

The book cover features a stylized, three-dimensional representation of a book on the left side. The book's spine is white, and its pages are green. The book is set against a blue background that forms a large, angular frame. The main title and author information are printed in black, bold, uppercase letters on a tan-colored rectangular area within this frame. The entire cover is set against a light brown background with a thin green border.

РУСТАМ ЖУМАЕВ

ДАВЛАТ  
ВА  
ЖАМИЯТ:  
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ  
ЙЎЛИДА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ  
ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ  
АКАДЕМИЯСИ

РУСТАМ ЖУМАЕВ

ДАВЛАТ  
ВА  
ЖАМИЯТ:  
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ  
ЙЎЛИДА



«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ  
БОШ ТАҲРИРИЯТИ  
ТОШКЕНТ  
1998

**Жумаев Р.**

Давлат ва жамият: Демократлаштириш йўлида.— Т.: «Шарқ», 1998.—144б.

Сарл. олдиди: Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.

Мазкур китобда сиёсий фанлар доктори, профессор Рустам Жумаевнинг турли йилларда матбуот саҳифаларида чоп этилган илмий мақолалари ва маърузалари ўрин олган бўлиб, унда мустақилликка эришганимиздан сўнг Президент Ислон Каримовнинг жамиятни ривожлантиришнинг истиқбол режалари асосида давлат ва жамият ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар — қонунчилик асосларининг пайдо бўлиши, ижтимоий, иқтисодий сиёсий давлат тузилмаларининг шаклланиш жараёнлари, халқаро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ва мустақамлаш борасида амалга оширилган ишлар ўз ифодасини топган. Шунингдек, мамлакатимизда давлат, жамият ва шахс ўртасидаги демократик муносабатлар, давлатга қаршли бўлмаган тузилмаларнинг ваколатлари, уларнинг ижтимоий муносабатларни ривожлантиришда, жамиятни бошқаришда тутган ўрни кўрсатиб ўтилган.

Муаллиф қайси мавзуда ёзмасин, аввало уни чуқур таҳлил қилган ҳолда, амалий мисоллар асосида ёритиб берган.

**ББК 67.99(5У)0**

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни  
Бош таҳририяти,  
1998.

## КИРИШ

Истиқлолимизнинг ўтган олти йили ичида Ўзбекистон барча синовларга бардош бериб, мураккаб ва машаққатли жараёнларни босиб ўтди. Шунга қарамасдан бугунги кунда бунёдкорлик ва ақл-идрок билан қилинган шиддатли меҳнатнинг самарали натижалари кўзга ташланаётганлиги қувонарлидир. Қисқа муддат ичида давлат ва жамият қурилишининг барча жабҳаларида амалга оширилган қуйидаги улкан ўзгаришлар, тарихий воқеалар мустақил давлат янги ва шонли тарихининг дастлабки ўн йиллик ривожланиш зарварақларида ўчмас из қолдириши шубҳасиздир:

1. Бой маънавий, маданий, анъанавий қадриятлар жаҳон тараққиёти қадриятларига уйғун ҳамда халқаро ҳамжамият қадриятларига мувофиқ равишда қайта тикланди.

2. Республикада кўпмиллатли жамият барпо қилиш мақсадида фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувликни таъминлаш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни ривожлантириш борасида барча имкониятлар яратилган.

3. Ўзбекистон халқи Президент И. Каримов томонидан ишлаб чиқилган жамиятни ривожлантиришнинг истиқбол режалари асосида аниқ бир мақсад учун, келажаги буюк бўлган мустақкам давлат қуриш учун дадил қадам ташлаб бормоқда.

4. Бугунги кунда тикланиб бораётган қадриятларимиз — маданиятимиз билан жаҳон ҳамжамияти ва жаҳон маданий тараққиётининг умуминсоний қадриятларига кириб бормоқдамиз.

5. Ўзбекистон халқи сиёсий ҳамда иқтисодий ислохотлар йўлидаги ҳаракатларнинг натижаларини ҳамда уларни умумжаҳон демократик нормалари ва қадриятларига мослигини баҳолашга тайёр. Айни пайтда ислохотларни амалга оширишдаги тўсиқ ва ғовлар, йўл қўйилган хато ва камчиликлар, уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва омилларини теран таҳлил қилиш вазифаси халқимиз олдида кўндаланг турибди.



Айрим ҳолларда учраб турадиган кўнгилсизликлар — ислоҳотларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қилувчи омиллар — орқада қолишлар, етишмовчиликларнинг туб сабабларини аниқлаб, уларни жиддий таҳлил қилиш ҳалқимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

6. Иқтисодни сиёсатдан устун қўйиш тамойили асосида иш кўриш оқибатида иқтисодий муросасозликни амалга оширишнинг дастлабки кунлариданоқ Ўзбекистон Республикасида сиёсий ва ҳуқуқий тизимнинг муросасозлигига юзма-юз келинди.

Мана олти йилдирки, Ўзбекистон халқи мустақиллик шароитида яшаб, фаолият кўрсатиб келмоқда. Ўтган йиллар сарҳисоби танланган йўлнинг ҳамда жамиятни ислоҳотлаштиришга асосланган тамойилларнинг тўғрилигини тўла-тўқис исботлаб берди. Ҳуқуқий асосда таққосланган ва пухта ўйланган бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтишни босқичма-босқич амалга ошириш жараёнида давлат бош ислоҳотчи бўлиб майдонга чиқмоқда.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритмаганда эди, мамлакатда етилиб турган тартибсизликлар ва халқнинг кулфатига айланиб кетиши мумкин бўлган иқтисодий инқирозлар, ўткир сиёсий тўқнашувларнинг олдини олиш фоятда мушкул бўларди. Иқтисодий инқирозларнинг олдини олиш зарурати ўз-ўзидан иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларни амалга оширишнинг революцион йўлини танлаш номақбул эканини кўрсатди.

Давлатимиз бошданоқ нафақат иқтисодда, балки сиёсатда ҳам «фалаж қилиб даволаш» йўлини танлашга қарши чиққан эди. Ислоҳотлар халқимизнинг ўзига хос дунёқарashi, миллий қадриятлари, анъаналари ва яшаш тарзи алоҳида ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилганди.

Ўзбекистон микроиқтисодий барқарорликка эришди, миллий валюта — сўм мустаҳкамланди, хусусийлаштириш жараёни ривожланди, мамлакат иқтисодий тuzилишида бир талай ижобий ўзгаришлар содир бўлди.

Собиқ СССР инқирозга учраганидан сўнг мамлакатда вужудга келган реал воқеликлар — сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар, руҳий-маънавий аҳволга теран баҳо берилиб, уларни аниқ-равшан ҳисобга олган ҳолда янги жамиятни шакллантиришга қадам қўйилди. Барча жабҳадаги ислоҳотлар мамлакатда вужудга келаётган вазиятга қараб, қолаверса аниқ го-

ларга эришишнинг реал имкониятларини чуқур мулоҳаза қилган ҳолда босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Ҳар бир босқичда танланган долзарб масаланинг ечимини топиш учун барча имкониятлар сифарбар этилмоқда. Республиканинг ўтмиши ва бугунги ҳаётига ҳолисона баҳо берилди ҳамда кенг миқёсдаги энг оғир масалалар ечимининг маъқул ва бехато йўллари излаб топилди. Худди шу ўринда жамиятнинг янгилашиш йўлидан олға боришида давлатнинг тутган ўрнини чуқур таҳлил қилиш учун қуйидагиларни белгилаш зарур бўлади:

— жамиятнинг қараши юқори даражага кўтарилди;

— фуқаролар яна ҳам кўпроқ озодликка эга бўлдилар, меҳнат фаолиятларининг натижасини юзага чиқариш, намоён этиш учун имкониятлар яратилди, уларда ўз-ўзига бўлган ишонч туйғуси пайдо бўлди;

— Ўзбекистон жамиятини дунё маданий тараққиёти даражасида қайта тиклаш учун барча шарт-шароитлар яратилди.

Олти йиллик мустақиллик тажрибасига таянган ҳолда, Ўзбекистон томонидан танланган ислохотлаштириш моделининг Республика шарт-шароитларига мос келадиган ягона ва ишончли йўл эканлигини алоҳида эътироф этиш мумкин.

Буларнинг барчаси бугунги кунга келиб, бугун дунё ҳамжамияти томонидан тан олинаётганлиги айниқса қувонарлидир.

Шу ўринда қуйидаги савол туғилиши табиий. Яъни, улар нималарда ақс эттирилмоқда?

Биринчидан, Ўзбекистоннинг ҳозирги босқичдаги иқтисодига чет эл инвестициясининг оқиб келаётганлиги Ўзбекистоннинг ислохот моделига бўлган ишончнинг тобора ортиб бораётганлигини намоён этади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида кўпгина чет эл ишбилармонлари ва тадбиркорлари Ўзбекистондаги ислохотлар жараёнини кузатиб, эҳтиёткорлик билан ўрганиб борган бўлсалар, бугунги кунга келиб эса беш млрд. долларлик чет эл инвестицияси жалб этилганлигини мамнуният билан таъкидлаб ўтиш лозим. Агар ишбилармонлар давлат ҳокимиятига, унинг давлат тартибини сақлаб туришга, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлигига, қолаверса демократик ривожланишни таъминлай олишига ишонч билан қарамаганларида, улар бундай давлатга кириб бормасдилар. Бундай ҳажмдаги инвестициянинг жалб этилиши Ўзбекистоннинг

ислохот моделига бўлган ишончнинг юксаклигидан далолатдир.

Иккинчидан, Ўзбекистон ислохотлаштириш босқичи, янгилиниш жараёнини давом эттирган ҳолда дунё ҳамжамиятининг тенгҳуқуқли ҳамда фаол аъзолигига муваффақ бўлди. Бугунги кунда республика ўз овозига эга бўлиб, унинг таклиф ва мулоҳазалари дунё ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Ўзбекистоннинг Тожикистон ва Афғонистонда бўлиб ўтаётган тангликларни бартараф этиш борасида киритган таклифларининг дунё ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Бундан ташқари ҳозирги замоннинг энг хавfli низо тарқатувчи ўчоқларидан бири бўлган Афғонистонга четдан қурол-яроғ олиб келишни бартараф этиш тўғрисидаги Ўзбекистон ғояси дунё ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватланмоқда.

Бизнинг таклифларимиз БМТ Хавфсизлик кенгаши, ЕХХТ, Европа парламенти, ИКТга аъзо мамлакатлар ташқи ишлар вазирлиги конференциясининг сўнги даврда қабул қилган қарорларида эътиборга олинганлиги айниқса қувонарлидир.

Учинчидан, дунёдаги кўпгина етакчи давлатлар билан расмий дипломатик алоқалар ўрнатилган. Ўзбекистонда 120 дан ортиқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар йўлга қўйилган.

Тўртинчидан, Ўзбекистон БМТ ва Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотларининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон декларацияси ва ушбу муаммо бўйича бошқа халқаро демократик институтларнинг асосий ҳужжатларини тўлалигича қабул қилади ва қўллаб-қувватлайди.

Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш ҳақидаги низомида кўзда тутилган учта асосий ҳужжатга имзо чекилганлиги тарих саҳифасида ўчмас из қолдирди.

Бугунги кунда республикада инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ тўла ҳуқуқ билан фаолият кўрсатмоқда. Миллий марказнинг очилиши жамиятни демократлаштириш йўлидаги яна бир муҳим қадам бўлди. Ўзбекистон ҳукумати республикамизда инсон ҳуқуқларини ривожлантириш борасида бир қатор муҳим тадбирларни амалга оширди. Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ, Конституциявий суд, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Олий Маж-

лис ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ташкил топди. Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари бўйича 21 та халқаро шартномага қўшилди.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ривожлантириш мақсадида ҳукумат томонидан йўналтирилган чора-тадбирларга мувофиқ равишда БМТ ваколатхонаси Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари дастури бўйича иш бошлаганлиги Республикамиз ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бу фаолият имкони борича жалб этилган бошқа дипломатик ва халқаро ташкилотларнинг иштироки ва кўмаги остида амалга оширилмоқда. Унинг асосий мақсади Ўзбекистонда инсон ҳуқуқини таъминлаш йўлида кенг кўламдаги қонуний имкониятларни аниқлаш ва ташкил этишга қаратилган изчил стратегияни барпо этишдир.

Шу билан бир қаторда 1997 йилнинг 5 мартида мамлакатимиз Президенти И. Каримовнинг 1996 йил октябридаги Фармонида кўра тузилган инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг очилиш маросимида БМТ нинг тараққиёт дастури гуруҳи ва инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ ўртасида «демократлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва бошқаришни такомиллаштириш» дастурини амалга ошириш бўйича ҳамкорлик қилиш тўғрисида меморандум имзоланди.

Шунингдек, бу борада ўтказиладиган минтақалараро тадбирларни ташкил қилишда яқинда Тошкент шаҳрида очилган Марказий Осиё қатнашчи давлатлари билан алоқа олиб борадиган ЕХХЖ бюроси ҳам ижобий таъсир кўрсатмоқда. 1996 йил мобайнида у биргина Тошкент шаҳрида халқаро аҳамиятга эга бўлган жамиятимизни демократлаштиришнинг муҳим муаммолари бўйича учта йирик анжуманни муваффақиятли ўтказганлиги ғоятда қувонарлидир. Тантанали суратда ўтган анжуманда Европа Иттифоқи давлатлар ва ҳукуматлар вакиллари гувоҳлигида Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи орасидаги шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисидаги келишувга имзо чекилди.

Келишилган мазкур шартнома фақат икки томонлама ҳамкорликка интилишнинг асосини яратишдангина далолат бермайди. Балки, Ўзбекистон халқларини бирлаштиришда муҳим ўрин тутаётган инсон ҳуқуқига, фуқаролар эркинлиги ва ҳуқуқий давлатга ҳурмат билан қараш каби умуминсоний қадриятларнинг қайта

тан олиниши — демократияга олиб борадиган, Ўзбекистоннинг жаҳон андозалари даражасига эришиш имкониятини яратадиган ягона ва беҳато йўлдир.

Мамнуният билан айтиш жоизки, бугунги кунда Республикамиз раҳбариятининг ўз олдида турган мураккаб масалалар ва муаммоларнинг ечимини топишга амалий интилишлари чет эликлар томонидан ҳурмат билан қарши олинмоқда. Улар Ўзбекистон билан ҳисоблашмоқдалар ва барча ҳаракатларига тўғри баҳо бермоқдалар.

Шу билан бирга мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида ёш суверен давлат олдида турган вазифалар ҳам талайгина.

Президент И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асаридаги «Бу ёруғ оламда биз киммиз ва не сир-синоатмиз, қаёққа қараб кетяпмиз? Инсоният янги — XXI асрга қадам қўйганида бизнинг ўрнимиз қаерда ва қандай бўлади?» деган саволлари ҳар бир ўзбекистонликни ўйлантириб, булар ҳақида мулоҳаза юритишга ундаб, уларга тўғри баҳо бериш заруриятини келтириб чиқаради. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилишининг сиёсий, иқтисодий ҳуқуқий ва маънавий асосларини мустаҳкамлаш йўлида уларни илмий ўрганиш ва таҳлил қилиш, ўйлаймизки, давлатимиз ва жамиятимизни демократлаштириш жараёнида юқорида қўйилган саволларга қисман бўлса ҳам жавоб топиш имконини беради.

# ЖОЙЛАРДАГИ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВА ФУҚАРОЛАР ҶИНИ-ҶИ БОШҚАРИШ ИСЛОҲОТЛАРИНИНГ ҶЗБЕКОНА ТАЖРИБАСИ

## Ҳокимиятнинг янги структурасини шакллантириш ва ривожлантириш

Мустақилликка эришганимиздан сўнг Ҷзбекистонда амалга ошириладиган ислоҳотларнинг асосий устувор режали мақсади қуйидагича белгиланди:

— ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликни амалга ошириш, фуқароларнинг тинч-тотувлиги, осойишталигини таъминлаш;

— Ҷзбекистон фуқароларини ўз юртидан фахрландиган ватанпарвар инсонлар қилиб тарбиялаш, уларда миллий ўз-ўзини англаш туйғуларини ривожлантириш;

— қонун устуворлигига эришиш ва ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлаш;

— динидан, миллатидан, ирқидан, тилидан, ёшидан; ижтимоий маъқеидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш;

— халқнинг турмуш шароитини яхшилаш, жамиятнинг гуллаб-яшнашини таъминлаш;

— ҳўжаликнинг бозор формаларини ривожлантиришни рағбатлантириш ва ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш.

Бу мақсадларни фақат барқарор сиёсий тизимнинг босқичма-босқич шаклланиш шароитидагина амалга ошириш мумкин.

Мустақилликнинг биринчи босқичида бажарилган ишлар — Республикада янги Конституциянинг қабул қилиниши, ижро ва суд ҳокимияти ҳамда қонунчиликнинг шаклланиши, демократик институтларнинг ташкил топиши келажакдаги мақсад ва вазифаларимизнинг рўёбга чиқишида асос бўлиб хизмат қилиши табиийдир.

Мазкур давр миллий давлатчиликнинг пойдеворини шакллантиришга қаратилган ғоятда машаққатли ва масъулиятли давр бўлди. Айниқса 1992 йилнинг декабр ойида Ҷзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат ҳаётидаги жуда катта ва муҳим сиёсий воқеа сифатида тан олинди.

Шуни ишонч билан таъкидлаш жоизки, ушбу сиёсий ҳужжатда Ҷзбекистон халқининг Республикада эркинлик ва ижтимоий адолатнинг ўрнатилиши, мустақиллик ва миллий ҳокимиятчиликнинг ташкил топи-

ши, аждодлардан мерос қолган бой қадриятлар — миллий урф-одатларнинг қайта тикланиши борасидаги кўп асрлик орзуларини рўёбга чиқаришга барча имкониятлар яратилган.

Асосий Қонунда мустақил демократик давлат қурилишининг восита ва йўллари, фуқаролик жамияти, унинг кўп қиррали ҳақ-ҳуқуқлари ва тинчлик тизими билан ривожланиш йўлини тушуниш, умуминсоний манфаатларнинг партия, синф, миллат ва бошқалардан устунлиги, мустақил Ўзбекистоннинг ривожланиш стратегиясининг баённомаси ўз аксини топган. Ва ҳозирги кунга келиб, айтиш мумкинки, Конституцияда мустаҳкамланган сиёсий давлат тузуми модели Ўзбекистон фуқаролигига ўзларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий турмуш шароитларини эркин танлашларини кафолатлайди.

Бу тажрибада қандай намоён бўлади?

Маълумки, янги Ўзбекистон раҳбарияти Конституцияни яратишга киришилган дастлабки кунлардан оқ жамиятнинг сиёсий тизимини ҳамда давлат органлари структурасини янгилашда республика ва жойлардаги ҳокимиятларнинг вазифа ва ваколатларини белгилаб чиқиш масъулиятини ўз олдига энг муҳим мақсад қилиб қўйганди. Аммо инсоннинг моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, вазифаси ва ролини, жамиятнинг сиёсий тизимини ва давлат органлари структурасини ислоҳ қилиб бўлмасди. Ахир инсон моҳиятининг фақат тарихий жараён эмаслиги, балки унинг шахсияти ўзига хослиги ва ижодкорлик хусусиятлари ҳақидаги давлат арбоблари томонидан узоқ йиллар давомида тан олинмай келинган қарашларни тубдан ўзгартириш масаласини бирдангина ҳал этиш оғир муаммо эди.

Собиқ ССР иттифоқи Конституциясида ишлаб чиқилган низомнинг баённомаси «совет халқи», «умум-халқ мулки» каби дабдабали шиорлар, зўр бериб ўрнатилган ахлоқ нормалари, айниқса мавҳум ғоялар, аниқроғи ўринсиз ташвиқотлардан иборат бўлиб, улар ҳеч қандай реал кучга эга эмасди.

Шубҳасиз, бундай жамиятда ундаги мафкуравий тарғибот ва ташвиқотлардан гангиб қолган тарихий жараён субъектлари мавҳум мақсадлар йўлида бир-бирининг манфаатларини, аъъаналари, турмуш тарзи ва бошқаларни писанд қилмаганлиги туфайли собиқ иттифоқ таркибида бўлган бирон бир халқ ҳақиқий ривожлана олмаганидек эркин ривожланиши мумкин эмасди. Булардан хулоса қилиб айтиш лозимки, келажакнинг ри-

вожланиш стратегиясини белгилашда биринчидан инсоннинг моҳиятини, унинг жамиятдаги ўрнини тажриба асосида тушуниш, иккинчидан мазкур тажрибага таянган ҳолда инсонпарвар демократик жамиятни барпо этиш зарурати асос бўлиб хизмат қилади.

Бу шундай жамиятки, унда инсон ҳуқуқлари Декларациясида қабул қилинган фақатгина энг зарурий ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатланибгина қолмай, балки бундай жамиятда ўзини намоён қилиш ва ўзини-ўзи бошқариш ҳамда ташаббускорлик кўрсатиш борасида ҳам кенг миқёсдаги реал шарт-шароитлар яратилган бўлади. Ва агарда Конституциянинг асосий йўналиши тўғрисида гапирадиган бўлсак, энг аввало жамиятнинг ижтимоий гуруҳлари — шахсларнинг манфаатларини бир жойга тўплаган ҳолда, аниқ шахсларнинг талаб ва эҳтиёжларини ўз ичига олган бўлади.

Зеро, Ўзбекистондаги ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти қурилишининг асосий тамойиллари мана шу концептуал база асосида ташкил топган. Янги ташкил топаётган муносабатлар, ҳаракатлар, фикрлар, институтлар давлат бошқаруви ва ҳокимиятнинг бўлиниш тизими ҳозирги вақтда мустақил Ўзбекистоннинг айнан мана шу концептуал асосда шаклланаётган сиёсий тизимидир.

Ҳозирги кунда тажрибада Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган назарий ва методологик тамойиллар бошқарув органлари орқали мустақилликни мустақамлашнинг пойдеворини яратиш ва уни амалга ошириш сиёсатига йўл очиб беради, мустақил сиёсатни аниқлаштиради ҳамда унинг тўғри ва мақсадга мувофиқ фаолиятини таъминлайди.

Конкрет шахснинг ҳақиқий манфаатларини амалга оширишда Конституция йўналишининг энг асосий роли шундан иборатки, у иқтисод ва сиёсатнинг ҳаракатлантириб турувчи барча тизимлари фаолиятини жадаллаштириш учун кенг кўламдаги имкониятларни яратади, конкрет шахснинг, сиёсий партиялар, жамият ҳаракатлари ва омманинг самарали фаолиятини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳуқуқий демократик давлатни барпо қилишнинг барча асослари таркиб топгандир.

Хўш, бу нималарда намоён бўлади?

Ҳар қандай сиёсий тизим, ҳокимият унинг мазмуни ва асл моҳиятини чуқур таҳлил қилмасдан, уларни амал-



га ошириш муаммоларини ҳал этмасдан туриб, яшай олмайди.

Ҳокимият бугунги кунда бутун бир халқ ва аниқ шахслар манфаатларинигина амалга ошириш мақсадида таъсир кўрсатиб, унинг асл моҳияти, мақсад ва вазифаларини бузиб кўрсатувчи «ҳокимият ҳокимиятга эга бўлмаган гуруҳлар устидан ҳукмронлик қилади» деган мазмундаги сафсаталарни инкор қилгани ҳолда, одат бўлиб қолган турғун тушунчаларни кишилар онгидан сиқиб чиқаришга эришмоқда. Асосий Қонуннинг демократиклиги эса, унинг айнан шундай ҳокимиятни амалга ошириш механизмидан ташкил топганлигидадир. Агар мазкур механизмнинг туб моҳиятига янада чуқурроқ ёндошадиган бўлсак, бу ўринда «ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» қабилидаги инсон манфаати билан боғлиқ сон-саноқсиз шиорларни ҳисобга олиш керак эмас. Улар аввалги конституцияларда ҳам у ёки бу кўринишда мавжуд бўлган. Лекин уларнинг аксарияти амалга оширилмасдан мавҳум баённомалар тубида қолиб кетганлиги гоъта ачинарлидир.

Мустақил Ўзбекистоннинг янги Конституцияси тузилаётганда эса, баённомада жаранглаган ифодалар бутунлай ва айтиш мумкинки, моҳиятан ўзгарди, яъни улар фуқаролар фаолиятини бошқаришдан ўз-ўзини ташкил қилишга ўтказилди. Бу ўринда бошқаришнинг фақатгина энг қулай усуллари танланмасдан, балки, аҳоли томонидан қўллаб-қувватланган, миллий ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи тартибга солишнинг энг яхши анъаналари ҳам қайтадан тикланди. Биз учун асрлар мероси бўлган бундай анъаналар минглаб кишиларни фаол ижтимоий ҳаётга жалб этишнинг самарали воситаси сифатида фойдаланила бошлаганлиги айниқса қувонарлидир.

Бугунги кунга келиб, маҳалла қўмиталари ҳамда оқсоқоллар Кенгаши томонидан улкан ишларнинг амалга оширилаётганлиги бунинг яққол далилидир. Ушбу ўринда ҳокимиятни амалга оширишнинг яна қандай формаларини таклиф қилиш мумкин?

Шунга асосланиб айтиш мумкинки, сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқ доирасига эга бўлган шахсларгина фуқаролар жамиятини барпо қилиши мумкин. Бунинг маъносига етиш янги Конституция низоми барча асосларининг яратилишида, мустақилликнинг қўлга киритилишида, қолаверса ҳуқуқий демократик давлатни

барпо қилиш йўлида ташланаётган бугунги қадамларимизда ҳам асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳа, демократик ривожланишнинг минг йиллик анъаналари синчиклаб ўрганилиб, уларнинг энг яхши жиҳатлари танлаб олингани ҳолда, амалда фойдаланилмоқда. Ўзбекистоннинг ривожланишида танланган йўлнинг яна бир ўзига хос томони шундан иборатки, амал қилган Конституциядан, аввалги тизимдан мерос қолган шахсларнинг ўзаро муносабатларидаги нохуш одатлардан воз кечилиб, умуминсоний қадриятлар янги мазмун билан бойитилди. Қолаверса, Ўзбекистон раҳбарияти шу ўринда ўзбеклар жамиятида доимо мавжуд бўлган ва «миллатнинг соғлом шарбати»ни ташкил қилган кишилар ўртасидаги соғлом муносабатларга асослангани ҳолда бениҳоя қудрат билан шаклланиб бормоқда. Улар айнан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш шаклида, миллий анъаналар ва урф-одатлар кўринишида намоён бўлиб, фуқаролик жамиятида шарқона демократия унсурларини ўзида акс эттирган ва ҳокимиятнинг ҳар қандай шаклини қабул қилмайдиган сиёсий тизимнинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Шунинг учун ҳам, кишилар ўртасидаги ўзаро соғлом муносабатларни юзага чиқариш, эскириб қолган ва бизнинг жамиятга ёт бўлган муносабатларни эса истеъмолдан чиқариб ташлаш имкониятларини яратиш тузилаётган Конституциянинг, шунингдек Республика ижтимоий ривожланишининг навбатдаги барча босқичларининг асосий мақсадларидан бири бўлиши керак эди.

Шубҳасиз, келажаги буюк бўлган мустақил давлатнинг янги Конституцияси яратилаётган пайтда Республика раҳбарияти ҳар турдаги уюштирилган демократлар ва фундаменталистлар орқасидан эргашиш учун на сиёсий ва на ахлоқий жиҳатдан ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмасди. Шунини очик эътироф этиш керакки, ўзини-ўзи бошқаришнинг муваффақиятлари айнан кучли давлат ҳокимиятининг барқарорлигини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутади.

Шу ўринда миллий валютани муомалага киритиш ва мустаҳкамлашда Республикамиз раҳбарияти томонидан амалга оширилган ишларни мисол тариқасида кўриб чиқайлик. Халқаро ҳуқуқ ҳамда ахлоқий жиҳатдан Республикада қўшни ва ҳамкор давлатлар орасида тузилган шартномадаги бирорта ҳам модда бузилмаган. Шу билан бир қаторда қўшни давлатлар томонидан

олиб борилаётган кучли ва баъзи ҳолларда эса ноқобил сиёсатнинг мамлакатимизга етказган зарарли оқибатларига қарамасдан, Республика раҳбарияти объектив сабабларга кўра фуқароларнинг ҳуқуқини бузишни, ҳалол ишлаб топган мол-мулкни талон-тарож қилишни ўзига эп кўрмади. Аксинча уларни ижтимоий бўҳронлар гирдобига тушиб қолишдан сақлашга ҳаракат қилди. Ўзбекистон ҳукумати миллий валютани муомалага киритишда, ҳамда уни мустаҳкамлаш жараёнида ҳам нечоғлиқ қийинчиликларга дуч келмасин, Конституцияга киритилган асосий тамойиллар — Республика халқи манфаати ва истеъмолига қараб, уларнинг яшаш даражасини яхшилашга интилди. Унинг иқтисодий барқарорлик йўлида ишонч билан қадам ташлаб бориши, сўмнинг конвертация қилиниши ва шунга ўхшаш ижобий ўзгаришлар танланган йўлнинг беҳато эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўзининг мундарижаси, тузилиши ва йўналиши бўйича Ўзбекистон ҳудудида амал қилиб келган олдинги конституциялардан тубдан фарқ қилади. 1992 йилнинг 8 декабрида бошидан охириги сатрларигача мустақиллик ғоялари билан суғорилган, фуқароларнинг тинч-тотувлиги ва осойишталиги, ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланган Конституциянинг қабул қилиниши дунё харитасида пайдо бўлган ёш, мустақил давлатнинг ҳаёт фаолиятига улуғвор мазмун бахш этди.

Конституциянинг шу кунгача амал қилиб келган инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва демократияни ривожлантириш борасидаги дунё ютуқларидан келиб чиққан ҳолда яратилганлиги унинг аҳамияти ва яна бир ўзига хос хусусиятини ифода этади. Фуқароларни жинсига, миллатига, ёшига, ирқи ва динига қараб қарама-қарши кўядиган ноўрин ифода, ноўрин ғоя унинг бирон-бир сатрига тўғридан-тўғри ёки киноя тарзда ҳам киритилмаган. Конституцияда сиёсий ва иқтисодий плюрализм, кўппартиявийликнинг демократик тамойилларини эркин ёйиш ва ҳимоя қилиш, жамият ҳаракати ва ташкилотларининг шаклланишини кенг миқёсда ошириш масалалари мустаҳкамлаб қўйилган. Шу билан биргаликда Ўзбекистон Конституцияси қонунчиликнинг бузилиш ҳолларига, тартибсизлик ва зўравонликларга йўл қўймайди, жамиятнинг бўлиниб кетиши, этник ва диний гуруҳлар тўқнашуви, антидемократик ҳаракатларнинг олдини олади.

Конституциянинг йўналиши демократик барқарорликни ривожлантиришга қаратилган бўлиб, бунинг моҳият ва мазмуни фуқароларнинг тинч-тотувлиги ва осойишталиги ҳамда ҳақ-ҳуқуқини кафолатлаш, умуминсоний қадриятларни авайлаб-асраш, алоҳида фуқаролар ва бошқа давлатларнинг ички ҳаётига аралашмаслик, уларнинг ҳақ-ҳуқуқи ва шаънига иснод келтирмасликдан иборатдир.

Ўзбекистон Конституцияси Республиканинг миллий ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Ўзбек тилига давлат мақомининг берилиши, ушбу мақом ҳамда Республика маҳаллий бошқаруви ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолият кўрсатишини конституцион мустаҳкамлаш (Олий Мажлис, ҳокимликлар, маҳалла кўмитасининг раислари, фуқаролар йиғини раислари), маъмурий-ҳудудий бирликларни номлаш (вилоят, туман ва бошқалар) кабилар бунга мисол бўла олади. Буларнинг ҳаммаси ҳаётнинг демократик ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлар ва шарқона хислатларни акс эттириб, ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари тўпланиши имконини йўқотади ва суд ижроия қонунчилик ҳокимияти вазифаларини аниқ чегаралаб беради.

Конституциянинг энг муҳим аҳамияти яна шундан иборатки, у вужудга келаётган бозор муносабатларининг мақсад ва йўналишини аниқлаб беради, хусусий мулкчиликнинг турли шакллариغا кенг йўл очиб, уларнинг ривожланишини кафолатлайди. Буларнинг барчаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг аниқ ва равшан моддалари ҳамда сермаъно ва сермазмун низом матнларида яққол кўриниб туради.

Охирги тўфонли йилларда дунёнинг қиёфаси шиддатли равишда тубдан ўзгариб кетди. Халқнинг озодликка ва бахт-саодатга, ўз тақдирини ўзи белгилашга интилиши бундай ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилди. 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон халқининг орзу-умидлари рўёбга чиқди — тинч, парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий мустақиллигига эришди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси демократик жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлади. Ушбу Асосий Қонун умумхалқ муҳокамасига қўйилгандан сўнг, уларнинг фикр-мулоҳазалари ҳисобга олинган ҳолда юксак савияда, демократия ва адолат тамойилларига асосланган ҳолда ишлаб чиқилган. Ушбу етук ва нуфузли ҳужжатда кўп миллатли

мамлакатимиздаги умумий руҳий ва ҳуқуқий мустаҳкам фазонинг умумий ўй-фикрлари жамланган, халқимизнинг хоҳиш-иродаси — ўзбек миллий давлатчилиқ анъаналари, ахлоқий, маънавий мезонлари ўз аксини топган. Конституция нафақат бугунги куннинг қомуси, балки у эртанги кунимиз, янгиланаётган жамиятимиз истиқболини аниқ белгилаб берувчи ҳужжат, келажак авлод йўлини ёритиб тургувчи маёқдир. Авваламбор у умуминсоний қадриятлар ҳамда халқаро ҳуқуқ устуворлигига қаратилган бўлиб, унда сиёсий фикрнинг чегаралайдиган, синфларни қарама-қарши қўядиган зарарли ғоялар ҳамда партия ҳукмронлиги мавжуд эмас. Худди шунингдек, давлат фуқаролар устидан зўравонлик юритмайди, ҳукмронлик қилмайди ҳам. Конституция инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон Декларацияси низомларининг деярли барча тамойилларини ўз ичига олган: инсон ҳаётига, унинг шахси ва эркинлигига дахлдордир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мустақиллик ва эркинликка нисбатан умумхалқ интилишидан келиб чиққан шахсий изланишлар натижасидир. Асосий Қонуннинг яратилишида бизнинг миллий манфаатларимиз ва интилишларимиздан келиб чиқилган ҳолда, Шарқ ва Ғарбнинг ҳамда Шимол ва Жанубнинг турли хил мамлакатларида тўпланган илғор конституциявий ривожланиш тажрибаларидан фойдаланилган. Жаҳон мамлакатларининг конституциявий ривожланиш тажрибаси чуқур ўрганилиб, улардаги энг ижобий ҳолатлар Ўзбекистон шароитига мослаб қабул қилинган. Ушбу ўринда конституцион ҳуқуқнинг тажрибавий мезонлари энг муҳим восита бўлиб хизмат қилди. Янада аниқроғи, чет эл конституцион тажрибаси Конституцияга қуйидаги талаблар орқали киритилди:

Биринчидан, ҳукуматнинг бўлинишини Конституцион тартибга солиш тамойиллари, инсон ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ нормаларига эргашиш, конституциянинг барқарорлиги.

Иккинчидан, Преамбулада (Конституциянинг мундарижасида) бўлим, боб, моддалар бўйича матнни ташкил этиш ҳамда уларни жойлаштириш матни.

Учинчидан, матннинг қисқа ва лўндалиги реал давлат ва ижтимоий ҳаётни мустаҳкамлаб турган ортиқча регламент тартибини белгилашни ташкил қилишга йўл қўймаслик учун, келажакдаги қонунларга ҳавола қилинадиган нормаларни камайтириш вазифасига қаратилганлигидан иборат.

Тўртинчидан, бир мафкура ҳукмронлигидан бош тортиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигини таъминлаш.

Бешинчидан, конституциявий кафолатлар: конституциявий судни ташкил қилиш, Асосий Қонунни ўзгартиришининг алоҳида тартиби.

Олтинчидан, Конституция Президентнинг ҳукумат ва ижро қилувчи ҳокимият бошлиғи сифатидаги ҳуқуқий ўрнини белгилаб беради.

Мустақил Ўзбекистон Асосий Қонунининг аввалги собиқ совет конституцияларидан фарқи шундан иборатки, унда Евромарказий конституциявий тартибга солиш мавжуд эмас. Лекин унда ғарб мамлакатларининг демократик Конституциясига хос бўлган фуқаролик жамияти, ҳокимиятнинг бўлиниши, ҳокимиятнинг тугатилиши ва обрў-эътиборига қарши нормаларнинг оқилона ҳисоби бор. Ва эҳтимол шу ерда (бу борада) умма ва ислом маънавий қадриятларига эътибор, қадр-қиммат, ҳурфикрлилик, тинчлик ва хотиржамликка жавоб берувчи давлатни катта бир биладек конституциявий тушуниш ҳам мавжуд. Шунини ишонч билан таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Конституцияси ватаннинг, давлат ва жамиятнинг руҳий ва маданий тараққиётга бўлган эҳтиёжи ҳамда мустақам конституциявий ривожланишнинг дунё тажрибасига эга бўлган ижодий бирлигидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси «Шахс — жамият — давлат»ни энг асосий қадриятлар сифатида қабул қилган;

Шахс ҳурфикр, мустақил фуқаролик жамиятининг асосий қисмидир. Фуқаролик жамияти эса ўз-ўзини ташкиллаштирган халқ — ҳар қандай ҳокимиятнинг ҳақиқий манбаи ва етакчисидир. Мустақил давлат — шахс ва жамият ҳуқуқлари ҳамда манфаатларининг ҳимоячисидир. Бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Конституция фуқаролар, жамият ва давлат ҳокимияти ўртасида ўзига хос ижтимоий шартнома вазифасини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 128 бобни бирлаштирувчи 6 бўлимни ўз ичига олади. Конституция муқаддимаси жуда қисқа ва юқори савияда ёритилган бўлиб, унда Ўзбекистон халқи мазкур Конституцияни давлатнинг тенг ҳуқуқли хўжайини сифатида ўз хоҳиш-истакларини билдирувчи ҳуқуқий ҳужжат сифатида қабул қилганлиги эътироф этилган. Конституциянинг биринчи бўлими конституциявий тузумнинг

асосий тамойиллари ҳақидаги ахборотдан иборат. Иккинчи бўлимни эса инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ўзбекиона Билл десак хато қилмаймиз. Бошқача қилиб айтганда, мазкур бўлим шахсий ҳуқуқларнинг умумий ва ҳажмий тизимидир. Қонуний равишда айтганда эса инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлим давлат ҳокимияти тўғрисидаги бўлимни тўлдиради. Ҳуқуқ давлат томонидан инъом қилинмайди, балки фуқароларга ўзларига берилган ҳуқуқлардан ақл-идрок ва масъулият билан фойдаланиш эркинлиги берилади. Учинчи бўлимда ўзига хослик мавжуд бўлиб, дунё Конституциясининг ҳеч қайсисида ҳали бунақаси учратилмаган. Мазкур бўлимнинг асосий мақсади фуқаролик жамиятининг урф-одатларини қайтадан тиклашдан иборат бўлиб, у жамоат бирлашмалари ва уларнинг муносабатларини ҳақиқий ва соғлом ривожланишини таъминлайди ҳамда уларни ҳуқуқий тарзда расмийлаштиради. Тўртинчи бўлим Ўзбекистон Республикасининг давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишига бағишланган бўлиб, унга Қорақалпоғистон Республикаси тўғрисидаги алоҳида боб ҳам киритилган. Бешинчи бўлим жойлардаги ва юқори давлат органлари тузилишини акс эттиради ҳамда ҳокимиятнинг бўлиниш тамойили асосида давлат ҳокимиятининг янги тизimini мустаҳкамлайди. Олтинчи бўлим Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тартибини ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши ютуқларга эришишнинг қуйидаги йўналишларини кўрсатиб беради:

1. Фуқаролар тинчлигининг, миллий ва ижтимоий тотувликка боғлиқлиги.
2. Шахс эркинлиги ва танлаш эркинлиги.
3. Ҳамжиҳатлилиқ ҳамда иқтисодий ўсиш.
4. Давлат, фуқаролар олдидagi мажбуриятларнинг бажарилиши.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Ўзбекистон халқининг сиёсий-ҳуқуқий тарихида катта аҳамиятга эга бўлган ҳужжат — Конституциянинг қабул қилиниши-мамлакатимиз ҳаётидаги қонуний ва зарурий ҳодисадир.

Президентимиз И. Каримов томонидан Олий Мажлиснинг VI сессиясида таъкидлаб ўтилганидек, давлат ва жамият тузумининг тамойиллари, фуқаролар эркинлиги ва ҳуқуқлари, жамият ривожланишининг иқтисодий асоси ва стратегик йўналишлари, барқарорлиги ва ахлоқий қадриятлари, қонунчилиқнинг асосий тамойил-

лари ҳамда давлат ҳокимиятини бошқариш суд ва прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишлари ўзининг Асосий Қонунида конституциявий мустақамланмагунча, бирон бир давлат ҳақиқий мустақил ва демократик бўла олмайди.

Ҳозирги вақтда ҳуқуқнинг ҳар хил тармоқлари бўйича кодификацион ўзгаришлар самарали олиб борилмоқда. Ушбу ўринда жиноят-процессуал кодексининг қабул қилиниши, давлат ва жамоат институтларини демократлаштириш, иқтисодиётни, маданият, маърифат, илм ва техникани ривожлантириш учун мустақам ҳуқуқий асос бўлган 140 та қонун ва бошқа норматив ҳуқуқий актлар ишлаб чиқилганлигини таъкидлаш жоиздир. Чет эл мамлакатлари билан иқтисодий, маданий, савдо-сотиқ ва дипломатик муносабатларни самарали ривожлантириш, Ўзбекистоннинг дунё сиёсий ва иқтисодий савдо-сотиқ тизимига қўшилишини тезлаштириш учун қонуний шарт-шароитлар яратилган.

Демократик ва кўппартиявийлик сайловлари натижасида мамлакатда давлат маҳаллий ҳокимият органларининг энг юқори органи (парламент) — Олий Мажлис вужудга келди.

Мустақиллик йилларида ҳукуматнинг ижроия ҳокимияти, вазирликлар, кўмиталар, концернлар, ассоциациялар ва бошқарув органларини шакллантириш учун катта ишлар амалга оширилди. Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усулларига асосланган давлатни бошқаришнинг беўхшов (қолоқ) механизми доимий равишда, босқичма-босқич ислоҳотлаштириб борилди.

Буни аниқроқ кўриб чиқамиз.

Республикамизнинг собиқ иттифоқ таркибидаги етмиш йиллик босиб ўтган йўлини танқидий баҳолайдиган бўлсак, унда иқтисодни ва ишлаб чиқаришни режалаштириш, тақсимлашни жамоа шаклларига ўтказиш, меҳнат ва истеъмол ўлчовини назорат қилиш, жамоатчилик фикри ва тарбиясини сиёсийлаштириш ва мафкуралаштиришга асосланган республиканинг кўп йиллик тарихий давридаги қотиб қолган ақидапараст жамиятни давлат томонидан қурилиш тизими, миллий ва ижтимоий тараққиётга танлаш усули ва ҳаракат қилиш, марказлаштириш ва монополлаштириш механизмнинг фалокатли хатолиги натижасида бўлганлигини кўрамиз.

Хайриятки, бугунга келиб, умумхалқ манфаатларини ифодаловчи умумдемократик давлат сифатида ўзи-



ни-ўзи кўз-кўз қилиб келган социалистик давлатнинг барча кирдикорлари фош бўлиб, тоталитар-чиновник (амалдор), маъмурий-буйруқбозлик кўринишлари яққол намоён бўлди.

Совет ҳокимияти сиёсий ва мафкуравий давлатчилик сифатида шарқона тушунча ва шарқона қарашларга мутлақо тўғри келмайдиган ва мутлақо бегона эди.

Ўзбекистонда сиёсий тизимни такомиллаштириш шароитида давлат моделини аввалги мафкуравий-ҳуқуқий кўрсатмалар бўйича шакллантириш ва жорий этиш, шунингдек миллий-анъанавий тизимга мослаштириш мутлақо ярамайди, чунки бундай йўналиш тарихий илдиларга эга эмас. Бу борада эски тизимга ҳам қайтиб бўлмасди. Эски тизимда ҳам ҳокимият поғоналарининг ривожланиш даражаси бўйича партиявий давлат аппарати томонидан ҳукмронлик қилинган ва монополлаштирилган қонунчилик, ижроия, суд органлари ва уларнинг ҳукмронлиги жамият ҳаётидаги барча йўналишларга тарқалиб кетганди.

Айни пайтда республикада давлат қурилиши назарияси ишлаб чиқарилишининг биринчи босқичи муваффақиятли амалга оширилаётганлиги гоётда қувонарлидир. Жорий этилган қонунлар, норматив актлар, ҳокимият ва бошқарув тизимларини қайта шакллантириш бўйича олиб борилаётган амалий қадамлар шуни кўрсатадики, давлат ва бошқарув органларининг босқичма-босқич эволюцион услублари сақланган ҳолда қабул қилинган бўлиб, улар янги сиёсий тизимни шакллантиришда асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Бундай йўналиш давлатнинг ислохотчилик роли ҳақидаги гоёнинг амалга оширилиши билан биргаликда ижтимоий-сиёсий тузум моделини янги фалсафий мазмун билан бойитиш ва жамиятни ташкил этишнинг конструктив шакллларини танлаш ва қидириш имкониятини яратиб беради. Шу ўринда уддабурон ва ишга яроқли давлат тизимини шакллантириш мазкур янгиликнинг ўзига хос хусусиятларидан бири эканини алоҳида эътироф этиш лозимдир. Аввалда жорий этилган тизим кўп бўғинли ва кўп босқичли тизим сифатида таърифланадики, бу барчага аёндыр. Масалан: Республика ҳудудида 28 иттифоқ ва 17 республика иттифоқининг вазирлик ва бошқарувлари мавжуд бўлиб, улар иқтисод ва сиёсат ҳамда тарбияга оид соҳаларни ўзининг таъсир доирасида ушлаб турган. Улар республика мулки ва миллий бойлигининг кўп қисмига эга бўлиб,

улар устидан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ўз ҳукмронликларини ўтказганлар. Аслини олганда мазкур органлар Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ифодалаган ҳолда, республиканинг маҳаллий тизимини бошқариш вазифалари ва бошқа кўпгина ҳуқуқларидан маҳрум қилганлар.

Давлат қурилишидаги ҳозирги асосий йўналиш бошқарувни демократлаштириш доктринаси мувофиқлигида ишлаб чиқилган бозор муносабатлари тамойиллари ва марказлаштириш ҳамда аксилмарказлаштиришнинг меъёрий жипслашуви асосида олиб борилади. Уларни жорий этиш жамият сиёсий тизимини нафақат тубдан ўзгартиради, балки янги сифатли органларини ташкил қилишга ёрдам беради. Иқтисодий ва хўжалик фаолияти билан шуғулланувчи кўпгина вазирлик ва бошқармалар — давлат ассоциациялари, коопорация ва концернларга ўзгартирилди. Бу эса уларни бевосита бозор муносабатларига киришларига имконият яратди. Бошқа давлат тизилмалари эса эркин ва мустақил мақомга эга бўлган компанияларга айлантирилди. Учинчи таълим-тарбия ва маданиятга оид фаолият билан шуғулланувчи ташкилотлар кўмита ҳуқуқига эга бўлдилар. Шу билан бирга давлатнинг янги сифатини ташкил этиш учун муқаррар равишда зарур бўлган ташкилий қисмларини шакллантириш эҳтиёжини ҳаётга татбиқ этди. Булар: Мудофаа Вазирлиги, Миллий банк, Солиқ кўмитаси, Давлат Мулкчилик Кўмитаси ва бошқалардан иборат.

Мустақилликнинг кейинги йиллар тажрибаси шуни кўрсатадики, амалдор бюрократик аппаратлар фаолиятидаги ўтмишдан сақланиб қолган маъмурий буйруқбозлик усулининг мавжудлиги, ишлаш услубининг кучсиз ҳимояланганлиги ва етук ҳуқуқий асосга эга эмаслиги, уларнинг жойлардаги маҳаллий бошқарув органларининг ички ишларига тез-тез аралашувининг давом этиши улар фаолиятига салбий таъсир кўрсатиб, ўз хусусиятларини намоён бўлишини секинлаштиради ва бора-бора тўхтатади- ҳам. Кўпгина марказий бошқарув органларининг ўзгартирилиши партиявий монополияга мафкуравий қарамликни у ёки бу даражада йўқотса-да, лекин уларнинг асоратидан бутунлай халос қила олмайди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ўзгаришлар, тозаланишлар давлат аппарати ва бошқа тегишли соҳа ходимларига у ёки бу маънода тегиб ўтди, аммо уларнинг муҳитида давлат умуммиллат манфаатла-

ридан кўра ўз шахсий манфаатларини юқори қўйиш ҳоллари ҳали ҳамон кўзга ташланаётганлиги ғоятда ачинарлидир. Бошқариш аппаратидаги тижорат йўналишларининг кучайтирилиши давлат хизматчилари орасида хусусий мулкчилик психологиясини ҳам ўз-ўзидан кучайишига олиб келади, ҳамда коррупция (уюшган жиноятчилик) учун имкониятлар яратади.

Буларнинг ҳаммаси шахсий ва гуруҳий манфаатларни кўзлаб уларга қарши турувчи имкониятлар қонунлари механизмининг ишлаб чиқилмаганлиги ва аввалгиларининг эса ишга яроқли эмаслигидандир.

Юқоридагилар шундан гувоҳлик берадики, ташкил топаётган давлат қурилиши концепцияси ўта марказлаштирилган режалаштириш қолдиқларини бартараф этади, шунингдек, мустақил ва қарам бўлмаган ҳўжалик ва тижорат тузилмалари, ўзини-ўзи бошқариш ва демократиянинг давлатга тегишли бўлмаган формаларига тазйиқ ўтказиш учун бошқариш органларидан фойдаланиш имкониятини истисно қилади.

Ўтиш даврида давлат ташкилотлари шу билан биргаликда давлатга тегишли бўлмаган бошқарув ташкилотларининг шакллари дастлабки структуравий жиҳатдан уйғунлаштириш ва тизимлаштиришни амалга ошириш, янги билим олишдаги барча эҳтиёжларни ҳисобга олиш, у ёки бу органларга — мустақил бирлашмалар ва ассоциацияларга ҳуқуқий мақом берилишини мақсадга мувофиқлаштириш ғоятда муҳимдир.

Давлат қурилиши тизимидаги сезиларли ўзгаришлар ижроия ҳокимияти органларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Президентимиз И. Каримовнинг: «Тарихнинг баъзи бир даврида, айниқса ўтиш даврида миллий давлатчиликнинг ташкил топишида ҳар ҳолда кучли ижроия ҳокимиятининг бўлиши даркордир», деган сўзларидан келиб чиққан вазият жамият сиёсий тизимининг берилган унсурини ривожлантиришга анъанавий ёндошувнинг қайтадан кўриб чиқилишида методологик асос бўлиб хизмат қилади. МДХ таркибидаги баъзи бир давлатларда бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеалар, республика раҳбарияти, демократия ва плюрализм (қўп фикрлилик)даги тартибсизлик ҳокимиятнинг мавқеи, обрў-эътиборини пасайтирибгина қолмай, жамият билан давлат орасидаги бир бутунликка зарар етказиши, шунингдек, умумий маданият ва ахлоқни, уларсиз тараққийлашган ижтимоий ва иқтисодий қонунлар, умуминсоний тамойилларни, шахс ва давлатнинг ўзаро

муносабатларидаги қоидаларни йўқотиши мумкинлиги тўғрисидаги хулосаларнинг нақадар ҳақиқат эканлигини тасдиқлади.

Шу билан биргаликда ижроия маданиятини мустаҳкамлаш учун танланган республика курси халқнинг миллий-тарихий қадриятларига жавоб берибгина қолмай, балки ўтиш даврининг ички эҳтиёжларига ҳам батамом мос келишига яна бир бор иқдор бўлдилар.

Ҳокимлар институтини қайтадан тиклаш ва маҳаллий бошқарув органларини ташкил этиш бўйича ўтказилган тадбирлар кучли ҳокимиятнинг шаклланишидаги асосий қадамлардан бири бўлиб хизмат қилди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, одамлар, айниқса ўзбеклар тасаввурида ҳокимлар гўёки «халқ ва мамлакат қалқони»дай тинчлик ва осойишталикни кафолатловчи восита бўлиб кўринган. Асрлар мобайнида ҳоким ва бошқарувчиларга бўлган ҳурмат ва ишонч даражаси халқнинг уларга бўлган муносабатларига мутаносиб бўлиб келган. Ҳаммадан ҳам кучли, ҳақиқатпарвар ҳукмдор «адолат қалқони» бўлиб обрў қозонган, «аҳолининг гуллаб-яшнашини таъминлаган, уларни ҳимоя қилган». Шунинг учун ҳокимиятнинг тикланиши жамият онгида диктатура ва тоталитаризмга айланмайди, аксинча мамлакатда авваламбор қонунчилик ва ҳуқуқий тартибот, интизомнинг қайтадан ўрнатилишига, фуқаролар онгида қонунга ҳурмат ҳиссининг шаклланишига олиб келади.

Ҳокимият аппаратларининг сони аввал амал қилган ижроия кўмиталарига нисбатан камроқ бўлса-да, уларга нисбатан ҳаракатчанроқдир.

Ҳокимият аппаратлари шаклланиш негизининг профессионал асосда ташкил этилиши бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқарди.

Давлат қурилиши концепциясида маъмурий ҳудудий жиҳатдан бўлинган пастки бўғинларнинг ҳуқуқий мақомини аниқлаш, уларнинг жамиятда тутган ўрни ва мавқеини қайтадан кўриб чиқиш, шу билан бирга маҳаллалар, оқсоқоллар Кенгаши ҳамда бошланғич ва ижтимоий ўзини-ўзи бошқариш шаклларида давлат тузилишининг таркибий қисмига айлантириш ҳозирги кун заруратидир. Айни пайтда республикада мазкур ҳудудий бирликларнинг 10 мингдан кўпроғи ҳисобга олинган бўлиб, улар бутун аҳолининг 86 фоизини ташкил қилади. Бугунги кунда шаҳар микрорайонлари ва бошқа янги жойларда маҳаллаларнинг шаклланиш жараё-

нининг тутатилганлиги ғоятда қувонарлидир. Бу эса одамларнинг маълум бир жойда биргаликда яшаб, юқори ижтимоий даражага эришувларига йўл очиб беради. Маҳалла тарихий ва замонавий тушунчамизда аниқ кўрсатилган ижтимоий демографик, руҳий-маданий ва ҳудудий аниқлик бўлиб намоён бўлади. Унинг субъектлари қадриятлар, урф-одатлар бирлиги ҳамда ҳуқуқий, хўжалик, оилавий ва бошқа муносабат шаклларига ўзаро боғлиқдир.

Иқтисодий, ижтимоий, сиёсий кескинликлар зўрайган вақтда маҳалла кўмиталари ҳудудда тартиб-интизом ўрнатиш, хўжалик ва маиший соҳалардаги ихтилофлар, муаммоларни бартараф этиш каби масалаларда ўзининг давлатчилик моҳиятини намоён қилган. Бугунги кунда давлатнинг маъмурий-ҳуқуқий режадаги вазифаларини бажариш борасида уларнинг аллақачон пишиб етилганлигини тажриба кўрсатмоқда. Уларга расмий давлат мақомининг берилганлиги ижроия ҳокимиятини уддабурон, ишга яроқли, кучли бўлиб шаклланишида, халқ ҳокимиятининг ҳақиқий демократик шаклларига ўтишида муҳим ўрин тутади.

Маҳалла кўмиталари инсон руҳияти ҳамда миллий қадриятларимизнинг мустаҳкам асосига таянган ҳолда аҳоли ҳуқуқи манфаатларини, урф-одат, инсон ҳуқуқ-атворини, унинг бошқаларга муносабатини, турли вазиятлардаги хатти-ҳаракатини тартибга солиб туришда бошқа у ёки бу органларга нисбатан кўпроқ аҳамият касб этади. Кичик тадбиркорлик ва ишбилармонликни ривожлантиришга ҳисса қўшади, ўзаро ёрдам ва раҳм-шафқат жамоатчилик фондларини ташкил этиб, ўз ҳудудини керакли инфраструктура ишлаб чиқариш, маиший хизмат, маданият ва руҳият, хусусийлаштириш ва хўжалик юритиш шаклини ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган ашёлар билан таъминлайди.

Давлатчилик назариясини ишлаб чиқишда жамоатизими турини танлашга алоҳида ёндошмоқ зарурдир. Зеро, Асосий Қонунда ҳам Ўзбекистоннинг «суверен демократик республика» (I боб, 1-модда) эканлиги алоҳида баён этилган, ундан ташқари «Халқ давлат ҳокимиятининг ягона манбаи ҳисобланади» (II-боб, 7-модда) ва «Конституция ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади» (III боб, 15-модда) каби конституциявий нормаларда ҳам янги давлат ташкил топаётган жараёнда унинг моҳиятида ҳеч қандай сиёсий ва мафкуравий

қарашларнинг ва синфий жамият деферентациясининг ва белгиларининг мавжуд эмаслиги яққол кўриниб турибди. Шу вақтнинг ўзида тузум хусусиятларига баҳо берилганда ҳар қандай мафкуравий изнлар чиқариб ташланганлигини ва янги давлат қурилиши назариясининг илгари тарғиб қилинган ва сингдирилган (тиқиштирилган) «умумхалқ», «ижтимоий бир хиллик» қабилидаги коммунистик қадриятлар ва идеаллардан ҳоли эканлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, миллий давлатчиликнинг дунёқараш асослари ва методологик базасини «умумий манфаатлар устуворлиги», «коллектив психология» тўғрисидаги социализмнинг қотиб қолган (догматик) назарияси эмас, балки инсоннинг ҳақиқий (чинакам) ҳуқуқлари ва эркинликлари ташкил этади, табиийки, янги тизимда шахс ва давлат орасидаги ўзаро муносабатлар биринчи навбатда илгари сурилади. Чунки давлат қурилишининг ҳар иккала унсури ҳам ўзаро ҳуқуқ ва масъулият билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли, давлат ижтимоий боқимандалик вужудга келишини ва ишсизлар сонини кўпайишини тўхтатади, инсон эса ўз муаммоларини шахсий ва потенциал (салоҳияти) имкониятлари ҳисобига ҳал этиш заруриятини англайди. Бунда давлат ишчиларни тирикчилик манбалари ва воситалари билан тўла таъминлаш мажбуриятини олмайди, балки ҳар бир ишчига шундай шароит яратади ва тақдим этадики, қайсики ушбу муҳитда шахс ўз эҳтиёжларини қондиришда табиий ўзига хослигини амалга ошириш усулларини топади.

Қонун кишиларнинг миллатидан, партиявийлигидан, ижтимоий келиб чиқиши, диний эътиқодидан қатъи назар ҳуқуқий ва ижтимоий тенглигини баҳоловчи ягона ўзгармас восита бўлиб ҳисобланади. Қонун жамиятнинг ривожланишидаги йўлга қўйилган ҳамма ижтимоий муносабатларнинг норма ва тамойилларини аниқлайди ва белгилайди. Республикада қонунчилик ҳокимияти давлат олий вакиллик органи — Олий Мажлис бўлиб ҳисобланади.

Авваламбор шуни таъкидлаш зарурки, Олий Мажлис жамиятнинг парламентар давлат-сиёсий қурилмасининг янги турини ифодалаб, ижтимоий ва иқтисодий жараёнларни бошқаришдаги демократик ривожланишда содир бўлаётган сифат ўзгаришларни ўзида акс эттирган. Принципиал аспектда Ўзбекистон тарихида биринчи марта профессионал асосда ҳамда кўппартиявийлик мандат базасида шаклланган ҳокимиятнинг ва-

киллик органига эришилди. Бу эса Ўзбекистон жамиятининг маданий тараққиётига ва ҳуқуқий тузумга бўлган ҳаракатининг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

1994 йил 25 декабрда бўлиб ўтган демократик сайловлар натижасида республика халқи ўзининг сиёсий маданияти ва саводхонлигини, билими ўсганлигини кўрсатди, ижтимоий ва миллий бирлик ва бирбутунлилик, фуқаролар тотувлигига, республиканинг давлат мустақиллигига содиқлигини намоён қилди. Давлат томонидан баён қилинган демократия ғоялари ва кучли ҳокимият, қонун устуворлиги ва шахс эркинлиги ғоялари — қарама-қарши тушунча ва воқеалар бўлмай, балки миллатлар ва элатлар, синфлар ва ижтимоий гуруҳларни бирлаштирувчи механизмлар бўлиб, улар давлатдаги ахлоқий-руҳий вазият барқарорлигини таъминлайди.

Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар фақатгина мустақилликка эришилгандан сўнг юзага келган ҳуқуқий ва қонунчилик соҳасидаги бўшлиқни тўлдиришга қаратилмаган, балки, уларда фуқаролик жамиятига, тараққийлашган бозорга эволюцион ва босқичма-босқич ўтиш ҳамда кучли ижроия ҳокимиятини ўрнатиш, аҳолини давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилишни таъминлаш бўйича олиб борилаётган ишлар ўз аксини топган.

Олий Мажлисининг фаолият даражаси ва ишга лаёқатлилигини кўриб чиқилган қонунлар сонининг кетидан қувиш билан эмас, балки қабул қилинган ҳужжатларнинг сифати ва тизимлилиги билан аниқлаш зарур. Бу ерда биринчи навбатда қонунчилик актларининг ишлаб чиқиш услубиёти (методологияси)даги ўзгаришлар кўзда тутилади. Умуммиллий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни кўриб чиқишнинг пакет — блок тизимига ўтиш бугунги кунда катта аҳамият касб этмоқда. Бунда улардаги профессионал сифатнинг юқори даражаси сақланиб қолади. Илгари қабул қилинган қонунларнинг қадриятларига қарамасдан шуни таъкидлаш зарурки, уларда кўпчилигининг ифодаланишида, низомларининг баён қилинишида, икки маъноли(муҳим)ликка йўл қўйилганлиги, моддаларининг мавҳумлиги каби нуқсонлар бор эди. Табиийки бундан қонунларни турлича тушуниш, турлича талқин қилиш ва турлича шарҳлаш ҳолатлари келиб чиқади. Ҳозирги кунда қабул қилинган қонунларнинг кўпчилигига қўшимча ва ўзгаришлар, моддаларига янги ифодалар киритилгани бежиз эмас. Шундан келиб чиқиб, Олий

Мажлис ҳузурида яқинда тузилган амалдаги қонун ҳужжатлари билан ишлаш бўйича мониторинг институти-нинг кенг фаолият олиб боришига барча имкониятлар яратилди.

Маълумки, Қонун ҳамма таркибий қисмларни ўзи-да уйғунлаштирган бўлса, қачонки у ўзининг ҳуқуқий нормалари, маънавий тамойиллари, умуминсоний қоидаларнинг ҳақиқийлигини исботламасдан ва ишонтирмасдан, балки уни тасдиқласагина тузилиши ва мазмуни жиҳатдан тугалланган шаклни олади.

«Ўзбекистон Республикаси Конституцияси» ва «Олий Мажлис тўғрисида»ги конституцион Қонунга мувофиқ парламент фақатгина қонунчилик ҳокимиятини амалга оширади. Бу нимани англатади?

Умуман олганда бунда бозор муносабатларига ўтишнинг иккинчи босқичида жамият аъзолари шахс ва гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосий қоидаларини ишлаб чиқишнинг янги механизмларини яратиш тушунилади. Яъни, Республика қонун чиқарувчи органи ушбу босқичда барқарорликни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини, уларнинг иқтисодий ютуқларини мустаҳкамлаш, жамиятнинг бирбутунлигини сақлаш жараёнларига ишонтирувчи (фақатгина жамоалар фикрини ҳисобга олган ҳолда) қонунлар ишлаб чиқишга ва тасдиқлашга интилади.

Фақатгина ушбу тамойиллардан келиб чиққан ҳолда давлат бошқарувида халқнинг реал иштироки асосида кейинги йилларда ишлаб чиқилган қонунчилик амалиётида мукаммаллаштиришни давом эттириш мумкин. Бу эса парламентда кўприк қуриш ёки дейлик ўз районида сув қузури ўтказиш каби маҳаллий характерга эга бўлган лойиҳаларни қўллашнинггина эмас, жамиятда қонун устуворлиги, тартиб ва интизом, ҳар бир фуқарони унинг ирқи, миллати, тили ва диний эътиқодидан қатъи назар конституцион ҳуқуқларини таъминлаш тамойилларини мустаҳкам ўрнатишни англатади.

Ушбу тамойилларни мустаҳкам ўрнатиш ва уларга амал қилиш халқ вакиллигининг моҳиятига янгича қарашни талаб этади. Халқ вакилларига фақатгина «халқ делегатлари» сифатида қарашдан воз кечиш зарур. 1774 йилда Эдмунд Берк Британия парламентида сайланганидан сўнг, шундай деб таъкидлаган эдики, сайловчилар уларни мамлакатнинг олий манфаатларига хизмат қилиш учун парламентга сайлайдилар. Бундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг



депутатлари мураккаб вазифани ҳал қиладилар — ўз эътиқодларига таяниб, гуруҳларнинг умумий хоҳиш-истакларини ифода этган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси олий манфаатлари йўлида фаолият юритадилар. Бирмунча ишга лаёқатли қарорлар ишлаб чиқиш йўлида оқилона мурасага келиш ҳар бир депутатнинг дунёқарашини белгилайди. Бу авваламбор уларнинг қонунларни яратишни амалга ошириш вазифаларига тааллуқлидир.

Ўзбекистон мустақиллигига эндигина олти йил тўлди, бу даврда кўп ишлар амалга оширилди, лекин олдимизда янада кўпроқ вазифалар ўз ижросини кутиб турибди. Шу нуқтаи назардан қараганда Ўзбекистонда қонунчилик спектори бугунги кунда деярли чекланмаган. Ҳар бир янги кун қонунчилик меъёри учун асос бўлиши мумкин бўлган муаммони илгари суради. Бундан ташқари, ҳаёт амалдаги қонунларга ҳам ўз тузатишларини киритмоқда. Ҳа, албатта, қонунлар ҳамма учун мажбурий қабул қилинади. Лекин фуқароларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, имкониятлари, айниқса ҳозир, доимий равишда ўзгаради, шунинг учун ҳаттоки мукамал ишлаб чиқилган ва «ишланаётган» амалдаги қонунлар билан ҳаёт ўртасида номувофиқлик юзага келиши табиий ҳолдир.

Ушбу номувофиқликни энг юқори даражадан энг кам даражага етказиш учун барча имкониятларни ишга солиш — депутатларнинг мураккаб мажбуриятларидан биридир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қабул қилинаётган қонунларнинг мажбурий кучи мутлақ зарурият чегарасидан чиқмаслиги керак. Қонунларнинг ўзи эса, Ўзбекистон ва унда яшовчи фуқароларнинг ўзгариб бораётган реал манфатларини ифода этиши, уларнинг реал манфаатларига ва эҳтиёжларига мос келиши зарур.

Республикада кўпгина қонунчилик таклифлари гўёки бир ижроия ҳокимиятидан тушади, собиқ Олий Кенгаш томонидан эса уларнинг қарорлари муҳрланган холос, — деган тасаввурлар унчалик тўғри эмас. Ҳақиқатни ойдинлаштириш учун қуйидагиларни кўриб чиқамиз:

Биринчидан, айнан собиқ Олий Кенгаш томонидан моҳияти жиҳатидан Ўзбекистон давлат қурилишининг пойдевори бўлган қонунчилик базасини яратиш бора-сида улкан ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг

ваколат ва мажбуриятларини аниқлаб берувчи қонунларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш бозор иқтисодининг ҳуқуқий базасини ташкил этувчи, ўтиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоясини таъминловчи қонуний актлар катта мажмуасини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва бошқа шу кабилар собиқ Олий Кенгаш томонидан бажарилган ишларнинг ҳаққоний далилидир.

Иккинчидан, Олий Кенгаш нафақат таклиф этилган сиёсий чораларни кўриб чиқди, балки қисман инкор этди ва ўзгартирди, ҳам қолаверса ўзининг муҳим тузатишларини киритди ва қонунчилик таклифларини ўртага ташлади. Олий Кенгаш мамлакат ташқи ва ички сиёсатини ишлаб чиқишда Олий Мажлиснинг ташаббускорлик ролини кўллаб-қувватлаш, ижроия ва суд ҳокимияти билан ўзаро муносабатларида унинг фаолигини ошириш учун асос яратди.

Албатта, Олий Кенгаш фаолиятида айрим сусткашлик, ташкилий камчиликлар, журъатсизлик ҳоллари ҳам рўй берди. Илк дақиқаларда Олий Кенгаш аслида қисман бўлса-да халқ номидан гапирса ҳам, лекин (америкаликлар ўз конгресслари тўғрисида зукколик билан айтганларидек) «кўпчилик овозда гапирди».

Кўппартиявийлик асосида сайланган бугунги Олий Мажлис таркиби бирмунча кенг халқ мандатига эга бўлиб, бунинг эвазига кучли бўлишга ҳақлидир. Бу эса Ўзбекистон Олий Мажлисининг, энг аввало, кучли (лекин куч билан эмас) қонунчилик сиёсатини амалга ошириши кераклигини англатади.

Шуни яна бир бор таъкидлаш зарурки, кучли қонунчилик сиёсати — қонун устуворлигидан, турлича ижтимоий кучлар, аниқ шахслар эҳтиёжлари ва манфаатларини билишдан келиб чиқадиган изчил сиёсат бўлиб, мазкур ижтимоий кучларга таянади ҳамда у Ўзбекистон халқлари манфаатларини ҳисобга олмаслиги мумкин ҳам эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолияти мустақил давлатчилик ривожланишида янги босқични бошлаб берди. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар иқтисодни тезроқ барқарорлаштирилиши, тадбиркорликнинг эркинлашуви, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳамда мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги нуфузини оширишга хизмат қилади.

Олий Мажлис олдида нафақат бугунги, балки келажак авлод, қолаверса мамлакат тақдири учун катта

масъулият ётади. Охир-оқибатда уни тушуниб етиш нафақат яқин, балки узоқ келажақда ҳам халқ тақдирига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу чинақам тарихий масъулият бўлиб, уни англаган ҳолда қабул қилинган қонунлар яратилаётган ҳуқуқий демократик давлат ва тараққий этган фуқаролик жамияти андозаларига бутунлай таъсир ўтказишга қодир.

Малайзия Дипломатия институтида 1997 йил 17—20 ноябрь кунларида ўтказилган семинарда ўқилган маъруза.

## **СИЁСИЙ ТИЗИМЛАРНИ ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ**

**(Сиёсий партиялар: ғоялар, баёнотлар, ижтимоий ҳаёт)**

Ўзбекистон Республикасида ўтган олти йил давомида янги тузумнинг ишончли ва мустақкам пойдеворини яратишда муҳим натижаларга эришилди. Ислохотларнинг биринчи босқичи нафақат иқтисодий соҳада очилган кенг имкониятлар билан, балки Ўзбекистон фуқаролари онгидан эскича тафаккур тарзини — эскича психология стереотипларини изчил равишда бартараф этиб бориш билан тарихга кирганлиги қувонарлидир. Лекин маъмурий-буйруқбозлик давридан қолган барча қолдиқлар йўқотилди, дейишга ҳали эрта. Яқин ўтмишдан мерос қолган ва ҳозиргача сақланиб келаётган зарарли иллатлардан бири ҳокимиятни амалга оширишдаги давлат яккаҳоқимлигидир. Бунга асосланган сиёсий тузум бугунги кун шароитида жамият ва иқтисод ривожланишининг одимларини таъминлаш ҳолатида эмасди.

Жаҳон тажрибаси кўрсатганидек, ҳар бир давлат учун марказий ва маҳаллий ҳукуматлар ўртасида ҳаётий муҳим муносабатларни тартибга солувчи механизм зарур. Гап демократик сиёсий тизимга эга бўлган давлат тўғрисида кетганда, бундай механизмнинг роли ва моҳияти яна ҳам ошади. Бундай шароитларда у муносабатларни шундай бошқариши керакки, яъни унда марказ ва маҳаллий ҳукуматлар манфаатларининг оптимал бирлиги таъминланиши зарур.

Давлатнинг муайян функцияларини марказлаштириш зарурияти доимо мавжуд. Акс ҳолда қонунчиликнинг ягоналигини таъминлаш, ягона иқтисодий, ижтимоий, илмий-техника сиёсатини ишлаб чиқиш ва

амалга ошириш мумкин эмас. Бироқ марказлаштириш оқилона доирада амалга оширилиши керак. Зеро маъмурий буйруқбозлик тизимида ўта марказлаштириш қандай салбий оқибатларга олиб келганлиги ҳам-мамизга маълум.

Жамиятимиз ривожланишининг бутунги шароитида марказлаштириш жараёни эски, анъанавий ёндашув ҳисобига эмас, қайсики ҳукумат юқори поғоналари фаолият доирасига кўпроқ маҳаллий аҳамиятга эга бўлган масалалар тушган даврда, ҳукумат қуйи поғоналарига тезроқ функциялар ва ваколатлар бериш эвазига амалга оширилиши керак. Бу марказлаштиришнинг кучсизланишини англатмайди, балки ҳокимиятнинг маҳаллий органлари мустақиллигини мустаҳкамлаш жараёни аксилмарказлаштириш орқали (гўё бир медалнинг икки томони кабидай) амалга оширилади.

Ўта марказлаштиришнинг олдини олиш учун сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий кафолатларнинг бирбутун тизимини ўз ичига олган ҳаракат механизми керак.

Сиёсий кафолатларга сиёсий тизимларни либераллаштириш, ҳокимият бўлиниши тамойилларига жиддий риоя қилиш, жамият ҳаётида демократлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошқаришни ривожлантириш, ҳокимиятнинг маҳаллий органлари ваколатларини кенгайтириш кабиларни киритишга тўғри келади. Бу кафолатлар ҳокимиятнинг юқори ва қуйи тузилмалари ўртасидаги муносабатлар комплексини бутунлай тубдан ўзгартиришни тақазо этади.

Иқтисодий кафолатлар мулкнинг турли шакллари-ни қонуний мустаҳкамлаш, бозор муносабатларини фаол сингдиришни ўз ичига олади. Бу эса ҳокимият марказий органлари қуйи звено тезкор фаолиятига аралашувидаги имкониятларини аҳамиятли даражада чегаралайди, бўлмаса ушбу ҳолатда маъмурий эмас, балки иқтисодий таъсир усулларини қўллаш афзаллигининг зарурияти туғилади.

Қонун устуворлиги тамойилига риоя қилиш, амалдаги қонунчиликни тезкорлик билан янгилаш ҳамда унда жамият ҳаётий фаолиятининг барча соҳаларидеягона давлат сиёсатини амалга ошириш учун ҳокимиятнинг марказий органларига реал зарур бўлган ваколатларнигина мустаҳкамлаш ҳуқуқий кафолатлар қаторига киради.

Ҳокимиятнинг марказий органларига берилган ваколатлар давлат сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг ягона-

лигини таъминлаши керак. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш, атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни асраш ва бошқа соҳалардаги умумдавлат сиёсати доирасидаги маҳаллий муаммоларни самарали ҳал этишга йўналтиришга тўғри келади.

Аксилмарказлаштириш бир марталик характерда бўлмаслиги керак. Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳотлар йўлидан олға силжиш тадбирлари бўйича аксилмарказлаштириш жараёни жамият ривожланишининг аниқ эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда давом этиши керак.

Республикада ўтказилаётган сиёсий тизимларни либераллаштириш, радикал иқтисодий ислоҳотлар сиёсий ва иқтисодий тузилмаларнинг қуйи бўғини мустақиллиги чегарасини муқим кенгайтириш йўли билан марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари нисбатини мукаммаллаштириш учун қулай шароит яратади. Бунда унинг ишончли ҳймойаси механизмини ўйлаб чиқиш зарур. Бундай механизмнинг айрим унсурлари бугунги кунда ҳаракатланмоқда. Худди шунингдек, Ўзбекистон сиёсий тизимнинг мослашув қобилиятини оширишнинг қатъий усули ўлароқ сиёсий тизим яхлитлигини сақлаб қолган ҳолда босқичма-босқич замонавий андозаларга ўтмоқда. Маҳаллий ҳокимият тузилмалари, ўз-ўзини бошқариш органлари, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, жамият ва ижодий уюшмаларнинг мустақиллик даражаси кенгайиб, эркинлик даражаси босқичма-босқич ошиб бормоқда. Уларнинг фаолиятини жонлантириш, умумдемократик ўзгаришлар жараёнидаги фаол иштирокини таъминлаш Ўзбекистоннинг бугунги ривожланиш босқичидаги энг долзарб вазифаларидан биридир.

Маълумки, якка шахслар фаолияти, уларнинг маълум доирада бирлашувини сиёсатчилар улар эркинлиги фактори сифатида қабул қиладилар. Бу эса ўз ўрнида сиёсий мақом тусини олиб, моҳиятан сиёсий партияларни ташкил қилади. Айнан шу сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг ажралмас таркибий қисмига айланади. Аммо шу билан биргаликда сиёсий партиялар маълум ижтимоий гуруҳлар манфаатларини акс эттириш билан бирга уларнинг ҳокимиятга томон реал ҳаракатини таъминлашда давлат билан ҳамжиҳат бўлиши лозим. Сиёсий партия муҳолифат моҳиятидан келиб чиқиб, бир томондан фуқаролар жамияти манфаа-

ти ва сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳатти-ҳаракатини чегараланган сферада (доирада) ифода этса, бошқа томондан, уларнинг бир-бирига мувофиқлиги ва ҳамжиҳатлигини таъмин этади. Бу эса сиёсий партия тараққиёти ва мустаҳкамлигининг манбаи бўлиб хизмат қилади. Қолаверса, айнан шу партиянинг республика ижтимоий-сиёсий муҳитидаги алоҳида ички ҳолатини белгилайди. Гап шундаки, партия ҳокимият тузилмаси билан қанчалик яқин бўлса, мавжуд тузилма билан тенглаша боради. Тоталитар жамиятда бундай партиянинг давлат тасарруфига ўтиши ҳисобига амалга оширилган. КПССнинг монополистик фаолияти унинг давлат ичидаги яна бир катта давлатга айланишига сабаб бўлиб, аъзолар сонининг кўплигига қарамай, уни халқдан, жамиятдан ажратиб, ўзига ўзини қарши қилиб қўйди.

Фақат сиёсий плюрализм шароитида фаолият кўрсатадиган партиягина фуқаролик жамиятининг ажралмас бўлагига айланиши мумкин.

Лекин сиёсий партиялар сонининг кўпайиши жамиятда беқарорлик, сиёсий муҳолифат ва қарама-қаршиликларни кафолатловчи фактор эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Бундай хавф мавжуд; бироқ шу ўринда партиялар сонининг кўплиги жамиятда демократияни таъминловчи мезон бўлиб хизмат қилишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган жойда сиёсий келишувнинг ҳам бўлмаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Бундай фаолият кўрсатувчи партиялар монополлашувдан келиб чиққан натижалар ёки сиёсий ҳаётнинг барча доираларидаги тажрибаларга асосан шаклланиб, тор доирадаги гуруҳлар ёки шахсий манфаатлар қуролига айланади. Ўзини муҳолиф дея эълон қилиб, номаъқул танқид билан шуғулланади ва қисман тарафдорлик — экстремизмга оға боради.

Бундай ҳолатни асосини фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатчилик ҳамжиҳатлиги ташкил этувчи ягона сиёсий ва ижтимоий муҳит яратиш билангина бартараф этиш мумкин. Яъни турли ижтимоий партия ва ҳаракатларнинг қонунийлик шарти расмий ҳокимиятга қарама-қарши туришдан эмас, уни қўллаб-қувватлашдан, кенг омма қатламининг, турли ижтимоий гуруҳларнинг ва энг аввало инсоннинг манфаатларини ҳимоя қилишни ўзида акс эттиришдан иборат.

Фақат инсон манфаатларидан келиб чиққан ҳолда иш юритишига партиянинг доимий ва тўлақонли фао-

лиятини таъминлайди. Биз инсон деганда маълум маънода жиззаки йўлбошчи, тор доирадаги ижтимоий гуруҳни эмас, фуқаролик жамиятининг «тирик ҳужайралари» бўлган конкрет шахсларни назарда тутмоқдамиз. Фуқароларнинг эзгу эҳтиёж, туб манфаатларини жамлаш, уларни акс эттириш ва муҳофаза қилиш, кейинчалик мазкур манфаатларни давлат манфаатларига қиёслаш жамиятнинг реал ҳолатини белгилайди. Шунингдек, давлат ҳокимияти билан сиёсий партия ва ҳаракатлар орасида кучли ҳамжиҳатликни қарор топтириш жамиятда барқарорликни таъминлаш, турлича ижтимоий гуруҳлар манфаатини акс эттиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Энг қулай изчилликни қарор топтириш уларнинг ижтимоий манфаатлари, келишувчанлик ва уйғунлик, ижтимоий барқарорликни таъминласа, улардаги мувоzanатнинг бузилиши эса зиддият, беқарорлик, тўқнашувлар ва инқирозларни юзага келтиради.

Буларнинг барчаси Ўзбекистон Республикаси учун фавқулодда муҳимдир. Айни пайтда жамиятимиз барқарорлиги негизида аввало кучли давлат аппаратини сақлаб қолишга интилиш мужассам, кўппартиявийлик тизими аста-секин юзага келмоқда. Шунинг учун турлича ижтимоий кучлар манфаатлари балансини ҳимоя қилиш давлат ҳокимиятининг юқори бўғинларига ортиқча ташвиш келтиради, яъни у иқтисодий ислохотлар изчиллик билан олға бораётган долзарб бир пайтда куч ва имкониятларимизни чалғитиши шубҳасиздир. Шу сабабли кўппартиявийлик тизими ўз фаолиятида республика ижтимоий муҳитида радикал (кескин) сиёсий ислохотлар қилувчи муҳим бўғинни мужассамлаштириб, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг изчил равишда шаклланиши учун иқтисодий ислохотларда ҳам яна бир босқич сифатида намоён бўлди.

Сиёсий тизимнинг ижтимоий фаолияти муҳим қирралари ҳақидаги бу умумий назарий-услубий хулосалар Ўзбекистон Республикасидаги партия ва ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларида ўз аксини топади.

Собиқ КПСС инқирози пайтида ижтимоий-сиёсий диаграммадаги тифиз фаоллик партиялар ва ҳаракатлар сонининг кўпайишига олиб келди. Биринчидан, жамият ёки ҳеч бўлмаганда аҳолининг катта социал гуруҳи манфаатларини ҳимоя қилиш уларнинг диққат марказига тушишига сабаб бўлди. Масалан: давлат мустақиллигининг амалга оширилиши, ўзбек тилига давлат

мақомининг берилиши ва бошқалар. Иккинчидан, мазкур партия ва ҳаракатлар, уларнинг алоҳида раҳбарлари ўз стратегик йўналиши ва тактикасига эга бўлиши. Аниқ дастурий ҳужжатларнинг йўқлиги, номаъқул қадами, ўзаро муросасизлиги, сўл-экстремистик ва фундаменталистик кучларни қўллаб-қувватлаши натижасида айрим партия ва ҳаракатларга нисбатан республика раҳбарияти томонидан бу хавфнинг олдини олиш чоралари кўрилди. Юқорида қайд этилган сабабларга кўра «Эрк» ва «Бирлик» партиясининг шаклланган мақсад ва вазифалари давлатимиз томонидан амалга оширилган ёки ҳукумат доктринасига номувофиқ бўлса умуман амалга оширилмаган. Ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг сиёсий харитасида кўппартиявийлик тизими мужассамлашаётганлигини кўриш мумкин. Гарчи «Ватан тараққиёти», «Адолат», «Миллий тикланиш» партияларининг аста-секинлик билан ривожланаётганлиги реал тан олиб борилаётган бўлса ҳам, лекин ҳозирча фақат Ўзбекистон халқ демократик партиясинигина кўп сонли партия сафига қўшиш мумкин. (1991 йил 1 ноябрда тузилган. Бугунги кунда 400 мингга яқин аъзоси бор.)

ХДПнинг бундай шаклланишини мувофиқлаштирилган, синалган ташкилий тузилмаси ва функционал ўзига хослиги билан изоҳлаш мумкин. Мазкур партия бошқарув кўникмаларига, ўрта ва юқори бўғиндаги аъзоларининг ақлий потенциалига ва ўзининг моддий базасига катта эътибор қаратди.

1991-92 йилларда юз берган аъзоларнинг партиядан бошқа гуруҳларга оқиш ҳолати ҳам унга салбий таъсир кўрсата олмади. Йирик тадбиркорлар, фермерлар, шу билан бирга фаол, меҳнатсевар ёшларнинг катта қисмини изчиллик билан ўз сафига жамлаган ХДП парламент фракциясининг таянч нуқтасига айланди.

Мустақкам интизом, моддий ва инфор­мацион асосга эга бўлган мазкур партия узоқни кўзлаган ҳолда асосий шиддатини қуйи звеноларга — бошланғич ташкилотларга, хусусан маҳаллалар фаолиятига қаратди. Гарчи партия раҳбарияти томонидан стратегия ва тактика борасида кўплаб ижобий ва баъзан эса ноўрин ҳаракатлар қилинган бўлса-да, ХДП фаолиятидаги фуқароларга кўрсатилаётган ҳар кунги ғамхўрлик уларни ҳамжихатликка жалб этди.

Ижтимоий барқарорликни ўрнатиш мақсадида аҳолини аксилсиёсийлаштиришни қўллаб-қувватлаш оқибатида партия маълум маънода аъзоларидан маҳрум бўл-



ди. Кўпчиликдаги «мафкурадан холи» деган тушунча партиялар идеологларини аксилмафкуралаштириш натижасида жамият ҳаётида юзага келган акс-таъсир мафкуравий концепцияларини ишлаб чиқишда айрим партияларнинг йўналишларига салбий таъсир кўрсатди. Натижада умумий, тартибсиз ҳолатлар ва шиорлар устун келди. Бу эса «бутун халқ» манфаатларини акс эттиришга бўлган интилиш шиори остида маълум маънодаги оммавийлашишга эришиш, динга ортиқча берилиб кетиш, партиялар томонидан ноаниқ иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги дастурларнинг қабул қилинишига сабаб бўлди.

Тарафдорларининг ижобий ғоя ва шиорларига эга бўлишига қарамасдан, партия бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида янги ғояларни илгари сура олиш ҳолатида эмас эди. Шунинг учун уларда маълум маънода мутаассиблик ва ноэгилювчанлик хусусиятлари пайдо бўлди.

Мазкур партияларнинг энг жиддий камчилиги фикримизча, ўз қобиғига ўралашиб қолганлигида эди. Бу дастлабки пайтданоқ алоҳида йўлбошчилари, мухолифати, бир-бирига яқин руҳдаги дастур ва ғоялари бўлган партия ва ҳаракатлар ҳамжиҳатлиги борасида маҳорат йўқлигида намоён бўлди. Ахир биргина ўзлаштириш билан амалдаги аниқ стратегия ва тактикани барпо этиб бўлмайди-ку?! Гарчи партия доимо ҳар қанақанги фундаментализмга қарши чиқса-да, бирор бир ижобий иқтисодий, социал дастур таклиф эта олмади.

«Ватан тараққиёти» партияси 1992 йил баҳорида ташкил топган бўлиб, 34 минг нафардан зиёд аъзолари бор. У съезд, Марказий кенгаш пленуми, вилоят ва туман кўмиталари, сиёсий клублардан иборат ташкилий тузилмага эга.

«Ватан тараққиёти» партиясининг ҳозирги аҳволи, аниқроғи қийинчилик билан шаклланаётганлиги унинг кучли ва тажрибали йўлбошчига эга эмаслигидан, вазибаларни жуда тор доирада ҳал этаётганлигидан далолат беради.

Фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ ўзини зиёлилар, тадбиркорлар доирасидаги ёшлар партияси деб эълон қилган бўлса-да, лекин уларнинг манфаатларини бир нуқтага қаратган ҳолда ифодалаб бера олмади ва уларни тўлақонли амалга ошира олмади ҳам. Зиёлиларнинг бир қисми, шаклланаётган тадбиркорлар дои-

раси, зиддиятлардан чарчаганлар, ленинизм шиорларидан ҳафсаласи пир бўлганлар ҳамда ёшлар «Ватан тараққиёти» партиясининг кўрсатмаларига ва унинг мурасосоз дастурига хайрихоҳлик билдирдилар.

Бу мазкур партиянинг илк оммавийлашуви жараёнида ўз аксини топган.

Кўзланган дастурларнинг тўла-тўқис амалга оширилмаслиги ҳамда партия раҳбарларининг ижтимоий ҳаётдаги зарур муаммоларни ҳал этишда ўз иштирокини бетарафлаштириши, айрим масалаларда тутган шаклсиз позицияси натижасида партия аъзоларининг айримлари унинг таркибидан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Объектив базага эга бўлган «Ватан тараққиёти» партияси партия раҳбарияти фаолиятини соғломлаштириш, жонлантириш ва давлат тизими билан бир қаторда ХДП, «Адолат» ҳамда бошқа партия ва ҳаракатлар, ташкилотлар билан ҳамжиҳатликни фаоллаштириш борасида тез, қатъий чора-тадбирлар қўллаган шароитдагина республика социал-сиёсий муҳитида ўз моҳиятини мустаҳкамлаб олиши мумкин.

1995 йил 17 февралда Тошкентда «Адолат» социал демократик партиясининг I таъсис съезди бўлиб ўтди. Партия таркиби турли хил тоифадаги илмий ва техник соҳа зиёлилари ҳамда ўрта раҳбар ходимларидан иборат эди.

Мазкур партия социал-демократик ғояларни илгари суриб, ижтимоий адолат тамойили қарор топиши учун курашга, ижтимоий тараққиётнинг ҳар қандай содда жоҳилликнинг ибтидоий усулига қарши ҳаракат қилишга интилди. 1995 йил 25 майда «Миллий тикланиш» демократик партиясининг I таъсис қурултойи бўлиб ўтди. 1995 йил 27 майда эса «Халқ бирлиги» ҳаракатининг таъсис қурултойи бўлди.

Юқорида қайд этилган партия ва ҳаракатлар шаклланиш босқичида турган бўлса-да, тузилиши жиҳатдан қашноқ бўлиб, Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида турган ўрни, муайян моҳияти ҳақида гапиришга ҳали эрта.

Сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари фаолиятини жонлантириш Ўзбекистоннинг тараққиёт босқичи олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Бу тасодиф эмас. Негаки вақтнинг кўрсатишича республикадаги «узоқни кўзлаган» сиёсий партияларнинг режалари ҳавога учди ёки умумдемократик янгилаштирилган доирасидан чиқиб кетди. Бунинг объектив асослари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, мавжуд барча сиёсий партиялар илк шаклланиш босқичида дадил сиёсий майдонга чиқдилар.

Иккинчидан, партияларнинг назарий кўрсатмалари билан амалий ишлар орасидаги мутаносиблик жуда оз миқдордан иборат эди. Сиёсий партиялар расмий декларацияси билан таққосланганда пировардида улар орасида катта бўҳронлар мавжудлиги намоён бўлди. Ва ниҳоят, сезиларли натижаларнинг қўлга киритилмаганлиги мазкур партиялар йўлбошчиларининг барча декларацияларини чипакка чиқарди.

Учинчидан, мавжуд партиялар жамиятнинг асосий ижтимоий гуруҳлари билан мустаҳкам алоқаларга эга эмас эди.

Тўртинчидан, сиёсий партияларнинг содир бўлаётган янгиланишларнинг реал таъсири билан беғараз боғлиқлиги эндигина йўлга қўйилаётган эди.

Ўзбекистондаги сиёсий партияларнинг куч-қудрат касб этмаганининг энг муҳим сабабларидан бири жамиятнинг ижтимоий йўналиши, унинг бўлиниши, ижтимоий манфаатларнинг тенглаштирилиши, уларнинг акс этиш ва тўпланиш жараёнларининг эндигина бошланаётганлигига бориб тақалади. Ижтимоий йўналиш чегаралари ҳали кўзга яққол ташланмади, аниқроғи бундай чегараларнинг ҳали мавжуд эмаслиги фаолият кўрсатаётган партияларнинг моҳиятида ноаниқликлар пайдо бўлишига шароит яратади. Агар мазкур чегаралар тезда аниқ бўлмаса (фақат дастурий, назарий кўрсатмаларда эмас, аввало келажакка йўғрилган реал сиёсий фаолиятда), барча янги ижтимоий гуруҳларнинг бошланғич манфаатлари, талаб-эҳтиёжлари, қадрият меъёрлари сиёсий муҳитнинг пўртанали оқими, жараёни билан янада мураккаблашади. Қолаверса, партияларнинг «етишлиш» жараёнини жадаллаштириш — нафақат бажариб бўлмас вазифа, балки ёмон оқибатлар ҳосиласи ҳамдир. И. Хакамада ёзганидек, «кўппартияли тизимнинг мажбурий бирлаштирилиши дастлабки натижасидан оқ сиёсий хўжакўрсинчиликнинг портлашига олиб келасди. Механик мойилликка асосланган партиявий тузилма барқарорлик эмас, беқарорликни келтириб чиқаради». («Независимая газета», 1994 йил 26 апрель.)

Сиёсий партия манфаатларини маълум бир асосга эга бўлган ижтимоий гуруҳ манфаатларига тенглаштириш, қолаверса, имконият доирасида мазкур ижтимоий базани кенгайтириш, барча дастурий кўрсатмаларни кенг ижтимоий қатламлар доирасида мустаҳкамлаш, жа-

мият ижтимоий тузилмасидаги ўзгаришларни олдиндан башорат қилиш ва ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш ҳар бир сиёсий партия фаолият мақсадининг асосини ташкил этади.

Шубҳасиз, асл демократик ташкилот бошқача бўла олмайди ҳам. Бироқ энди у сиёсий партия бўла олмайди, зотан маълумки, сиёсий партия аниқ ижтимоий қатламнинг бўлагидир. Биз ўзимизнинг аччиқ тажрибамиздан компартиянинг «бутун халқ манфаатларини ифодалаш»га уриниши, «Халқ партияси» бўлишга интилиши қандай оқибатларга олиб келганини яхши биламиз. Бироқ ҳаёт баландпарвоз даъволарнинг пуч эканини кўрсатди. «Партия аҳолининг маълум бир қисми манфаатини ифода этиш учун эмас, балки, барча аҳоли, халқ манфаатини ифода этиш учун тузилади» дея исботлашга уриниш сиёсий ҳокимиятни монополлаштиришга бўлган даъвогарликни ниқоблашдан ўзга нарса эмас. Бундай даъволар аввалги яккапартиявийлик тизимидан қолган яшовчан ақидаларга асослангандир. «Партияларнинг мажбуриятлари ва фаолият доираларига тегишли назорат функциялари ҳамда сиёсий раҳбарликни» кучайтириш зарурияти ҳақидаги кейинги жумла, муаллиф буни хоҳлаганми, йўқми, барча «Ў» устига нуқталар қўяди. Сиёсий партияларнинг давлат аппарати билан чатишиши ҳаммавақт бири иккинчисини — давлат сиёсий партияларни ёки партиялар давлат бошқарувини ютиб юборишга олиб келган. Яккаҳокимлик, худди шу каби монополияга даъво қилиш, кўппартиявийлик тизимидаги беқарорлик, мужмаллик ва шаклсизликнинг навбатдаги сабабларидир. Айнан мана шу сабаблар туфайли сиёсий қатламлар, сиёсий партиялар ва турли коалициялар ўртасида яккаҳокимликка интилиш йўллари туғилади.

Жамиятнинг ижтимоий табақаларга ажралиши анъанавий ижтимоий-руҳий, диний, этник ва миллий омилларни сақлаб қолган ҳамда ривожлантирган ҳолда жамиятнинг муайян партияларга бўлинишида ҳамisha тўғридан-тўғри ўз аксини топган. Партияларнинг турли-туман гуруҳлар қоришмасидан иборат кенг кўламли ижтимоий асоси улар қудратининг юксалишида муҳим ўрин тутди. Шунингдек ҳокимиятнинг турли сафлари ва бўғинлари билан ўзига хос ҳамжиҳатлик унинг фаолиятида чуқур моҳият касб этади. Партияларнинг оёққа туришида давлат аппарати билан ҳамжиҳатлик, уйғунлик ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Лекин ҳокимиятнинг

турли эшелонлари ва бўғинлари билан ўзига хос алоқа ўрнатишнинг аҳамияти ҳам асло бундан кам эмас. Кўппартиявийлик жараёни шаклланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни мазкур сиёсий партиялар йўлбошчилари ҳамкорликда иш юритишга бўлган хайрихоҳлик сифатида қабул қилишлари лозим. Бу эса кучли сиёсий партиянинг фаолиятида юқори самара беради, аммо уюлмаган мужмал партия ўтиш босқичида давлатнинг бундай имкониятларидан маҳрум бўлиб қолади.

Ўзбекистондаги сиёсий партияларнинг ташкилий сиёсий мавҳумлиги ва уюлмаганлиги уларнинг стратегияси ва тактикасида ўз ифодасини топган. Қоидага кўра, партиялар нафақат тактик, балки стратегик вазибаларда ҳам ўз қарашларини «тантанали» эълон қилишдан ўзини тийиб туради. Бунинг ўрнига кўпинча атайлабдан ноаниқ, кенг қўламли мурожаатлар пайдо бўлади. Шаклсизлик кўпчилик партиялар дастурида ҳам ўз аксини топган. Масалан, «Миллий тикланиш» партиясини дастурий баённомасига қараб, уни сиёсийдан кўра маърифий партия деб атаса бўлади. «Адолат» социал-демократик партияси моҳияти ҳақида эса ҳозирча аниқ хулоса чиқариш қийин. «Ватан тараққиёти» партияси амалиётда ҳалигача ўз ижтимоий гуруҳи манфаатларини акс эттира олгани йўқ. Мазкур партияларнинг сиёсий дастурлари бир-бирига ҳайратланарли даражада ўхшашки, сиёсий ўйинларда таярибага эга бўлмаган кузатувчи бир қарашда партиянинг бир-биридан қандай фарқланишини ҳам англаб олиши амри маҳолдир. Етарлича кучли ижтимоий асосга эга бўлмай туриб, йўлбошчилар ўз раҳбарликларидаги партиянинг салмоғи ва жозибасини ошириш мақсадида «демократия», «адолат», «миллий тикланиш», «Ватан тараққиёти» каби жимжимадор сўзлардан моҳирона фойдаланишмоқда. Сиёсатдан беҳабар сайловчи гоҳ «демократик партия» билан «социал демократик партия» орасидаги ёки бўлмаса «халқ демократик» партияси орасидаги фарқни ҳам англай олмайди. Гарчи, 1995 йилги бўлган сайловларда партиялар ўн минглаб сайловчиларга эга бўлган бўлсалар-да, бу халқнинг онгли равишда айнан у ёки бу партияга овоз берганлиги ҳақида хулоса чиқаришга асос бўла олмайди. Шунга кўра ўтган сайловлар кўппартиявийлик тизими орқали демократик сайлов тизимини барпо этишда халқ ҳокимиятини (кўпчиликнинг хоҳиш-иро-

дасини ифода этадиган ва бутун жамият манфаатига хизмат қиладиган ҳокимиятни) шакллантиришга жамоат ташкилотларининг фаол жалб қилинишини таъминлаш ва сайловчилар овози учун курашнинг нақадар муҳим ва зарурлигини кўрсатди. Бу эса фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлатчиликнинг шаклланиши ва самарали фаолиятини рўёбга чиқаришга ҳам хизмат қилиши шубҳасиздир...

Бугунги кунда ислохотлар муваффақиятини, олдинда турган вазифаларни, Президент илгари сураётган давлат стратегик муаммолари ва унинг самарали фаолиятини амалга оширилишга зарур шарт-шароит яратиш борасида сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари негизларини бирлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Кўплаб тараққий этган давлатларда ҳам сиёсий партиялар фаолиятини мафкуравий қарама-қаршиликлар эмас, балки давлатнинг стратегик муаммоларини ҳар жиҳатдан ҳисобга олиш ва унинг самарали ишлаши учун кўмак бериш эҳтимоллари ташкил этади. Сайловолди курашлар даврида фаоллашиб, парламентда сиёсий партиялар фракцияларидаги ўз депутатлари тимсолида давлатнинг олий манфаатларига, миллат манфаатларига буйсунадилар. Худди шундай йўл билан турлича манфаатлар уйғунлашуви ўзининг мукамал ифодасини топади.

Партия раҳбариятининг илгариги кўплаб тамойилларидан қонуний воз кечган партия йўлбошчилари жойларда амалга оширилиши зарур бўлган ишларни ташкиллаштиришда партия сафига кириш-чиқиш ва бошқалардан ташқари кўплаб имкониятларни қўлдан чиқаришди. Бу сиёсий партиявий инструкционлаштиришнинг ташкилий шакли ва ижтимоий моҳияти ўртасидаги ўзаро боғлиқликни нураб кетишдан сақлаб қола олмади. Компартия раҳбариятининг салбий тажрибаларини имкон қадар тезлик билан инкор этиш керак эди, албатта. Аммо унинг қўйи ташкилотлар билан ишлаш тажрибаси замирида кўп нарса мужассам эди. Унинг шунчалик тез унутилиши ва йўқотилиши ажабланарли ҳол. Чунки ўз аъзоларининг сонини кўпайтириш учун кураш, ўз ижтимоий базасини кенгайтириш, қўйи тузилмаларини мустақамлаш ҳозир ҳам ҳар қандай сиёсий партиянинг функционал мақсади бўлиб ҳисобланади. Бундан воз кечиш ўзига-ўзи болта уриш билан баробар, қолаверса, партиявий кўп фикрлиликка ҳозирда эҳтиёж кучлидир. Сиёсий ҳаф-

саласизлик, ёшларимизнинг пассивлиги ҳақидаги асос-  
сиз фикрларга кўшилмаймиз. Ёшлар кўшпартиявийлик-  
нинг шаклланиш масалаларига, қолаверса партияла-  
раро ҳамжиҳатликка қизиқишади. Гап шундаки, сиё-  
сий партиялар замирида шароит ва имкониятларнинг  
мавжуд эмаслиги туфайли ёшлар орасидан ҳаракатчан  
йўлбошчилар етишиб чиқмаётганлиги ғоятда ачинар-  
лидир. Ёшларнинг фаол ва қобилиятли қатламини кат-  
та сиёсатга қизиқтириш бугунги кун заруратидир.

Бу муаммони ҳал қилиш эса, сиёсий партияларни  
жонлантиришга қодир бўлган «Сиёсий партиялар ҳа-  
қида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан боғлиқ.

Шу билан бир қаторда ҳозирги пайтда жамиятнинг  
турлича қатламларида сиёсий партиялар аралашувисиз  
имкониятларни юзага чиқариш мумкинлиги ҳақида ту-  
шунча пайдо бўла бошлаганидан кўз юмиб бўлмайди. Бу  
фақатгина жамият ҳаётий фаолиятининг бош ташки-  
лотчиси бўлмиш «партиялар иллюзияси»нинг йўқол-  
гани туфайлигина эмас, балки мутахассислар таъкид-  
лашганидек, оддий сайловчи уларни бир-биридан ажра-  
та олмагани, бу сиёсий партиялар моҳияти нимада экан-  
лини тушунмагани туфайли юз бермоқда. Оқибатда бун-  
дай ҳодисалар оммавий абсинтеизмга, яъни сайловчи-  
нинг сайловда иштирок этишдан бош тортишга олиб  
келиши шубҳасиздир.

Умуман олганда ўтиш даврида парокандалик ва  
парчаланиш кўпчилик сиёсий тизимларга хос бўлган  
кўринишдир (хусусан ривожланаётган мамлакатларда),  
шунинг учун ютуқлар негизда ҳатто маълум иқтисо-  
дий барқарорликка эришилса-да, «куйи»дан чиққан  
қандайдир интеграциялашув кучи томонидан бу парча-  
ланишнинг сиқиб чиқарилиши гумондир. Агар сиёсий  
партия яратилишида давлатда қайсидир маънода кўзга-  
лиш юз берса, сиёсий партия шаклланишининг босқи-  
чи учун характерли бўлган парчаланишни давлат ҳоқи-  
миятининг декрети, қанақадир янги партия ёки пар-  
тиявий иттифоқ яратиш билан биртараф этиб бўл-  
майди. Ҳатто «энг демократик режимда» қайсики де-  
мократия ёки унинг шиори давлат томонидан декрет-  
лаштирилган ҳолатда бўлса-да, сиёсий партия парокан-  
даллиги, уларнинг уюлмаганлиги қабул қилинган бу  
шиорларни амалга ошира олмайди. Ҳаммадан даҳшат-  
лиси, у жамият беқарорлиги омилига айланиб кетиши  
ҳам ҳеч гап эмас. Мисол излаб узоққа бормаймиз. Уш-  
бу ўринда МДХдаги кўшнилари эслаб ўтиш кифоя.

Мазкур давлатларда замонавий сиёсий доирада ҳаётнинг туб ўзаро боғлиқлиги ҳаддан ташқари мураккаб ҳолатда кечиб, кўпбосқичли қарама-қарши хусусият касб этаётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Уларга нафақат мазкур мамлакатлардаги партиялар шаклланишининг илк босқичида кечаётганлиги, балки энг аввало янги шаклланаётган иқтисодий кўпукладлилиқ, гипертөфияга учраган сиёсий маданият ва плюрализм, қолаверса сиёсий партиялар алоҳида йўлбошчилари сиёсий онгининг шаклланмаганлиги ва бошқалар ҳам сабаб бўлмоқда. Бунда янги пайдо бўлган ижтимоий гуруҳлар жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида ўзининг юқори ўрнини эгаллашга бўлган интилишлари билан муҳим рол ўйнайди. Узоқ вақт давомида турлича ижтимоий гуруҳларни жипслаштириб турувчи вақтинчалиқ сиёсий иттифоқларни ташкиллаштириш бу босқичдаги табиий жараёнدير. Бироқ бундай сиёсий иттифоқлар ижтимоий гуруҳларнинг асосий манфаатларини бир ерга мустаҳкам жипслаштирган ҳолда уларни амалга оширишга қодир эмас. Шунинг учун биринчи зарба — янги сиёсий фожиа пайтидаёқ бундай иттифоқ тезда қулайди. Мустаҳкам бўлмаган тизимда айнан сиёсий партия ва иттифоқ «босимли гуруҳлар»га айланиб, беқарор ижтимоий-сиёсий вазиятларни келтириб чиқарувчи куч бўлади.

Сиёсий иттифоқлар нафақат сиёсий партия ва ҳаракатлар «парвози» шароитида, балки сўнгги қулаш пайтида ҳам ташкил топиши мумкин. Ўзини обрўсизлантирган ҳолда асоссизлигини, халққа қарши моҳиятини кўрсатиб, сиёсий партиялар бу чорасиз ҳолатдан чиқиб кетиш учун турли хил муросасозликларга боради, ўзининг йўлини, дастурий кўникмаларини ўзгартириб, вақтинча бўлса-да ички сиёсий емирилишнинг олдини олишга жон-жаҳди билан уринади. Ҳатто расмий ҳокимият фаолиятидаги алоҳида танқидий вазиятда маълум маънода ҳокимият учун кураш йўналишини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, экологик, илмий-маърифий ва бошқа масалаларга қаратиши ҳам мумкин. Ҳозирги «муҳолифат» Ўзбекистондаги барқарорлик ҳолатидан келиб чиққан ҳолда жипслашишга интилиб, давлат стратегияси ва тактикасида йўл қўйлаётган хатоликлардан исталган пайтда фойдаланиб қолишга кечикмасликка ҳаракат қилади. Бироқ бу бизнингча унга етишмаётган амалийликни бермайди. Муҳолифатнинг амалий фаолияти тирноқдан кир қиди-



риб, ўзгаларнинг хатоларидан қанчалар фойдаланишни эмас, ўзига хос ижтимоий тараққиёт йўналишини ишлаб чиққан ҳолда, янгиланиш дастурларини қайта яратишни ва амалиётда қўллашни тақозо этади. Ҳозирги муҳолифатчи йўлбошчиларда эса айнан ана шундай хусусиятлар етишмайди.

Кўриб турганингиздек, республикада қарор топаётган кўппартиявийлик доираси биз ўйлагандан анча мураккаб экан. Бундай бўлиши табиий албатта. Ўзбекистонда кўппартиявийлик шаклланишининг реал жараёни эндигина бошланаётганлиги барчамизга аён. Гарчи кўплаб мамлакатлар, шу жумладан, Осиё алақачон бу босқичдан ўтиб, партиялараро ҳамжиҳатлик ва партиявий қурилиш борасида катта тажрибага эга бўлсада, бизда эса бу жараёнда ҳамон машҳур «синов ва хатоликлар» йўлидан борилмоқда. Негаки тўпланган тажрибалар нафақат қўлланилмаяпти, балки бу борада изланилмаяпти ҳам. Ахир хорижий давлатлар тарихини, ҳақиқий кўппартиявийлик сиёсий тизимидаги муҳим босқич — сиёсий ҳамжиҳатлик назариясини қўллаш изчиллик билан ижтимоий-сиёсий ҳаётни демократлаштиради-ку. Бугунги кунда кўппартиявийлик муаммоларини тадқиқ этишни фаоллаштириш ва уларни ҳал этиш йўллари қидириш кечиктириб бўлмайдиган энг муҳим вазифадир.

Шу ўринда савол туғилади. Ҳозирги шароитда яна қанақадир янги партиялар пайдо бўлиши мумкинми? Албатта мумкин. Аммо маълум шартларга асосланган ҳолда, яъни биринчидан, бу вақтда жамиятда объектив шароитлар вужудга келган бўлса, яратилажак ижтимоий-сиёсий уюшма аниқ ижтимоий қатлам ва унинг манфаатларини ўзида тўлақонли акс эттира олса. Иккинчидан, яратилажак партия конструктивизм таъсири остида зиддиятдан воз кечса ва тор гуруҳ манфаатлари билан ўралашиб қолмай, ўз дастури билан республика аҳолисининг фақат кенг қатлами манфаатларини акс эттира олса.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўз партиявий манфаатларини ижтимоий манфаатлар билан боғлашда имконият ва ошкоралик — турлича ҳаракатлар ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлиги ҳам Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, республикадаги барқарорликни сақлаш, унинг ўз тараққиёт ва тикланиш йўлидан дадил одимлашининг муҳим шартидир. Қолаверса, улар фуқаролик жамияти-

ни яратишда ҳокимият сари қонуний ҳаракатнинг ҳам муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги умумлашмалар сиёсий плюрализм тараққиёти вариантлари тавсифида шундан далолат берадики, сиёсий спектрдаги ғоявий ва мафкуравий асосдаги кўпвариантлилиқнинг мавжудлиги ёки иштироки у ёки бу партия ва ҳаракатларининг негизида бирлик ва яхлитлик кашф этади.

Амалий нуқтаи назардан қарасак, ўзини «мафкурадан ҳоли» дея эълон қилишга уриниш мутлақо нотўғри. Ҳар бир партия моҳият ва мақсадидан қатъий назар доим сиёсий ҳокимиятни амалга оширишдек катта мақсадни ўз олдига устувор вазифа қилиб қўйиши лозим. Республикадаги ҳар бир партия ва ҳаракатлар хусусияти ва ўзига хос йўналишидан қатъий назар, бозор муносабатлари мафкурасини, шахс эркинлиги умуминсоний қадриятларини, қай миллатга мансублиги, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар инсонларнинг ҳуқуқларини шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Партиялар жамиятда ижтимоий адолатни ва инсонлар моддий устуворликларга эришишда кенг имкониятларни, турмуш даражасини оширишда маданий-маънавий устуворликларни таъмин этишга уринадилар.

Шу билан бир қаторда партия давлат муссасалари доирасида ҳам, ижтимоий ташкилотлар доирасида ҳам халқнинг ўз-ўзини бошқарувининг янги, янада таъсирчан шаклларини ривожлантиришга доимий равишда интилади. Бу шакллар бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, улар моҳиятан тобора кўплаб меҳнаткаш халқ оммасини бошқаришда — ижтимоий-иқтисодий қарорларни ишлаб чиқишда, муҳокама этишда, қабул қилиш ва амалга оширишда ростакамига, амалий тарзда қатнашувини таъминлашга хизмат қилади.

Республикадаги ҳозирги сиёсий вазиятни таҳлил этиш шунини кўрсатадики, ўтиш даврида сиёсий тизим тузилмавий мустақкам эмаслиги, ҳаракатчанлик ва силжиш юқори даражага олиб чиқиш тугалланмаганлигидан далолат беради. Айнан ана шу жиҳатлар сиёсий тизим асосини ташкил этувчи фаолият ва шаклланиш тамойилларининг фаоллашуви ва интенсивлашувини таъмин этади.

Етакчи йўналиш сифатида бир турдаги партиянинг бошқа турга ўзгартирилишини ёки партиядан маданий-маърифий жабҳага томон сиёсий йўл тугилишини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Моҳият партияларнинг етакчи, ҳукумат партияси-дан муҳолифатга ва аксинча бу жараённинг тескари-сига айланишида мужассамлашади.

Кейинги йўналиш — бу кўпчилик партияларнинг мурасасозлик платформасидаги битта асосга ёки ички партиявий чегаралаш ва ушбу негизда кўплаб партия ва ҳаракатларга ажралишига олиб келиш.

Амалиётдаги тажриба шуни кўрсатадики, ҳар бир партия ва ҳаракат ўз ўрни ва мавқеини мустақамлаш йўлида ўз тараққиётининг ижтимоий асосини яратиш ва тараққиётини кенгайтирган ҳолда оммага фаол таъсир этишга интилади. Бунинг натижасида ички партиявий юксалиш ўзгаришлардан гувоҳлик берувчи мутлоқ ва нисбий миқдорига муносабатда силжиш амалга ошади. Бошқача айтганда, ҳар қандай сиёсий ташкилотнинг аъзолар ва хайрихоҳлари сонини кўпайтиришга бўладиган кураши доимо бош масала бўлган.

Шунга кўра, қуйидагича хулоса чиқаришимиз мумкин.

Сиёсий эркинликни қонунийлаштиришимизда олдин мазкур эркинликни бир хилда қабул қила оладиган фуқаролар ва жамиятни тайёрлаш лозим. Бунга икки йўл билан — узоқ давом этадиган маърифий ва иқтисодий ўзгаришлар жараёни билан эришиш мумкин. Фақат устувор ижтимоий барқарор ва маърифатли жамиятгина ўз тараққиёти йўлида сиёсий эркинликлардан фойдаланиши мумкин.

Агар тарихий тараққиёт мантиқини кузатадиган бўлсак, қуйидагича хулоса яшаш мумкин: тоталитар зўравонлик билан характерланадиган ва демократик жамият орасида зарур барқарорлик даври ётади. Айни пайтда Ўзбекистонда демократик институтларнинг аллақандай бирикмалари (парламент — қонун чиқарувчи давлат органи, президентликка умумий муқобил сайловлар, кўппартиявийлик тизими) вужудга келаётгани кувонарлидир. Навбатдаги босқичда эса мазкур институтларнинг таъсир доирасини кучайтириш Республика-миз тараққиётининг муҳим омили бўлиб хизмат қиладди. Президентнинг «Иқтисодий ислоҳотлар йўлида келажакдаги қадамлар» тўғрисидаги фармони, Олий Мажлисга кўппартиявийлик асосидаги сайловлар, «Сиёсий партиялар ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши ва бошқалар — демократик жамият куриш йўлидаги дастлабки қадамлардир.

Жамиятимиз ўзининг анъанавий, ўзбекона моҳиятига кўра ижтимоий тараққиёт жараёнларида ўз мақомига эга бўлиб, сиёсий ўзгаришларнинг бўҳронли даражаси Марказий Осиё жамиятидаги шошма-шошарликка хос эмас. Акс ҳолда ҳудудда эндигина оёққа турган тарихий жараёнга элтувчи табиий йўлдан чалғиб кетган бўлардик. Буларнинг барчаси келажак авлодлар учун тарихий сабоқдир.

Ҳар қандай демократик давлат ижтимоий ва сиёсий тузилма билан ҳамжиҳатликсиз бир маромда шакллана олмайди. Айти пайтда нафақат фуқаролик жамиятини мустаҳкамлаш, балки ижтимоий алоқаларнинг орқага қайтувчи механизмларини барпо қилишда ҳам давлат ва фуқаролик жамияти ҳамжиҳатлигини қарор топтириш Ўзбекистон тараққиётидаги долзарб вазифалардан биридир.

Президент И. Каримов ўз чиқишларида бир неча бор таъкидлаганларидек, республикада демократиянинг шаклланиши ҳудуддаги мушкул, зиддиятли ижтимоий-иқтисодий вазият билан, шунингдек фуқаролар манфаати билан мутаносиб келмоқда. Президентнинг фикрича, ушбу оғир вазиятдан чиқиб кетиш учун икки асосий вазифага: биринчидан, Республика мустақиллигини мустаҳкамлаш ва қудратли давлатни барпо қилиш, иккинчидан, тараққийлашган бозор муносабатларига ўтишга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим.

Мамлакатда тинчлик, барқарорликни сақлаш, фуқаролар ва миллатлар тотувлигини таъминлаш мазкур жараёнларни муваффақиятли амалга оширишнинг энг муҳим шартидир. Ушбу жараёнларни амалга оширишда сиёсий партиялар ҳамда улардан ташқари сиёсий институтларнинг ҳам роли катта. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, партия — давлат ва фуқаролик жамияти, халқ ва ҳокимият ўртасидаги ягона воситачи эмас. Ўхшаш функцияларни сиёсий тизимнинг бошқа компонентлари — сиёсий институтлар ҳам амалга оширади. Булар — қасаба уюшмалари, турли жамғармалар, миллий-маданий марказлар, ижодий уюшмалар, бошқа жамоат уюшмалари, оммавий ахборот воситалари, меҳнат жамоалари ва ҳоказолардир. Улар моҳиятига кўра фуқаролик жамиятига тааллуқли компонентлар бўлиб, ўтиш даврида сиёсий тизимнинг шаклланишида катта аҳамият касб этади. Ҳокимият томонидан мазкур сиёсий институтларнинг бир меъёрдаги фаолиятлари учун шароит яратиб берилмаган тақдирда, улар сиёсий

тизимдан ўсиб чиқиб, сиёсий курашга отланиши мумкин.

Бу эса давлатнинг жамият барқарорлигига эришувига салбий таъсир кўрсатиб, сиёсий ва ижтимоий плюрализацияни секинлаштиради ёки тўхтатади, дегани эмас. Муҳими шундаки, сиёсий воситачилик институтлари пухталиги, куч-қудрати остида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар дастурини силжитиш ва бунга халқнинг ишонч ва ваколатларини мувофиқлаштириш лозим. Ҳатто Ўзбекистон Конституциясида кўрсатилганидек, «жамиятнинг ҳеч қандай бўлаги, сиёсий партия, жамоат уюшмалари, ҳаракат ёки алоҳида шахслар Ўзбекистон халқи номидан гапириши мумкин эмас». Бу қоида ижтимоий жамоа, гуруҳ ёки шахсий фикр билан янгилашишларнинг конструктив дастурлари ҳақида чиқиш қилишга тўсқинлик қилади, деган сўз эмас албатта.

Сиёсий воситачилик институтлари томонидан давлат мустақиллигига тажовуз қилинганда, демократик асосларга зарба беришга уринилганда, у ёки бу мафкуранинг давлат ёки сиёсий қурилмага таъсирини ўтказмоқчи бўлинганда ўзаро муносабатлар кескинлашуви содир бўлиши муқаррардир.

Айни пайтда сиёсий воситачилик институтлари нафақат ўзининг сиёсий тизимидаги жамият ўрнини белгилайди, балки республикадаги давлатчилик қурилмаси борасида ўзининг аниқ мавқеи ва кўринишини ҳам ифода этади.

Мазкур институтлар фуқаролар тинчлиги ва барқарорлигини, мустаҳкамлаш йўлидаги амалий, мафкуравий ва ташкилий фаолиятларида кенг имкониятлар яратётганлиги Ўзбекистон сиёсий тизими фаолиятининг истиқболли ва сермаҳсуллиги аломатларидан биридир. Улар фуқаролар обрў-эътибори ва нуфузини ҳаминқадар ошириб, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишдаги иштирокини, фаолиятини қонунийлаштиради. Бугун бу жараён мазкур институтларнинг демократик услуби ёрдамида, иқтисодий ва сиёсий тангликни юмшатиш, аҳолининг турмуш даражасини қўллаб-қувватлаш, асосан унинг қатламлар билан ижтимоий боғлиқлигини таъминлашда катта аҳамият касб этмоқда. Уларнинг шарофати билан республикада давлат ва жамият сиёсий тузилмасининг реал кўринишлари намоён бўлиб, шахслар ва гуруҳлар орасидаги муносабатлар мўтадиллаштирилиб, давлат ва жамият тизими мувофиқлаштирилмоқда. Сиёсий ранг-баранглик ташкилот ёки

партияларнинг сони билан эмас, жараёнларни ва тенденцияларни тушуниш ҳамда идрок этишда барчанинг нуқтаи назари билан уйғунлашишга, республиканинг илгор хориж тажрибалари билан ўртоқлашишидаги, ҳамкорликда платформа ишлаб чиқаришга қаратилган конструктив сиёсий имкониятлари билан ўлчанади.

Ўзбек жамиятининг бирдамлиги, ижтимоий ҳамкорлигини мустақамлаш борасида давлат, сиёсий партиялар ҳамда сиёсий институтлар зиммасига аниқ ва устувор вазифалар юклатилган. Улар ўз фаолиятлари давомида ҳақиқий ва аниқ маънодаги сиёсий ҳамда иқтисодий мустақилликни, худудда барқарорликни ва тез суръатларда ўсувчи аҳоли фаровонлигини таъминлашлари зарурдир.

«Миллий тикланиш» рўзномаси,  
1997 йил 25 март

## **НОҲУКУМАТ ТАШКИЛОТЛАРИ: ХАЛҚАРО ТАЖРИБА ВА ҲАМКОРЛИК**

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов 1993 йил 28 сентябрдаги БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессияси минбаридан сўзлаган нутқида БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ижтимоий муаммолар, инсоннинг асосий ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашни ҳал этиш, тинчлик ва хавфсизликни мустақамлаш борасидаги фаолиятини юқори баҳолади. Президент ўша сессияда Марказий Осиё худудида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш ҳамда ҳамкорлик муаммолари бўйича БМТнинг доимий амалий семинарини ташкил қилиш таклифи билан чиқди.

Ўзбекистон 1992 йил январида Прагада фаолиятида инсон ҳуқуқларини таъминлаш муаммолари асосий ўрин эгалловчи Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Якуний ҳужжатини имзолаб, Хельсинки жараёнига қўшилди.

«Кишилар ва давлат ўртасидаги муносабатларда умуминсоний қадриятларни устувор қўйиб, — деган эди Ислом Каримов, — Республика инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларни тан олади ва оғишмай амал қилади». Бу баёнот Республикамизнинг халқаро жараёнларда инсон ҳуқуқларини таъминлаш муаммолари бўйича шуғулланадиган турли халқаро ҳукумат ва ноҳукумат ташкилотлари билан ҳамкорликдаги қизгин сиёсий-ҳуқуқий фаолияти орқали ўз тасдиғини топиб келмоқда.

Бўлажак сайловлар ҳозирдан давлат томонидан ҳам, ОАВ томонидан ҳам сиёсий партиялар, ноҳукумат ташкилотлар фаолиятига, улар олдида турган муаммоларга эътиборни жиддий оширишни талаб этади. Шу ўринда ноҳукумат ташкилотларининг мазмун-моҳияти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишни истардим. Маълумки, бутунги кунгача Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан НХТ шартларига жавоб бера оладиган 200 дан ошиқроқ жамоат бирлашмалари рўйхатга олинган.

Умуман олганда, жаҳонда уларнинг 65 фоизи 30 йил ичида ташкил қилинди. Уларнинг барча эътиборга молик ижтимоий фойизи ҳаракатлар: экология, аёллар, фуқаролик ҳуқуқлари, истеъмолчилар ҳуқуқлари кабиларнинг асоси бўлиб турибди. Жонс Хопкинс сиёсий тадқиқотлар Университети (Балтимор, АҚШ) директори Лестер Саломон таъбири билан айтганда: «Ноҳукумат ташкилотлар сонининг бошқа турдаги ҳаракатлар, масалан эски сиёсий партияларга қўшилиш, касаба уюшмасига аъзолик кабилардан ошиб кетиши эътиборга лойиқдир».

Дарвоқе, турли хил партиявий муассасалар ўрнига сиёсат майдонига яқин келажакда, маълум манфаат тарафдори бўлган сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланувчи ноҳукумат ва нопартиявий, сиёсий мавқеи баланд бўлган ташкилотларнинг кириб келиши кутилмоқда. Мабодо бундай ҳол рўй берса, эски партия тизимлари (Россия парламенти бунга мисол), парламентдаги фракциялар ва уларни маблағ билан таъминлаб турган кучлар сиёсат бозорида рақобатта дош бера оладиган, жиддий рақибга дуч келиши табиий. Бу эса ўз навбатида партия машиналарини молиявий таъминлаб турган гуруҳларнинг бир қисмини мустақил секторга ташланишига олиб келади.

Жаҳонда НХТ энг аввало мижозлари, уларнинг асосий қисми энг кам таъминланган, ҳимояланмаган, давлат назаридан четда қолган ижтимоий гуруҳлар талабини улар хоҳлагандек қондиришга, хизмат кўрсатишнинг энг сифатли кўрсаткичларига эришишга интилишади. Аксарият ҳолларда НХТ ғазабга тўлган талабалар, кучсиз, ночор аҳволга тушиб қолган ишчилар, ёлғиз қариялар, бемор, уйсиз, қаровсиз қолган болалар, ҳуқуқи топталган камчил миллатларнинг сўнгги умиди бўлиб хизмат қилади. Айнан улар умумбашарий қадриятлар, илғор урф-одатлар, жамият бирлиги ва ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик қадриятлари-

нинг ташаббускорлари бўлиб фаолият кўрсатади, куч-сизларга мадад бўлади.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, НХТ сектори бу — биринчидан, фуқаролар фаоллиги қайнаб турган қозон. Иккинчидан, одатдаги партия тузилмаларига муносиб рақиб. Учинчидан, ўзига хос ишчи кучи бозори. Тўртинчидан, инсониятнинг ижтимоий стратегиялар ишлаб чиқувчи, таклиф киритувчи, баъзан амалга тадбиқ этувчи илғор жамоаси. НХТ инқилоби эса бу — умуминсоний маънавий ва илғор қайта қурилиш. Унда эскириб қолган, ҳарбий куч каби технологияларга ўрин йўқ.

«НХТ янги йўлбошчиларни тарбиялайди. Жамиятнинг илғор ва фаол фуқароларини ундаги муаммо ва масалаларни онгли равишда ечишга ундайди. Жамият эътиборига молик муаммоларга муқобил нуқтаи назарлар ишлаб чиқиб тақдим қилади ва бу билан ўз фикрларини жамиятга ошкора ҳавола этади». (Мехикодаги Халқаро конференция баёнотидан). Бироқ, ушбу «жабҳада»да қонунга бўйсунувчанлик ва ватанпарварлик руҳи устувор бўлиши керак. Зеро, Ўзбекистонда ислохотлар жамиятнинг маданияти асосига (Япония ва Жанубий Корея мисолида), яъни унинг маънавий ва маданий уйғониши ва шу ўринда тенглаштирув тамойилидан (мисол: собиқ Совет Иттифоқи) қочиш асосида олиб борилмоқдаки, буни доим ёдда тутмоқ керак.

Таъкидлаш жоизки, Конституцион ҳуқуқ ва бошқа имкониятлар НХТ манфаатларига асосланиб, мамлакат миллий манфаатларига зид бўлмаган ҳолда, сиёсий партияларга муҳолиф равишда — энг асосийси, шахснинг эркинлигига хизмат қилмоғи зарур.

НХТ зиммасида инсон эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишдек улкан масъулият ётади. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, оқилона ташкил этилган жамиятнинг ташаббускорлиги, унинг демократик ривожланишида фуқаролик институтларининг назорати, ривож амалда инсон ҳуқуқларининг тўла ҳимояланганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасидаги ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятли татбиқ этилишида ўзбек ва шунингдек, хориж жамоат ташкилотларининг фаол ҳаракат қилиш имкони борлиги далолатдир. Асосий қадам ва тамал тоши жамоат ташкилотларини бирлаштирувчи «Ўзбекистон Республикаси жамоат ташкилотлари ташаббускор гуруҳи Меморандуми» қа-



бул қилиш билан қўйилди. Бу меморандум «НХТ ва ҳуқуқ» халқаро анжуманида катта эътибор қозонди (1995 йил). Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги оламшумул ўзгаришлардан сўнг, инсон ҳуқуқлари устида бош қотирган кўпгина ҳуқуқ тартибот гуруҳлари раҳнамолари ўз ҳаракатларини ўзгартиришди.

Тоталитар тузум инқирозга учраганидан сўнг, улар фаолиятининг асосини миллий ўзлиқни англаш, коммунистик режим пайтида ошкора фикрлаш ҳуқуқини талаб этиш шакллари янги шароитда миллий ватанпарварлик тизими талабларига мос равишда ўзгартириш, яъни мослаштириш оғир кечмоқда.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш йўналишидаги муҳолифат кучларнинг 90-йилларда ялпи экстремистик қарашлардан ҳозирги пайтдаги «инсон ҳуқуқлари учун курашчилар» кўринишидаги фаолиятларини таҳлил этган ҳолда, бирон-бир жўяли амалий таклиф кирита олмаганликларини айтишни жоиз деб биламиз.

Буларнинг барчаси НХТ томонидан ўзаро ҳамкорликда холис кузатувлар ўтказиш, доимий ва аниқ ахборотлар билан жамиятни инсон ҳуқуқлари борасида хабардор қилиб туриш, шунингдек, алоҳида кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш уларнинг фаолият Дастури асосини ташкил этади...

Олий Мажлиснинг 1995 йилнинг 23 феввалида бўлиб ўтган Биринчи сессиясида юртбошимиз халқаро стратегик аҳволга баҳо берар экан: «Халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрин эгаллаш — барқарорликни таъминлаш ва кафолатлаш ҳамда республиканинг миллий иқтисодини кўтаришда ёрдам кўрсатувчи давлатлар томонидан қўллаб-қувватланиш орқалигина мумкин», — деган эди. Жамиятимизнинг демократик асосларини шакллантириш ишларига тажрибали мутахассисларни жалб этиш мақсадида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида давлатнинг ноҳукумат ташкилотлари (НХТ) билан ҳамкорликдаги фаолияти алоҳида эътиборга лойиқдир. Бу йўналиш икки тарафлама фойдали:

биринчидан, ноҳукумат ташкилотлари ва муассасаларининг ҳамкорлик ёрдами билан Ўзбекистон инсон эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизминини ривожлантириш жараёнига қўшилиши мумкин;

иккинчидан, шу фактнинг ўзи кейинги йилларда республикамиз атрофида сунъий ва атайин шаклланти-

рилган, ҳукуматнинг қиёфаси тўғрисидаги ноҳолис тасаввурларни ўзгартиради. Зотан, Президент ҳам бу ҳолни эътироф этиб, 1996 йилнинг 28 декабрида дипломатик корпус бошлиқлари, чет эл оммавий ахборот воситалари ва халқаро ташкилотлар вакиллари билан бўлган учрашувда: «Эътиборли халқаро ташкилотлар, экспертлар ва НҲТ иштирокида очиқ семинарлар ўтказиш биз ҳақимиздаги уйдирма ёрлиқларни ойдинлаштирди», — деган эди.

Кейинги шароитлар шахс манфаатлари устувор мезон бўлган демократлаштиришни чуқурлаштириш босқичида ислоҳотларнинг сифат ўзгаришига ўтишини мушуқлаштирди. Ўзбекистон ҳукумати шаънига билдирилаётган ноҳолис фикрларнинг сабаби — баъзи бир чет эллик мутахассислар мамлакатда ўтказилаётган ислоҳотлар, қабул қилинаётган сиёсий қарорлар ҳамда ислоҳотлар мафкурасида инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эрки мезонлари ҳисобга олинмаган, деб топганлигидадир.

Аслида, инсон ҳуқуқларининг бузилиши ҳақидаги шошилишч хулосалар онда-сонда учрайдиган жиноий қонунчиликка доир ёки Фуқаролик Кодексига тааллуқли айрим фактларга асосланган. Ислоҳотларнинг биринчи босқичи давлатни мустаҳкамлашга қаратилганлиги шундай хулосаларни чиқаришга асос бўлди. Ташкилий-ҳуқуқий ўзгаришлар биринчи навбатда, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркини таъминлаш асослари яратилишига йўналтирилганидан сўнг, бу хулосалар, табиийки, ўз аҳамиятини йўқотди.

Навбатдаги тўсиқ ҳокимият учун курашда мамлакатда вазиятни кескинлаштириш ва ўзларининг сиёсий манфаатлари учун ғайриконституциявий усулларни қўллашга тайёр, миллатлараро ва диний келишмовчиликларга руҳлантирувчи гуруҳлар билан жиддий сиёсий-ҳуқуқий жараённи ташкил қилиш бўлди. Бу ерда Ислом Каримовнинг Олий Мажлиснинг VI сессиясидаги сўзларини эслаш жоиз. «Афсуски, — деди Президент, — биз мамлакатимизда бошқача муҳолифат ёки, аниқроқ қилиб айтганда, муҳолифат ролини ўйнашга даъво қилганлардан қолган аччиқ тажрибани яхши биламиз. Дастлабки энг оғир йилларда истиқлолга эришган мамлакат олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун жамиятни жипслаштириш, яъни давлатчиликни шакллантириш ва мустаҳкамлашда фаол иштирок этиш ўрнига улар кибр-ҳавога берилиб, реал вазиятдан йироқ бўлган, сохта

демократик, айтиш мумкинки, экстремистик шиор ва ҳаракатлар йўлига ўтиб олдилар».

Ғарбда эса, бунини бошқача қабул қилдилар. Ўзбекистон Республикаси ва муҳолифат кучлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар Россия ва Ғарб матбуоти оғзидан тушмай қолди. Ўзбекистондаги инсон ҳуқуқларини ёритиш масалаларига доир юзаки ва эътирозли ёндашиш турли-туман ёлғон ва асоссиз гумонлар туғдирди, гўё Ўзбекистондаги нодемократик ҳокимият муҳолифатни таъқиб қилаётган эмиш.

Бундай агрессив кампания айниқса 1993 йили авжга чиқди. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш бўйича тарқатилган нотўғри ахборот манбалари орасида дунё давлатларида инсон ҳуқуқларига амал қилиш хусусидаги АҚШ Давлат департаментининг Маърузаси, халқаро давлат ва ноҳукумат ташкилотларининг («Хельсинки овози», «Мемориал», Инсон ҳуқуқлари бўйича АҚШнинг Москвадаги бирлашган яҳудийлар бюроси, Халқаро афв) турли маъруза ва мурожаатларини, оммавий ахборот воситаларининг («Монд» (Франция), «Нью-Йорк таймс» (АҚШ), «Независимая газета», «Голос Америки», «Свобода» радиоэшиттиришлари ва ҳоказолар) борлигини айтиш керак.

Бу манбалар ўз хулосаларида нималарга асосланганлар?

Энг аввало, улар Ўзбекистон ҳақидаги ахборотнинг, яъни асосан, республикамизнинг ўзидан чиққан ахборотнинг камлигидан фойдаландилар. Бугунги кунда ОАВ — оммавий ахборот воситалари заифлиги турли-туман уйдирма ва бўҳтон гапларнинг туғилишига, республикага тааллуқли бўлмаган мутлақо нотўғри маълумотларнинг тарқалишига олиб келмоқда.

Инсон ҳуқуқларини таъминлаш бўйича айрим давлат амалдорларининг суст ва эскича фикр юритишлари, жамоатчиликни муҳолифат ва унинг раҳнамоларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги ахборотлардан ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларнинг кечикиб хабардор этаётганлари, ўтиш даврининг ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлари ва шу заминда муҳолифатнинг фаоллиги — буларнинг ҳаммаси халқаро ташкилотлар ва оммавий ахборот воситалари вакилларининг салбий фикр юритишлари учун ички манбалардир.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги вазиятнинг юзаки таҳлилига Ғарб сиёсий-ҳуқуқий маданияти мезонларига асосланган

бирёқлама индивидуалистик йўналиш катта таъсир кўрсатган. Журналист Иброҳим Норматов «Шарқона ҳаётга Фарбона ҳукм» мақоласида, бизнингча, оқилона савол қўйган: «Инсон ҳуқуқи: миллатлар кўп, миллий қадриятлар ва урф-одатлар ҳам, лекин уларни англаш мезони бир хил. Бу — тўғримикан?»

Дарҳақиқат, хорижликлар инсон ҳуқуқлари бузилишини кўпинча ижтимоий муносабатлар маданиятининг ўзига хослигида, миллий этник меъёрларга риоя этиладиган ҳаракатларда кўрадилар. Бироқ, бу — юзаки баҳо. Шарқда шакл ўзига хос тарзда мазмунни ифодалайди. Баъзан кўр-кўрона тобелик ва қаттиққўлликка норозилик билдирмасликка ўхшаб кўринган ҳолатлар замирида энг инсоний, энг эзгу демократик мақсадлар яширин бўлиши мумкин. Кўпинча Фарбда инсон ҳуқуқларининг бузилиши деганда, оиладаги баланд-паст муносабатлар назарда тутилади. Лекин Шарқда бундай муносабатлар айнан инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини таъминлаш асосида юзага келган. Улардан энг муҳим ва самаралилари: тарихий-географик шароитдан келиб чиққан меҳнат қилиш ҳуқуқи, маънавият, ҳаётда тоғувлик, ижтимоий ҳимоя ва таъминот, барчасидан ҳам асосийси — бахтли болалиқдир. Ишёқмас, пиёниста, масъулиятсиз ота-оналарнинг айби билан қанчадан-қанча уй-жойсиз, ташландиқ болалар бугун МДХ давлатлари ҳудудларида дайдиб юрмоқдалар, ота-оналарининг гуноҳлари билан давосиз дардларга йўлиқмоқдалар.

«Инсон ҳуқуқлари масаласида, — деб қайд этади А. Саидов, — кўпинча оврўмарказий ёндашув устун. Шахс манфаатларини шарқона тушуниш ҳар доим ҳам эътироф этилавермайди. Оқибатда ғалати вазият юзага келади. Тўғри, ҳеч ким Шарқ ва Фарб маданиятининг мавжудлигини, уларнинг тиллари, динлари, маданиятларининг хилма-хиллигини инкор этмайди. Лекин, инсон ҳуқуқларининг турлича тушунилиши негадир унутилади. Ахир, улар ҳар бир халқнинг дини, анъаналари, урф-одатлари, маданияти билан белгиланадиган турмуш тарзининг таркибий қисмидир».

Бошқа томондан абадий ва универсал қадриятлар мавжуд, бу — эркинлик, ҳаёт ва қадр-қиммат ҳуқуқидир. Мазкур фактни тушуниш инсон ҳуқуқлари йўналишида халқаро конвенцияларни ишлаб чиқувчи давлатлар сонининг ошиши, халқаро стандартларга мос алоҳида кўптармоқли тизимнинг шаклланиши ва риво-

жида ўз аксини топади. Ўзбекистон бу қадриятларни ҳеч вақт инкор этмаган. Аксинча, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати аввалбошдан инсон ҳуқуқи ва эркинлигига, демократия руҳига мос мустаҳкам ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизим яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон ҳеч қачон инсоннинг ички муаммоларига доир ошқора мулоқотдан қочмаган. Ўз халқининг бахт-саодати, ҳақ-ҳуқуқи ва эркинлиги, фуқароларнинг кадр-қиммати учун туб демократик ислохотлар ўтказишни ўз зиммасига олган Ўзбекистон Республикаси ҳар қандай саволга жавоб бера олади, албатта.

Мамлакатнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида давлат бош ислохотчи ва миллат тақдири учун жавобгар сифатида халқимиз манфаатларидан узоқ бўлган, инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари ниқоби остида ҳар хил ташкилотлар олиб бораётган ғаразли ишларга аралаштиришга ҳаракат қилмоқда. Кўпгина хорижий ташкилотлар, эҳтимол эзгу мақсаддадир, шошқалоқликлари ёки юзаки баҳо беришлари туфайли демократлаштиришнинг қатъий ривожига ҳамда босқичма-босқич чуқурлашувига зиён етказиб қўйишлари мумкин. Бу шошқалоқлик инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ноҳукумат ташкилотларининг шаклланиши, оммавий ахборот воситаларининг демократлашуви муносабатларидаги муросасизлик тарзида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон жамоатчилиги фикрига таъсир кўрсатадиган, моддий таъминланган айрим хорижий ноҳукумат ташкилотлари қандай мақсадда ташкил этилганлиги номаълум. Улар қандай гоё ва принципларни тарғиб қиладилар? Ахир очиқ диалог олиб бориш учун катта имкониятлар бўлган бир пайтда, нега бундай ташкилотларни ташкил этиш керак?! Бундай ҳамкорликка тайёр бўлмаган республикамиз айрим вакилларининг жалб қилиниши уларнинг Ўзбекистон шароитида тафриқа кўзгатишга қаратилган, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдан узоқ бўлган сиёсий ўйинлар домига тушиб қолишларига сабаб бўлиши мумкин. Демак, бундай тизимларнинг ривожланиши мамлакат учун хатарлидир. Лекин бу Ўзбекистонда ноҳукумат ташкилотларини тақиқлаш зарур, деган маънони билдирмайди. Мазкур ташкилотлар билан ишлашда дифференциал ва фаол муносабат зарур. Бу тузилмалар билан ҳамкорлик жараёнида очиқ, ошқора мулоқотга асосланган, олдиндан режалаштирилган сиёсат бўлиши лозим.

БМТ ва ЕХХК сингари ташкилотлар билан бирга-ликда олиб боридаётган ишлар бу борадаги ҳамкорликдан далолатдир. Ўзбекистон Республикасининг ЕХХК-даги иштироки ички ижтимоий сиёсий жараёнларнинг фаоллашуви талабларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошмоқда. «Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари мониторинги соҳасида халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни ҳам кенгайтириш зарур, — деб таъкидлади Президент Олий Мажлиснинг VI сессияси-да. — Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги нуфузли халқаро ташкилотларни бундан буён ҳам Ўзбекистонга жалб этиш ва республикада уларнинг фаолияти-ни йўлга қўйиш лозим».

Бундай ҳамкорликнинг нафи нимадан иборат?

Бу ерда, энг аввало, дунё ҳамжамияти аъзолари ва ташкилотлари айрим вакилларининг нотўғри баҳолари-ни ўзгартириш масаласидан ташқари, қонунчиликни халқаро ҳуқуқ меъёрларига мослаш ҳамда демократлаш-тиришнинг ички муаммоларини ҳал этиш зарурлигини таъкидлаш жоиз. Шу билан бирга, ҳар хил халқаро тузилмаларнинг ёрдами асосий ва белгиловчи бўлиб қолмаслиги керак. Акс ҳолда, инсон ҳуқуқларини таъмин-лаш жараёнида миллий ўзлигимизни унутишимиз, хал-қимиз маънавиятига ёт бўлган тушунчаларнинг тикиш-тирилишига имкон туғдиришимиз, унинг ҳозирги эҳтиёж ва манфаатларидан йироқлашиб қолишимиз мум-кин. «Демократик институтларни ташқаридан олиб келиш мумкин эмас, — дейди И. А. Каримов. — Демок-ратик институтлар халқимизнинг менталитетини, мада-ниятимизнинг ўзига хослигини акс эттириши керак».

Шу маънода инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини таъминлаш масалалари юзасидан давлатнинг НХТлар билан ҳамкорлиги тегишли муассасаларнинг шаклла-нишига ёрдамчи омил бўлади. Собиқ иттифоқ даврида биз бундай халқаро ташкилотларнинг тажрибаларидан бебаҳра эдик. 1948 йили Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинган вақтдан буён инсон фао-лиятини ҳар тарафлама қамраб оладиган халқаро меъёр ва қондалар комплекси ишлаб чиқилди. Лекин ички миллий имкониятлардан кенгроқ фойдаланилса, ин-сон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг амалий масалала-рини ҳал этиш самаралироқ бўлар эди. Иккинчи томондан, инсон ҳуқуқлари ва эркини ҳимоя қилиш масалаларини назоратга олиш, бошқариш механизмла-рини шакллантириш ҳамда ташкил этишни чет эл таж-

рибали мутахассисларининг ёрдамисиз амалга ошириш биз учун қийин кечади. БМТ, ЕХХК ҳамда Халқаро Қизил Хоч ташкилотлари Югославия, Россия ва МДХ давлатларидаги конфликтларни тугатиш тажрибалари билан музокаралар олиб бориш воситасида можароларга барҳам беришга қодир эканликларини намойиш этдилар. Бу ташкилотларнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги фаолияти албатта, бебаҳодир.

Ўзбекистон учун ЕХХК ва Халқаро Қизил Хоч ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш ҳар томонлама фойдалидир.

Биринчидан, бизда демократлаштиришни чуқурлаштириш ва инсон ҳуқуқларини рўёбга чиқариш механизмларининг таъсирчанлигини таъминлаш (жумладан, мониторинг даражасида) муаммолари мавжуд.

Иккинчидан, ўзаро келишмовчиликлар туфайли инсон ҳуқуқлари оммавий равишда бузилаётган давлатлар билан Ўзбекистоннинг ҳудудий чегарадошлиги.

Учинчидан, республикамизда инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини таъминлаш муаммоларини ҳал қилиш учун тегишли сиёсий-ҳуқуқий маданият ва оммавий ахборот воситалари етарли ривожланмаган, тажрибали мутахассисларимиз ҳам кам.

Жаҳон тажрибаси инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш системасининг самарали бўлиши кучли жамоатчилик ташаббусига, фуқаролик жамияти муассасаларининг ривожланганлигига боғлиқ эканлигини исботлайди. Фуқаролар давлатнинг улар ҳуқуқига амалий ёндашувини назорат этиш имкониятларини ноҳукумат ташкилотлари ҳамда норасмий ҳаракатлар воситасида олиш орқали эришадилар.

«Ноҳукумат ташкилотларининг келажаги порлоқ, — деб таъкидлади И. А. Каримов С. Браун бошчилигидаги Америка делегацияси билан ЕХХКда 1996 йил август ойида бўлиб ўтган учрашувда, — айниқса, фуқаролар ташаббусини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда».

Биз учун ноҳукумат ташкилотларининг халқаро стандартларга мос янгича фикр юритишлари муҳим. Шу билан бирга, бизга шахс манфаатларига ҳар тарафлама мос, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркини таъминлашда самарали, сиёсатдан холи, иқтисодий жиҳатдан мустақил тузилмалар керак. Улар инсон ҳуқуқларига доир қонунларни амалга оширишда давлатга ёрдам берадиган даражада ривожланишлари зарур. Бундан таш-

қари, улар қуйидаги вазифаларни бажаришга тайёр бўлишлари керак:

муаммони қонуний равишда ҳал этиш ёки икки томонлама келишувга эришиш йўли билан айрим шахсларнинг талабларини кўриб чиқиш;

оммавий ахборот воситалари ёрдамида семинарлар ёки расмий ва норасмий йўллар билан ўтказиладиган маърифий тадбирлар орқали жамоатчилик фикрига таъсир этиш;

инсон ҳуқуқларига риоя қилишда амалий ғамхўрлик кўрсатиш ёки ўзларининг амалий тажрибаларини ўзгартириш мақсадида ҳокимият тизимларига, фуқаролик жамиятининг бошқа органларига, ҳатто тижорат тизимига ҳам таъсир ўтказиш;

миллий ҳуқуқий органларга маслаҳатчилик хизматлари кўрсатиш.

Халқаро ноҳукумат ташкилотлари инсон ҳуқуқлари бўйича ноҳукумат ташкилотларини ташкил этиш ва ривожлантиришда ёрдам, маслаҳат ҳамда тавсиялар бериш билангина кифояланмайди. Табиийки, иқтисодий қайта тиклаш, ишлаб чиқариш ривожланмаган шароитда ноҳукумат ва нотижорат ташкилотларига ёрдам бериш учун давлатда маблағ етишмайди. Халқаро ташкилотларда эса бундай имкониятлар бор.

Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ҳаётни демократлаштириш, икки йилдан сўнг ўтказиладиган Олий Мажлисга сайловлар муносабати билан мамлакатда барқарорликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш биринчи навбатда турли ижтимоий гуруҳлар — партиялар, нодавлат ташкилотларининг сиёсий фаолиятини тартибга солишни ташкиллаштириш ва бошқариш, жамоатчилик фикрини ривожлантириш, Ўзбекистон раҳбариятининг имиджини янада оширишга хизмат қилувчи қатор вазифалар мониторинг таҳлилига ва яқин келажакдаги стратегик режаларни ишлаб чиқишга асосий диққатни қаратишни тақозо қилмоқда.

Юқорида қайд этилган масалалар бўйича жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази маълум режа асосида шуғулланмоқда. Сиёсий партиялар, «Халқ бирлиги» ҳаракати ва бошқалар ҳам бу борада ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Шунингдек, маданият масалалари бўйича Давлат маслаҳатчисининг хизмати бу масалаларни мувофиқлаштириш бўйича бир талай ишларни амалга ошираётганлиги қувонарлидир.



Лекин шу билан бирга бир томондан, миллий тикла-нишнинг чуқурлашиб бориш жараёни, маданиятнинг юксалиши ҳамда Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётидаги бошқа улкан воқеалар, иккинчи томондан, ноҳукумат ташкилотларининг сони ва фаоллик даражасининг ошиб бориши, улар фаолиятининг сифат даражаси мураккаб-лашиши — буларнинг ҳаммаси жамият ҳаётининг икки муҳим соҳасига нисбатан ташкилий дифференциал ён-дашувни талаб этади.

Пировардида фуқаролар сиёсий фаоллигининг ор-тиб бориши, жамоат фикрини ва жамоатчилик билан алоқаларни келажакда бошқаришнинг заруриятига кўра Ўзбекистон раҳбарияти ижобий имиджининг шаклланишини ҳисобга олган ҳолда жамоатчилик би-лан алоқа ўрнатиш бўйича махсус хизматнинг ташкил қилиниши мақсадга мувофиқдир. Сўнгги 50 йиллар мобайнида хорижий ташкилотлардаги айнан шунга ўх-шаш тузилмалар Вицепрезидент (АҚШ) раҳбарияти остида, баъзи бир давлатларда жамоатчилик билан алоқалар бўйича вазирликлар (Британия ҳамдўстлик мамлакатлари), айрим давлатларда эса Президент мас-лаҳатчиси (Франция) раҳбарлиги остида фаолият кўр-сатиб, юқори натижаларга эришилаётганлигига тарих гувоҳдир. Кўпгина мамлакатларда эса мазкур вазифа-лар ҳукумат ёки Республика Президенти ҳузуридаги «Public relation» хизмати ваколатига юклатилган.

Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштиришнинг ўзига хос хусусиятларига таяниш, шунингдек, хорижий давлатларда бу борада тўпланган илғор тажрибалардан фойдаланган ҳолда иш юритиш юқорида қайд этилган муаммоларнинг ечими-ни топишда имкон яратади.

1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошидаги Омбудсман то-монидан ташкил қилинган ноҳукумат таш-килотлари фаолиятига бағишланган семинар-да ўқилган маъруза.

## ТАРАҚҚИЁТ ТАОМИЛИ

Мамлакатимизда ўтказилаётган туб ислоҳотлар таъ-лим тизимини ҳам ўз ичига олиш табиий ҳол. Чунки бу тизим ижтимоий соҳанинг муҳим таркибий қисми бўлишидан ташқари, унинг ўзи ҳам ислоҳотлар

йўналиши ва суръатига катта таъсир ўтказиши мумкин. Ислохотлар тадрижида ҳозир шундай нуқтага етдикки, энди бу жараённи янада жадаллаштириш учун янги шароитларда ишлай оладиган, жаҳон андозаларига мос етук мутахассислар тайёрлашимиз керак. Мазкур вазифани эса кадрлар тайёрлаш бўйича янги дастур тузмай туриб амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун замонавий кадрлар тайёрлаш масаласига мамлакатимиз раҳбарияти, хусусан, Президентимиз биринчи даражали аҳамият бермоқда.

«Табиий заҳиралар чекланганлиги туфайли, — деб ёзади йўлбошчимиз «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» китобида, — корхоналар ҳамда умуман давлат фаолиятининг муваффақияти ҳозир кўп жиҳатдан фан-техника тараққиёти ютуқлари, чуқур илм талаб қиладиган технологиялар қанчалик кенг жорий этилаётганлиги, кадрларнинг касб тайёргарлиги даражаси билан белгиланади».

Мутахассислар етиштиришдаги муҳим муаммолардан бири ёшларни ҳаёт синовларига тайёрлашдир. Бу эса талабаларга муайян мутахассисликдан ташқари, амалий тажриба ва билимларни сингдириш, уларда раҳбарлик кўникмаларини шакллантиришни талаб қиладди. Чунки, олий ёки ўрта махсус ўқув юртини битираётган талаба, аввало, одамлар билан ишлайди. Ўқув юртларимиз режаларида эса ижтимоий психология, бошқарув социологияси бўйича билимлар бериш, афсуски, кўзда тутилмаган.

Кузатишларимиз натижаси олий ёки ўрта махсус билим юртини тугатиб, ишлаб чиқаришга келган ёшларнинг аксарияти қизиқ бир ҳолга тушиб қолишаётганини кўрсатмоқда. Улар ўқув юртида ўз мутахассисликлари бўйича етарли билим олган бўлишларига қарамай, корхона ёки жамоа аъзолари билан бирданга киришиб кета олмайдилар, уларни ишлаб чиқариш вазифаларини бажаришга йўналтиришда тажрибасизлик қиладилар. Бу эса уларнинг ўзлари эгаллаган касбдан, баъзан эса ҳаётдан кўнгиллари совиб кетишига олиб келиши мумкин. Шуларни назарда тутиб, мамлакатдаги барча олий ва ўрта махсус ўқув юртлари режаларига бошқарув психологияси ва социологияси, ижтимоий психология каби фанларни, менежмент ва бошқарув мутахассисликлари бўлимлари иш дастурига эса психодиагностика ва мулоқот психологияси каби фанларни киритиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.



чоп этилган айни мавзудаги дарслик ва қўлланмалар таъсиридан тўла халос бўла олмасликдир. Ҳолбуки, мазкур китобларда муайян мамлакатлар манфаатлари, жумладан, буюк давлатчилик ва империячилик қарашлари, шу билан бирга Россияда мавжуд бўлган сиёсий гуруҳлар ва кучларнинг хоҳиш-иродаси, методологик ёндашувлари ҳам ўз аксини топган. Бу ҳол сиёсий жиҳатдан зарарли ҳамдир.

Кези келганда айтиш керак:

Марказий Осиёдаги сиёсий тафаккур тарихи деярли ўрганилмаган. Бу минтақада адабиёт, фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларда бўлгани каби сиёсий фикр соҳасида ҳам бой мерос яратилганлигини жаҳон афкор оммаси яхши билади. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбандий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур сингари кўплаб алломаларимизнинг сиёсатшуносликка оид қарашлари ҳануз чуқур тадқиқ қилинмаган. Дастлабки таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, улар фаннинг бошқа соҳаларида бўлгани каби, сиёсатшуносликда ҳам дунёни ҳайратга соладиган асарлар яратганлар ва жўяли фикрлар баён қилганлар. Шулар асосида замонавий дарслик ва қўлланмалар яратилса, катта маърифий ва амалий аҳамиятга молик иш қилинган бўлар эди.

Мамлакатимиздаги олий ўқув юртларидан биронтасида сиёсий социология, сиёсий фикрлар тарихи ва назарияси, сиёсий психология, конфликтология каби фанлар ўқитилмаяпти. Оқибатда бўлгуси мутахассис ва раҳбар кадрлар бу соҳадаги илмлардан беҳабар қолишмоқда. Геосиёсат, геоиқтисод, геостратегия каби фанларни ўқитиш у ёқда турсин, кўпгина битирувчилар уларнинг номини ҳам билишмайди.

1997 йил — Инсон манфаатлари йилида миллий кадрлар тайёрлаш масаласига катта эътибор қаратилди, бунда ўзига хос рамзий маъно бор. Бироқ, очигини айтганда, сиёсатшунос олимларимиз ҳалигача Ўзбекистон Республикаси манфаатлари, уларнинг мезонлари ва амалга ошириш стратегияси ҳақидаги назарияни ишлаб чиққанлари йўқ. Ҳолбуки, инсон манфаатлари мамлакат манфаатлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, сиёсий прогнозлар ҳам фаннимизнинг оқсоқроқ соҳаси бўлиб қолмоқда. Жамиятдаги демократиялаш жараёнлари, парламентимизнинг ривожланиши, демократик сайловлар технологияси, сиёсий партиялар ва

ҳаракатларнинг сайловолди фаолиятлари, парламентдаги фракциялар фаолияти жуда кам таҳлил қилинмоқда. Санаб ўтилган муаммолар амалий аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг ечимларини билиш раҳбар кадрлар, қолаверса, барча фуқаролар учун фойдадан холи эмас.

Миллий дастурни рўёбга чиқаришда раҳбарликка лаёқати бор кадрларни аниқлаш жуда муҳимдир. Қизиғи шундаки, деярли кўпчилик ўзини раҳбарликка, катта-кичик идораларни бошқаришга лаёқатли, деб ҳисоблайди. Ҳолбуки бошқарув ҳам ўзига хос касб, касб бўлганда ҳам бошқа хунарлардан қийинроқ ва мураккаброқ касб эканлигини унутмаслигимиз лозим.

Бошқарув лаёқати ва иқтидори бўлган ёшлар қанча эрта аниқланса, уларни тарбиялаш, замонавий билим ва малака бериш учун шунча қулай имконият вужудга келади. Мамлакатимизда турли соҳалар бўйича гимназиялар, интернатлар очилган, аммо бошқарув гимназияси ёки интернатлари йўқ. Ваҳоланки, улар жуда зарур. Бошқарув қобилияти инсонда болалик давриданноқ кўзга ташлана бошлайди. Масалан, соҳибқирон Амир Темурнинг ташкилотчилик лаёқати жуда эрта кўзга ташланган. Унинг болалик чоғида тенгдошларини уюштириб, турли ўйинлар ташкил қилгани ва бу ўйинларни бошқаргани маълум.

Қисқа қилиб айтганда, раҳбар кадрлар тайёрлаш масаласига эътибор бу, аввало, юртимиз маъмурчилиги, оқсоқилчилиги, ислохотлар муваффақиятини таъминлашга қаратилган эътибордир. Президентимиз Вазирлар Маҳкамасининг шу йил 28 июлда бўлиб ўтган йиғилишида таъкидлаганидек «...тараққиёт ва ислохотларнинг ҳозирги босқичида кадрлар билан ишлаш ўта муҳим, амалий аҳамият касб этади. Илгаридаги сингари, кадрларни шунчаки танлаб, жой-жойига қўйиш билан иш битмайди. Аввало, одамларни, биринчи галда барча даражадаги бошқарув ва ишлаб чиқариш раҳбарларини ўқитиш, тарбиялаш керак».

«Халқ сўзи» газетаси,  
1997 йил 13 август, 168-сон.

## «УСТАВ» — МУСТАҚИЛЛИКНИ БОЙ БЕРИШ ЭМАСМИ?

Тарихан жаҳон сиёсий майдони бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш каби геосиёсий ўзгаришларни кўп кўрган. Бундай геосиёсий ўзгаришларда ҳар бир давлат

Ўзининг ривожланиш йўллариини ўзига хос тамойиллар билан ишлаб чиққанлиги ва белгилаганлиги, энг асосийси — бунга ёндашув биринчи навбатда маконий ва замонавий характер касб этиши аён.

XX аср ниҳоясида ҳам жаҳон сиёсий қурилишида ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган геосиёсий қурилишида ўзгаришлар юз берди. Булар, биринчидан, 1989—1990 йилларда Варшава шартномасининг инқирози бўлса, иккинчидан, 1990—1991 йилларда Совет Иттифоқининг парчаланиб кетиши билан боғлиқ ўзгаришлардир. Албатта, бу ўзгаришларнинг оламшумуллиги уларнинг нечоғли жаҳон сиёсий кучларини ўзгартирганлиги билан характерланади. Шу ўринда табиий бир савол туғилади. Инсоният XX асрнинг қолган уч йилида умумбашарийлик нуқтаи назаридаги геосиёсий ўзгаришларга дуч келадими ёки йўқ? Мулоҳазаларимиз ана шу ҳақда.

74 йиллик совет империясининг 1985 йилдаги қайта қуриш билан бошланган ва 1991 йил декабрда расман тарқалиб кетиши орасидаги бир жараён бутун дунёда иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро алоқаларда ҳукмронлик қилган икки кутбли тизимнинг ёхуд «совуқ уруш»нинг интиҳоси сифатида таассурот қолдирди. Бу жараён давомида Ғарб дунёси тарқалиб кетган собиқ совет жумҳуриятларининг ҳаммасига ҳам бир хил қизиқиш билан қарамади. Бу табиий, албатта.

Фақат Россиягина собиқ иттифоқдошлар ичида катта ва энг кучли бир давлат сифатида Ғарбнинг диққат марказида бўлди. 1991 йилдан то ҳозиргача давом этаётган бу жараёнлардан маълумки, Ғарбнинг айнан Россия билан қизиқиши (нисбий таққосланганда), бунинг устига бу қизиқишнинг янглиш йўналиши Россия худудида тинчлик ва демократиянинг қарор топишига туртки бўлолмади.

Собиқ СССРда катталиги жиҳатидан олдинги қаторларда турган, Россия билан Европанинг ўртасида жойлашган Беларус ҳам Ғарбнинг бу қизиқишларидан бенасиб қолди. Негаки, Беларусдаги жараёнлар бевожита Россиядаги ички жараёнлар билан ҳамнафас эди. XX аср охирига келиб ўз мустақиллигига иккинчи бор эришган Беларус халқи бугун катта муаммоларга рўбарў келиб турибди.

1991 йил август ойида эълон қилинган давлат мустақиллигидан кейин кўп ўтмасдан Беларус халқининг биринчи ҳаяжонлари ўрнини тушкунлик эгаллади. Ян-

ги тузумга ўтишнинг илк қадамлари «оқсоқ»лик билан ташланди. Демократик тузумнинг қарор топиши учун зарур пойдеворнинг йўқлиги туфайли қўйидаги муаммолар юзага чиқди:

- аҳоли турмуш даражасининг кескин тушиши;
- ҳарбий ва хавфсизлик борасидаги муаммолар.

Муаммолар ўз ечимини топа олмагач, Беларус мустақиллиги масаласи мунозарали ҳолга келиши табиий эди. Ва бугун шундай бўлди ҳам.

Айни вақтда жаҳон оммасининг Беларус муаммоси хусусидаги қарашлари мунозарали ва ранг-баранг.

Белорус сиёсий муҳитини баҳолаганда аввало бу давлатда «кучлар мувозанати» кўзга ташланади. Беларусда асосий ҳуқуқ Президентдадир. Парламент ҳам аслида ҳукуматга тегишли бўлган бир қанча ҳуқуқий имтиёзларга эга. Лекин бугунги Беларус бошқарув тизимидаги «катта авторитарлик» давлат бошқарув органи фаолияти учун соғлом «кучлар мувозанати»ни бермаётганлиги ҳаммага маълум.

А. Лукашенко 1994 йил июн ойида биринчи бўлиб Беларус Республикаси президентлигига сайлангач, «Россияга зид сиёсат» олиб боришга эҳтиёж сезмади. Агар унинг шундай нияти бўлган тақдирда ҳам Беларусдаги муҳит бунга йўл қўймасди. Нима учун?

Бу даврда Беларус ижтимоий ҳаётининг асосий икки бўғини — иқтисодий ва ҳарбий соҳалари боши берк кўчага кириб қолган эди. Иқтисодий соҳа тушунарли, ҳарбий соҳачи? 1992—1995 йиллар Беларус миллий армияси учун бошланғич синов даври бўлди. Беларус ҳарбийлари 1995 йилдан бошлаб Беларус Куролли кучларининг бундан буён Россия билан ҳамкорликсиз меъёрий тартибда бўлмаслигини (ривожланиши эмас) очиқ айтишга бошлашди. Чунки Беларус мустақил давлатга хос мудофаа тизимини шакллантиришга иқтисодий шароитларидан келиб чиқарди. Бу биринчидан. Иккинчидан, Беларус 1992—1995 йилларда ўзининг нейтраллигини расман (1991 йилда қабул қилинган Беларус мустақиллиги Декларациясида, 1992 йилда қабул қилинган Беларус ҳарбий доктринасида, 1994 йил қабул қилинган Беларус Республикаси Конституциясида) билдирган, бироқ амалиётда давлат ҳарбий жиҳатдан Россиянинг иттифоқдошига айланганди. Масалан, Баранович линияси Беларус ва Россиянинг ҳаво ҳужумига қарши мудофаасидаги асосий пункт ҳисобланарди.

Белоруснинг Россияга яқинлашувини А. Лукашенкoning антиғарбчилик сиёсати тобора тезлаштирди. Тўғри, Беларус ҳам НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига аъзо бўлиб, аъзолик тўғрисидаги мазкур хужжатга Беларус Республикаси Ташқи Ишлар вазири В. Сенко томонидан 1995 йил 11 январда расмий имзо чекилган. Бироқ, Беларус бу йўналишда ўз расмий ҳаракатларини мувофиқлаштирувчи ҳеч бир ҳаракат қилган эмас. А. Лукашенко антиғарбчилик сиёсатини янада ойдинлаштириб, 1996 йил 4 апрелда шундай деганди: «Агар НАТО ўзининг тактик ядровий ракеталари билан Польша ва Чехияга «яқинлашса», Беларус ҳам ўзининг айнан шунга ўхшаш чораларини кўришга мажбур бўлади».

Чуқурлашиб бораётган иқтисодий инқирозлар 1995 йил Беларуснинг Россия билан ҳарбий муносабатларида яна бир «янги саҳифа»нинг очилишига олиб келди. Бу эса, Беларус Бош вазири М. Чигер билан Россия Бош вазири ўринбосари А. Большаков томонидан имзоланган Беларуснинг Баранович ва Вилейка ҳарбий объектларидан Россия 25 йилгача фойдаланиши ҳақидаги шартномадир. Шартноманинг имзоланиши орқасидан Беларус Россиядан ўз улушини олганлиги турган гап. Кейинчалик ҳарбий ҳамкорлик доирасидаги яна бир келишув — Ганцевичда Россиянинг ўта замонавий станциясини қуришга келишилди. Ғарб дунёси Беларус буни йўқ қилиши учун 3 млрд.дан то 7 млрд. долларгача ёрдам беришини айтганда, Беларус раҳбарияти «антиғарбчилик» билан жавоб қайтарди.

1995 йил феврал ойида Россия ва Беларус президентлари «икки давлат ўртасида дўстона қўшничилик ва ўзаро ҳамкорлик» шартномасини имзолашди. Шартнома давлатлар суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш асосида бўлиб, томонларнинг ўзаро ташқи сиёсат, хавфсизлик, чегараларни қўриқлаш, энергетика, транспорт, алоқа тизимларидаги ҳамкорлигини назарда тутарди. Ушбу шартнома билан бир вақтда имзоланган «Давлатлар чегараларини қўриқлашда ўзаро ҳамкорлик» битими юқоридаги имзоланган шартномага мангикан зид эди. Чунки Россия бу битимни имзолаш билан ўзининг чегаравий манфаатларини маъмурий жиҳатдан ғарбга — 615 км. га сурмоқда эди. Шу билан бирга Беларуснинг ғарбий ташқи чегаралари Россиянинг ҳам муҳим «давлат» чегараларига айланганди. 1995 йил охирига келиб иккала давлат мудофаа вазирлари



келажакдаги ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий ҳамкорликни белгиловчи ва уни ривожлантиришга доир 18 та битим ва протоколларни имзолашди. Булар ичида ҳаво ҳужумига қарши бирлашган мудофаанинг ҳарбий навбатчилик билан ташкил этилиши ҳақидаги протокол алоҳида ажралиб туради. Шу асосда 1996 йилдан бошлаб Беларуснинг Баранович ва Бобруйск аэродромлари томонларнинг ҳамкорлигида фаолият кўрсата бошлади.

Россия ва Беларуснинг «жуда яқин сиёсий иттифоқдошлик ва стратегик ҳамкорлик» ғояси 1996 йил 27 февралда Беларус Республикаси Президенти А. Лукашенконинг Россия Федерациясига қилган расмий визитида илк бор ўртага ташлангани ва охир-оқибат давлатлар президентилари 2 апрел куни «Суверен давлатлар ҳамжамиятини тузиш тўғрисида» шартнома имзолашди. Шартнома четдан қараганда иқтисодий ва сиёсий иттифоқ тузиш мақсадига йўналтирилган бўлиб, у «ҳарбий қурилишлар, ҳарбий инфратузилмалардан фойдаланиш» мақсадини шакллантиришга қаратилмагандек эди.

Бирлашиш иқтисодий ва сиёсий омиллар асосида шаклланаётган бўлса, ҳарбий муносабатларнинг бошқа соҳаларга нисбатан бунчалик «янги-янги саҳифалар» билан бойишига сабаб нима эди?

«Ўтаинтеграциялашув» ғоялари 1996 йил 2 апрелда юзага келган бўлиб, унинг тадрижий ривожланиши 1997 йил 2 апрелга келиб «Белорус — Россия иттифоқи Устави» лойиҳасини эълон қилиш билан ўз «кульминацион нуқта» сига чиқди. 2 апрел Беларусда «Иттифоқ» куни — байрам деб эълон қилинди. 1997 йил 23 майга келиб эса ҳар иккала давлат президентилари Москвада Уставни имзоладилар. Аммо «Иттифоқ» тузишда иқтисодий ва сиёсий жиҳатларнинг пеш қилиниши, бунда томонларнинг манфаатларини тўла бир-бирига мос дейиш ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайди. Бизнингча, «Иттифоқ»ни тузишдан кўзланаётган мақсад президентларнинг Уставни имзолаш чоғида дарҳол бошқа МДХ давлатларини бу «иттифоқ»қа қўшилишга даъват этаётганларида, келажакни шу нарсалар билан чамбарчас боғлаётганларида эмасмикин?

Акс ҳолда Беларус нима манфаат топади?

Ҳарбий жиҳатдан олганда, собиқ СССР вақтида Беларус асосий ҳарбий истеҳкомларга эга минтақалардан бири бўлганлиги маълум. Беларус 1991 йил мустақил бўлгач, ҳарбий жиҳатдан ўзи истамаган ҳолда стагнация ҳолатига тушиб қолди. Бу эса ўз навбатида бор

ҳарбий имкониятларни давлатнинг иқтисодий манфаатига йўналтиришга олиб келди.

Хавфсизлик манфаатлари жиҳатидан эса Белорус НАТОнинг Шарққа кенгайиши масаласида Россия сиёсатини ёқлаб чиқаётган ягона давлатдир. Бу Белоруснинг НАТОнинг Шарққа томон кенгайишига қаршилиги деган гап эмас. Фақат Белорус хавфсизлик нуқтаи назаридан Европа билан Россия ўртасида геомафкуравий буфер макон бўлиб қолмоқчи эмас. Бугунги Белорусдаги муҳит Фарб турмуш тарзига умуман мос келмайди. Шунинг учун Белорус президенти буфер макон бўлиб қолишдан қутулиш учун «катта оға» билан «ўтаинтеграциялашув»га шошилмоқда. Негаки, Россия Фарбга нисбатан унга «ташишроқ»дир.

Россиянинг иқтисодий манфаатлари эса Белорус иқтисодий манфаатларидан тубдан фарқ қилади. Аввало айтиш керакки, Россияда иқтисодий элита тушунчаси дунё давлатларига қараганда бошқачароқ. Ҳозир Россия иқтисодининг мезонларини белгилаш жуда қийин. Иқтисоднинг ички тармоқларида лоббизм кучаймоқда. Бугун Россиянинг ички ва ташқи сиёсати тобора чуқур илдиз отаётган иқтисодий гуруҳларнинг манфаатлари асосида юритилмоқда. Россиянинг Белорус орқали Фарбий Европага чиқараётган Ямал-Европа газқувурлари ҳам аллақайси иқтисодий гуруҳ манфаатларига хизмат қилади.

Россия яқин келажакда ички барқарорликни таъминлашга ҳаракат этади. Бироқ Россия яқин келажакда икки стратегик аҳамиятга эга минтақа — Европа ва Хитой ўртасида тўлақонли мувозанатини шакллантира олмайди. Россиянинг келажакда бундай даражага эришиши учун ички ҳамжиҳатлик ва маданий-маънавий муҳит тайёр эмас.

Белорусда ҳукм сураётган иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг бартараф этилиши ёки этилмаслиги Белоруснинг ўз мустақиллигини сиёсий жиҳатдан мустақамлаши ёки «иттифоқ»нинг марказлаштирилиши билан боғлиқдир. Аввало Белорус мустақиллиги давлатнинг ички вазияти билан белгиланади. Чунки «иттифоқ» А. Лукашенко билан Россиянинг бирлашиши масаласини эмас, балки Белорус халқи ҳамда давлати мустақиллигининг тақдирини ўртага ташламоқда.

Уставнинг имзоланиши аввало Россия, қолаверса, Фарб — Шарқ муносабатларида геосиёсий ва ҳарбий-сиёсий жараёнларнинг ўзгаришига сабаб бўлади.

Россиянинг Белорусга нисбатан эндиги позицияси у ҳақиқатан Европага диёнатли, яхши қўшни ва АҚШ-нинг ҳамкори, яъни демократик бир давлат бўла оладими ёки йўқлигини аниқлаб беради.

Белорус раҳбари зўр бериб интилган «иттифоқ» фақат битта ҳадя олади, бу — ҳарбий таъминотдир, иккинчидан, Белорус ўз эскирган товар маҳсулотлари учун Россия бозорини очади.

Жаҳон давлатчилик тарихидан маълумки, маълум бир давлатлар ўртасида иттифоқларнинг тузилиши аниқ бир тарихий шароитларга, жамиятнинг ижтимоий тузилишига, ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасига, географик, иқлимий ва бошқа омилларга кўра ҳар хил бўлиши мумкин. «Иттифоқ» ва унинг Устави жаҳон давлатчилик тизимларидаги маълум бир давлат қурилиши шаклини инкор этади. Устав ўзида бирлашишнинг конфедерация, давлатлар ҳамдўстлиги ва федерацияга хос хусусиятларини мужассамлаштирган бўлиб, уни ўқиган киши бунинг қандай «комбикорма» эканлигини ажратиб олиши қийин.

Лекин, сўзлар, қоидалар, моддалар ўрмони орқасидан бир нарса аён ва рўйирост кўринмоқда. У ҳам бўлса, «иттифоқ» тузилиши Россиянинг XX асрда Белорусга нисбатан иккинчи истилочилик сиёсати бўлиб, Россия бундан воз кечмаётганлиги Белоруснинг иккинчи мустақиллигини қисқа бир вақтда йўқ қилишдан бошқа нарса эмас.

«Миллий тикланиш» рўзномаси, 1997 йил, март

## МУСТАҚИЛЛИК ҒОЯСИ: ИЗЧИЛЛИК ВА ҚАТЪИЙЛИК

Ўзбекистоннинг мустақиллиги эълон қилинганига уч ярим йил тўлаётган бугунги кунда бу тарихий акт республика аҳолисининг энг фарахбахш, тантанавор кайфияти билан уйғундир.

Уларнинг эзгу орзу-умидлари бўлмиш мустақиллик Ўзбекистон халқларининг мустақил, эркин тараққиёт йўлидаги ғоят оғир курашининг хайрли якунидир. Шунинг учун ҳам биз, Ўзбекистон суверенитети ташкил топишининг шоҳиди бўлган кишилар ҳамда келажак авлод бу курашнинг бутун мушкулотини, гарчи у тарихнинг бир кунига тааллуқли бўлса-да, тўла англамоғимиз лозим.

Маълумки, у ёки бу тарихий воқеликни англаб етмоқ учун озмунча вақт керак бўлмайди. Фақат вақт ўтиши билангина жараённинг объектив ва субъектив сабаблари, зарур, қонуний ва фавқулодда воқеликлари намоён бўлади.

Республиканинг мустақилликка эришиши тарихий жараённинг муқаррар натижасидир. Ўша йиллар воқеаларига бир қур назар ташлашнинг ўзиёқ Ўзбекистоннинг суверенитет масаласини амалий тарзда кўндаланг қўйган дастлабки республикалардан бири бўлганлигини кўрсатади. Ўша йиллар ҳужжатларини диққат билан ўрганиш суверенитет ғоясини изчил амалга ошириш республика раҳбарияти қабул қилган барча қарор ва дастурларнинг асоси бўлганлигини англатади.

Республика Олий Кенгаши ўзининг 1990 йил 31 мартдаги сессиясидаёқ Ўзбекистон ССР ҳукуматининг келажак фаолияти дастурини ва республиканинг иқтисодий, ижтимоий-маънавий мустақиллигининг асосий тамойилларини кўриб чиқди ва маъқуллади. Бу тамойилларда Ўзбекистон суверен давлат, республиканинг ҳамма бойлиги, шу жумладан ер, асл ва рангли металл заҳиралари ва бошқа фойдали қазилмалар, асосий жамғармалар, маданий ва тарихий қадриятлар халқнинг миллий бойлиги дея эълон қилинди.

Сўнгра Ўзбекистон мустақил ижтимоий ва иқтисодий сиёсатини ўтказишда ўзининг суверен ҳуқуқларини амалга оширади, миллий ҳамда тарихий анъана ва қадриятларини тўла ва онгли равишда тиклаш чоғида хўжалик ва маданий ҳаётдаги миллий мустақиллигини, табиий, иқтисодий демографик ва бошқа аниқ шарт-шароитларда миллий мустақиллигини сақлашни таъминлаши айтилди.

Шунингдек, Ўзбекистон ўзининг собиқ Марказ ҳамда мамлакатнинг бошқа минтақалари билан муносабатларини тўла тенг ҳуқуқлилик, ўзаро манфаат асосида қуриши, умумиттифоқ ва халқаро меҳнат тақсимотига ўз улушини қўшган ҳолда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатиши, ривожлантириши таъкидланди.

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг иккинчи сессияси 1990 йил 20 июнда суверенитет тўғрисидаги Декларацияни қабул қилди. Бу актда республика давлат суверенитетининг энг муҳим принциплари мустаҳкамлаб берилган эди: демократик давлатнинг ва республика қонунларининг унинг бутун ҳу-

дудиди устуворлиги, давлат худуди чегарасининг дахл-сизлиги ҳамда бўлинмаслиги, ички ва ташқи сиёсий масалаларини мустақил ҳал этиш, халқаро ҳуқуқларнинг асосий принципларини эътироф этиш ва ҳурматлаш, ўз номини, давлат рамзларини белгилаш.

Воқеаларнинг кейинги ривожини республика раҳбарияти тутган йўлнинг тўғрилигини тасдиқлади. Бу йўл юқоридан бўладиган қандайдир кўрсатмага умид боғламай, Ўзбекистоннинг суверенитети ва мустақиллигининг фараз қилинаётган янги иттифоқ шартномасида мустаҳкамлаб берилишини кутиб ўтирмай, амалга кiritа бошланди. Шу билан бирга воқеалар мантиғи ҳам республикада, ҳам унинг ташқарисида зоҳир бўлаётган ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзига хослигини ҳисобга олишни тақозо этарди.

«Қайта қуриш» жараёнлари ривожининг чўққиси сифатида таърифланган 1991 йилнинг кўкламидаги вазият М. Горбачёв командаси учун яқинлашиб келаётган бўрондан гўё дарак бермаётган эди. Албатта, собиқ СССР Президентининг ўзи ҳам, унинг атрофидагилар ҳам эски тоталитар тизимни парчалаш учун озмунча куч-ғайрат сарфламадилар. Бироқ на улар ва на ғарбнинг машҳур башоратчилари ўшанда СССРдек қудратли империянинг бир неча ойдан сўнг чилпарчин бўлишини тасаввур қила олмагандилар. Тизим эса жон талвасасида қолган бўлса-да, ҳали анча кучли эди. Ҳали у, ҳали бу ерда бало-қазодек одамларни домига тортарди. (Вильнюс, Боку воқеаларини, сунъий ёқилиб Ўрта Осиё, Кавказ, Приднестровьеда фожиага айланган ихтилофлар гулханини эслайлик...)

Шу билан бирга ҳали яхлит бўлган СССР сарҳадларида мустақилликка интилувчи кучли оқим кўзга ташлана бошлади, ваколатларни марказ ва республикалар ўртасида қайта тақсимлаш, уларни иттифоқ органларининг майда-чуйда ишларига ҳам васийлигидан халос этиш талаблари янада кучлироқ эшитила бошлади.

Республикаларнинг кейинги қадамлари уларнинг мустақиллик учун курашлари мантиқий босқичи, тўғрироғи, бўлажак мустақил давлатлар тарихий тараққиётининг ўзига хос авжолди даври бўлди.

М. Горбачёвнинг ўша пайтлардаги энг катта хатоладан бири шу бўлдики, у «қайта қуриш», «ошкоралик», «янги тафаккур» Иттифоқнинг путурдан кетган иморатини бирмунча таъмирлашга, янгилашга қодир деб

ўйлаганди. У 1991 йил ноябрнинг фожиали кунларигача КПССнинг чок-чокидан сўкилиб, чўкиб бораётган кemasини кутқариб қолишдан умидвор эди. Шу боисдан ҳам Вильнюс, Боку, Приднестровье, Фарғона ва Ўшдаги воқеалар, атайлаб уюштирилган «Ўзбек иши» тасодиф эмас, балки бир занжирнинг ҳалқалари бўлиб, СССРни парчаланиб кетишдан асраб қолиши лозим эди. Ва агар бу воқеалар сценарийси республикаларнинг мустақиллик учун кучайиб бораётган саъй-ҳаракатини парчалаб ташлаш мақсадида ишлаб чиқилган бўлса, ташқаридан (хориж ва Марказдан) бу ҳаракатга қандайдир демократик бўлмаса ҳам, лоақал қонуний характер бағишлашга зўр бериб уринилди. (Дарвоқе, 1991 йил 17 мартда Буниттифоқ Референдумини ўтказишнинг боиси ҳам шу эди). Ўзбекистон раҳбарияти аҳоли талаб ва эҳтиёжларини тўла ҳисобга олишни таъминловчи мустақил тараққиёт йўлида қаттиқ туриб, тўла сиёсий суверенитетга эга бўлиш йўлини изчиллик билан ўтказди. Бу 1991 йил 17 мартда ўтказилган Референдум чоғида ҳам яққол намоён бўлди.

Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини янада тўлароқ ифода этиш мақсадида ССР Иттифоқини тенгхуқуқли суверен республикалар федерацияси сифатида сақлаб қолиш тўғрисида овоз бериш масаласи қўйилган асосий бюллетенга қуйидаги мазмунда қўшимча бюллетен киритилган: «Сиз Ўзбекистоннинг янгиланган Иттифоқ (федерация) таркибида тенгхуқуқли суверен республика сифатида қолишига розимисиз?» Бизнингча, бу тарихий қадамнинг моҳияти бюллетеннинг мазмунида ўз ифодасини топган: унда суверенитет гоёси халқнинг хоҳиш-иродасига биринчи марта ҳавола этилди.

Маълумки, Ўзбекистонда рўйхатга киритилганларнинг 95 фоизи овоз беришда қатнашди. 93 фоизи қўшимча бюллетен бўйича Ўзбекистоннинг суверен республика сифатида ривожланишини ёқлаб овоз берди. Шундай қилиб, ушбу бюллетенга киритилган суверенитет гоёсини изчил амалга ошириш сиёсати тўла хуқуқий кучга эга бўлди. (Қозоғистон ССРда референдум бошқачароқ мазмунда ўтказилганди. У ерда бюллетенга қуйидаги ягона савол киритилди: «Сиз Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини тенгхуқуқли суверен давлатлар Иттифоқи сифатида сақлаб қолишни зарур деб ҳисоблайсизми?» Айни вақтда Қозоғистон Олий Кенгаши Президиуми республикада ўтказилган референдум натижаларини СССР референду-

мининг умумий натижаларига қўшишни расмий равишда илтимос қилганди.)

Референдум якунлари Москва ва Ленинградда анчагина паст бўлди, Киев, Свердловск шаҳарлари ва Свердловск вилоятида маъқулланмади, Грузия, Литва, Молдава, Латвия, Арманистон, Эстонияда, Нахичеван АССР, Татаристон ва Тувада эса референдум умуман ўтказилмади. Бироқ шунга қарамай, собиқ раҳбарият ва унинг атрофидагилар Иттифоқнинг «порлоқ истиқбол»ни ишонч билан башорат қилдилар. Ўша пайтларда оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида уларнинг ҳам референдум, ҳам иттифоқ шартномасини имзолаш, ҳам «ўжар» республикаларни мажбурлаш йўли билан, хуллас иттифоқни қандай бўлмасин сақлаб қолишга ошкораю пинҳона интилаётганлари шундоққина кўриниб турарди. Бироқ тарих қонуниятларининг ўзи ҳаммасини жой-жойига қўйди.

Ўзбекистон раҳбарияти фаолияти ва референдум якунларини таққослаб ва таҳлил этиб, кўйидагича хулоса чиқариш мумкин.

Ўзбекистон раҳбарияти собиқ СССР жон талвасида турган пайтда давлат мустақиллигини эълон қилиш тарихий зарурат эканлигини тушунди.

Қолаверса, 70 йил давом этган ғоявий мустабидлик чоғида Ўзбекистон фуқаролари онгида шаклланган ўзига хос тафаккур, руҳияту эскилик сарқитини раҳбарият тўғри тушунарди. Шундай шароитда қўшимча бюллетенга «суверен» сўзини албатта киритиб, референдум ўтказиш республикадаги осойишталикни сақлашга қаратилган зарур қадам бўлиб, у суверенитет ғоясига содиқликдан далолат ҳам эди.

Шунингдек, 1991 йилги референдум натижаларининг муҳим аҳамиятини ўша даврнинг сиёсатдонлари ўз вақтида баҳолай олмадилар.

Ва ниҳоят, Ўзбекистон Республикасида ўтказилган 1991 йил 17 март референдуми натижалари энг муҳим хулоса бўлди. Овоз бериш натижалари референдум тўғрисидаги Қонунга мувофиқ бутун ҳудудда ҳуқуқий кучга эга бўлди. Бинобарин, республиканинг янгиланган Федерация таркибида тенгҳуқуқли суверен тараққиёти тўғрисида ўтказилган жамоатчилик фикрининг сўрови Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини эълон қилиш, Мустақиллик декларацияси ва давлатимиз қонунлари хусусида 1991 йил 29 декабрда бўлиб ўтган республика референдумига зид эмасди. Шундай экан, кимларгадир

собик СССР шу қадар қадрли бўлса, Иттифоқнинг парчаланишида нима учун фақат сиёсатдонларни айблаш керак? Ахир энди бундай яшаб бўлмаслигини ҳаммамиз яхши тушуниб турган, мустақил тараққиёт учун овоз берган эдик-ку?

ГКЧПнинг ҳокимиятни қўлга олишга уриниши, иттифоқ тузилмасининг кучайиб бораётган таназзули Иттифоқ шартномасини тайёрлаш жараёнини барбод этди. Республика Олий Кенгаши СССРнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон халқлари тақдири учун жавобгарликни англаб ва суверенитет тўғрисидаги Декларацияни амалга ошириб, ўзининг ўн иккинчи чақириқ навбатдаги олтинчи сессиясида Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини тантанали вазиятда эълон қилди.

1991 йил 17 мартда ўтказилган референдум натижалари хусусида батафсил тўхталишимиз бежиз эмас. «Яқин хориждаги бир қатор мамлакатларнинг оммавий ахборот воситаларида, айрим сиёсатдон ва журналистлар чиқишларида, онда-сонда бўлса-да, иттифоқнинг парчаланиб кетганлигидан ачиниш фикрини эшитиб қоламиз. Бунинг устига «янгиланган Иттифоқ»ни амалда тиклашга уриниш ҳаракати жонланиб қолди. Агар ўта ўнг оғмачилар нафақат иқтисодий, балки сиёсий Иттифоқни ягона қуролли кучлари билан бирга тиклаш ғоясини олға сурсалар, ушбу ғоянинг ўртамиёна гуруҳи гўё интеграция жараёнларини мувофиқлаштирувчи қандайдир устқурма давлат структурасини тузиш тўғрисидаги таклифни ўтказишга уриндилар. МДХ аъзолари бўлган давлат бошлиқларининг 1994 йил 21 ноябрдаги кенгаши ҳам баҳсларга нуқта қўя олмади. Ушбу кенгашда юқоридаги ғоя «эътиборга молик, аммо диққат билан ўрганиш ва кўриб чиқишга муҳтож» дея баҳоланди.

1991 йил 17 март референдумининг моҳияти яна шунда ҳамки, Ўзбекистон раҳбарияти республика халқларининг хоҳиш-иродасига нисбатан зиён-заҳмат етказмайдиган ғамхўрларча муносабатни амалда намойиш этди. Жамоатчиликнинг фикрича, бундай ёндошиш инсонпарвар жамиятни барпо этиш шароитида ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ислохотларнинг бундан буёнги стратегиясини халқнинг ўтказилаётган сиёсатга муносабатини ўрганмай туриб ишлаб чиқиш мумкин эмаслиги учун ҳам муҳимдир. Шу нуқтаи назардан 1995 йил 26 мартда Президент ваколати муддатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш тўғрисида Референдум ўт-



казиш нафақат Президент ва Олий Мажлисга сайловлар муддатини мувофиқлаштириш эҳтиёжи талаб этган объектив зарурат, балки демократик, инсонпарвар жамият тузиш сари амалда боқичма-босқич олға силжишдан далолатдир.

«Халқ сўзи» рўзномаси, 1995 йил, 57 (1059)-сон.

## НАТО ВА ШАРҚ

Марказий Осиё минтақаси давлатлари раҳбарлари НАТОнинг Шарққа томон кенгайиши масаласида Россиянинг ташвишланиб қараётганлигига турли сабабларга кўра умуман қўшилишга мойилдирлар. Шу билан бу давлатлар раҳбарлари Россиянинг ушбу масаладаги позициясини тушунганликларини баён қилсалар-да, НАТОнинг кенгайишида ўзларининг миллий манфаатлари учун ҳеч қандай хавф кўрмаётганликларини билдирмоқдалар.

Бу ҳақда, хусусан, НАТО бош котиби Х. Соланонинг Қозоғистонга ва Ўзбекистонга ташрифининг якунлари далолат бермоқда.

Европа давлатларининг мутлақ кўпчилиги НАТОнинг кенгайиши ҳамкорликнинг яна ҳам кенг тармоғини яратиш йўлидаги янги муҳим қадам бўлиши билан бирга, можароларнинг олдини олиш ва Европада хавфсизликни таъминлашнинг механизми бўлиб хизмат қилади, деган фикрига қўшиладиган Европа давлатларининг позицияларида НАТОнинг кенгайишидан Россиянинг ташвишланаётганлигини эътиборга олиш даражасида ҳамда ўз давлатлари манфаатларини кўзлашдаги айрим фарқни ажратиш мумкин. Масалан, Туркия НАТОнинг кенгайиши масаласини ўзининг Европа Иттифоқига аъзо қилиб олинишини тезлаштириш билан боғлайди. Франция, иттифоқ ичида туриб, ҳам сиёсий ва ҳам ҳарбий бошқарув жловини кўлида ушлаш ўз миллий манфаатларига мос келади, деб ҳисоблайди. Германия билан мувозанатга немисларни фақатгина бир франк-герман муносабатлари доирасидагина қимирлатмай қўйиш орқали эришгандан кўра, «Американи ичида туриб», Россияни эса хавфсиз масофада ушлаб, аммо ЕИ ва НАТОни эҳтиёткорлик билан аста-секин кенгайтира бориш йўли билан эришган яхшироқдир. Италия Россия позициясини тўлиқроқ ҳисобга олиш ҳамда Россиянинг ўз хавфсизлигини

таъминлаш тўғрисидаги талабларини яна ҳам тўлиқроқ қондиришни талаб этмоқда.

Янгиланган НАТОнинг кенгайиши Европа ҳамда жаҳон хавфсизлиги манфаатларига мос келишига Марказий ва Шарқий Европада ҳеч ким шубҳа қилмайди ва шунинг учун ҳам, бу кенгайиш албатта, белгиланган муддатларда амалга ошади. Бу билан Россия ҳам ҳисоблашишга мажбур, у фақат НАТОнинг режаларини амалга оширишига ўз розилигини берганлиги учун қандай товон олиши тўғрисида масалани ўртага қўйиши мумкин.

Қўшни Ўрта Шарқ давлатлари орасида ўзининг Америкага қарши сиёсати билан кўзга ташланаётган Эрон Ислом Республикаси НАТОнинг кенгайиши жараёнига нисбатан ҳаммадан кўра муросасизроқ позицияда турибди.

НАТОнинг кенгайиши масаласи Америка-Россия муносабатларини янада ривожлантириш истиқболини белгиловчи асосий жиҳатлардан бири бўлади. АҚШ учун бу масала фақат Россия масаласидан иборат эмас. Иттифоқ таркибига янги Европа давлатларининг кириши масаласи, ўрта ва кичик мамлакатлар салмоғининг ўсиши НАТОда америкача сиёсат юрғатиш имкониятига, Шимолий Атланта иттифоқи томонидан назорат қилинаётган бутун геополитик маконда АҚШ таъсир доирасини аниқлашга, ана шу таъсир доирасини келгусида расмий Вашингтон билан етакчи Европа давлатлари (энг биринчи навбатда, Германия) ўртасида тақсимлашга маълум даражада таъсир кўрсатиши мумкин.

Гарчи Марказий Осиё иттифоқнинг амал қилиш зонасига бевосита кирмаса-да, умуман бу минтақа давлатлари ва хусусан Ўзбекистон ушбу масала хусусида ўз позицияларини аниқламай тура олмайдилар. Чунки минтақада жойлашган янги мустақил давлатларнинг АҚШ ва бошқа етакчи Ғарб мамлакатлари билан ўзаро муносабатларида «Россия омили» муҳим ўрин тутади. Бунга уларни ҳар икки томоннинг — ҳам Россия, ҳам Ғарбнинг — қилаётган ҳаракатлари ва дипломатик қадамлари мажбур этмоқда.

НАТОнинг кенгайиши масаласи бўйича Ўзбекистоннинг тутган позицияси энг аввало Президент И. Каримов кўрсатганидай, миллий хавфсизлик манфаатларидан келиб чиқиши лозим.

НАТОнинг Шарқ томон кенгайишига муносабат бу жараён қатнашчилари бўлган давлатларнинг суверен

хуқуқларидир, деган фикрни таъкидлашни мақсадга мувофиқ деб билар эдик. НАТОнинг кенгайиши Ўзбекистон Республикаси учун бевосита ва потенциал хавф солмайди. Бизнинг мамлакатимиз асосларидан бири Евро-атлант иттифоқи бўлган Европа хавфсизлиги тизмининг барқарор бўлишидан манфаатдордир. Шундан келиб чиқиб таъкидламоқ керакки, РФ (Россия Федерацияси) ва у билан бир позицияда турувчи мамлакатларнинг безовталанишлари Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси ташқи-сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Қонунига зид келмаслиги керак. Россиянинг МДХ аъзоларини, шу жумладан Ўзбекистонни ўзининг НАТОга қарши позициясига тортишга, шунингдек; Ҳамдўстлик доирасида янги ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузишга уринишлари Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ва ўзаро муносабатларни ривожлантиришдек изчил йўлга зиддир.

Ўзбекистоннинг АҚШ ва НАТОнинг бошқа аъзолари билан стратегик жиҳатдан шерикчилик, ҳамкорлик қилиши минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг, жумладан Ўзбекистоннинг муҳим ҳаётий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда Афғонистон атрофидаги масалаларни самарали ва конструктив ҳал этишнинг зарур шартидир. Шу билан бирга НАТОнинг Шарққа қараб силжиши масаласини баҳолашда ҳам Фарб, ҳам Россия позиция ва манфаатларини ҳисобга олган ҳолда пухта ишлаб чиқилган ва мувофиқлаштирилган муносабат зарур. Тез орада Республиканинг бу масала бўйича позицияси унинг Россия ва фарб давлатлари билан икки томонлама ва кўп томонлама муносабатларининг ривожига ҳеч шак-шубҳасиз ўз таъсирини кўрсатади.

Россиянинг алоҳида позицияси билан ҳисоблашмай, НАТОнинг кенгайиши масаласини қувватлаш Ўзбекистон — Россия муносабатлари ҳолатига салбий таъсир этади. Нодўстона кайфиятда бўлган Россия билан қўшничилик Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлашни қийинлаштиради. Ўзбекистон ўз позициясида бу масала бўйича МДХнинг бир қатор бошқа раҳбарлари билдирган фикрларни ҳисобга олиши мумкин эди. НАТОга кириш масаласи бу иттифоққа қўшилиш истагини билдирган халқлар ва ҳукуматларнинг ҳуқуқ ва иродаси масаласидир. Уларни иттифоқ аъзолари сафига қабул қилиш ёки қабул қилмаслик масаласи НАТО аъзоси бўлган мамлакатларнинг ҳуқуқ доирасига киради. Бевосита манфаатдор томонларнинг музокаралари орқали

муросяю-мадора йўлини топиш шунинг учун ҳам зарур ва мумкинки, НАТОни ичдан ислоҳ қилиш ва уни «совуқ уруш» давридан кейинги ўзгарган жаҳон шароитига мослаштириш зарурлигига ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди.

Ўзбекистоннинг НАТОнинг «Тинчлик йўлидаги ҳамкорлик» дастурида, Европа Кенгаши ва ЕХХТ фаолиятида фаол иштирок этиши унинг миллий хавфсизлиги манфаатларига тўлиқ жавоб беради. АҚШ, Ғарбий Европадаги бошқа етакчи мамлакатлар билан ўзаро мустаҳкам алоқалар ўрнатиш Ўзбекистоннинг Шимолий Атлантика коллектив хавфсизлик тизимлари билан самарали ҳамкорлик қилишига ёрдам беради, бу эса, ўз навбатида, давлатимизнинг жаҳон ҳамжамияти ва жаҳон бозори тизимига интеграциялашуви учун шарт-шароит яратади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий-сиёсий хавфсизлиги масаласига келганда, бу хавфсизлик ҳарбий сиёсат ва мудофаа соҳаларида икки томонлама шартномалар тузиш йўли билан яратиладиган шароитлар асосида таъминланмоғи лозим.

«Миллий тикланиш» рўзномаси,  
1997 йил 8 апрель, 14(95)-сон.

## **БАРҚАРОРЛИК — МУВАФФАҚИЯТЛИ АЛОҚАЛАР ГАРОВИ**

Америкаликларнинг очиқлиги, соддалиги ва дўстона муомаласи АҚШга келадиган ҳар қандай кишини, ҳатто меҳмондўстликнинг минглаб йиллик анъанасига эга бўлган Шарқ кишиларини ҳам ҳайратга солиб келган. Очиқ кўнгиллик ва алоқаларни мустаҳкамлашга интилиш бугунги кунда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг АҚШга ташрифи, унинг Б. Клинтон билан музокаралари шундан далолат беради. Америка аҳли Ўзбекистоннинг барқарорликка, янада очиқликка, республиканинг жаҳон интеграциясига кўшилувига, унинг қарийб бир ярим аср мобайнида зўравонлик билан ажралиб қолгани — демократик меъёр ва қадриятлардан баҳраманд бўлишига интилишига жуда катта эътибор бераётганига тобора амин бўлмоқдамиз.

АҚШда Президентимиз Ислом Каримовнинг серқирра фаолияти ҳамда у Ўзбекистонда амалга ошираётган сиёсатга қизиқишнинг тобора ортиб бораётга-

ни халқимиз тарихи, маданияти, анъаналари ҳамда республика аҳолисининг ҳозирги ҳаётига ҳам қизиқиш сифатида баҳоланади.

Ўзбекистон мустақилликнинг беш йили мобайнида ўзининг бой тарихининг унутилиб кетган саҳифаларини намоён қилибгина қолмасдан, мустақил давлатчилик анъаналари ва тажрибасини, сиёсий изчилликни, барқарорлик, тинчлик ва фаровонликка бўлган интилишини ҳам қайта тиклади. Босиқлик, изчиллик, шу билан бирга қатъият ва белгиланган йўлдан қайтмаслик Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсий ва иқтисодий ислохотларнинг ўзига хос хусусиятларидир.

Бу — қонуний ҳол. Сиёсий ҳокимиятнинг янгиланаётган тизими ўтиш даврида иқтисодий ва сиёсий ислохотларнинг асосий ташаббускори сифатида майдонга чиқади. Турли-туман барча мафкуравий қурилмалар (битта ҳукмрон мафкура эмас) вазиятни барқарорлаштиришнинг ҳамда ижтимоий тараққиётда бундан кейинги ўсишнинг маънавий, назарий ва дунёқараш асосларини таъминламоғи лозим.

Янгиланаётган Ўзбекистонда асосий тамойиллар сифатида қабул қилинган демократия тамойиллари, ижтимоий фикр эркинлиги иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлигини белгилаб бериши табиий, албатта. Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш эса, бозорга киришга ҳалақит бераётган эски механизмларни аста-секин олиб ташлашгина эмас, янги механизмларни ҳам барпо этиб, уларни босқичма-босқич тўла куч билан ишлашга ўтказиш ҳамдир. Табиийки, ўзининг келажаги ҳақида ўйлайдиган жамият ва ҳокимият ўз фуқароларини «фалаж қилиб даволаш» «тегирмон»ига ташлаб қўймайди. Шунинг учун ҳам Марказий Осие шароитида кўр-кўрона тарздаги «фалаж қилиб даволаш» эмас, ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор ислохотлари бозор муносабатларига ўтишни анча «оғриқ»ларсиз ҳамда хавфсиз ҳолда амалга ошириш имконини беради, давлатнинг бозор устидан назорат ўрнатиши эса жамият ва иқтисодиётдаги тартибсизликларнинг олдини олади ва беқарорлик хавфини бартараф этади.

Ўзбекистонда ағдар-тўнтарлар, ижтимоий қарама-қаршилиқлар, иқтисодий бўҳронлар ҳолдан тойдирган жамият бирданига демократик меъёр ва тамойилларни ўзлаштириб олиши қийин эканига ишонч ҳосил қилинган. Шунинг учун ҳам Президент Ислон Каримов белгилаб берган асосий мақсадлардан бири мамлакатда

фуқароларнинг аҳволини мустаҳкамлаш, барқарорлаштириш ва аста-секин яхшилашдан иборат. Узоқ муддатли мўлжал сифатида олинган барқарорлик ва тараққиёт келажакда барқарор демократия учун ҳам замин яратади. Бугунги кунда Ўзбекистонга хос бўлган очиқлик ва ўзаро фойдали асосда ҳамкорликка тайёрлик бунга яхшигина кўмаклашади. Бу маънода Ўзбекистон бутун Марказий Осиё минтақасида ишончли ва барқарор омил сифатида тобора ўзини кўрсатмоқда.

Шунинг учун ҳам Америка демократияси, Америка барқарорлиги, иқтисодиёт ва сиёсат соҳасида Америка ислохотлари тажрибасини ўрганиш назарий жиҳатдангина эмас, барча жиҳатдан фойдали ҳисобланади.

Маълумки, бирон-бир мамлакат, ҳатто бир текисда ривожланаётган мамлакат ҳам, у ёки бу хилдаги бўҳрондан ҳоли бўлолмайди. СССРнинг тарқаб кетиши, турли-туман барча тузилмалар ва мавжуд алоқаларнинг барҳам топиши, бунга қадар собиқ марказнинг сиёсий таназзули ва бошқа воқеалар 80-йилларнинг охирига келиб республикани чоҳ ёқасига келтириб қўйган эди. Ишлаб чиқариш даражасининг тушиб кетиши, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиши, пулнинг қадрсизланиши, тобора ўсиб бораётган ишсизлик, тўловларнинг ўтмаслиги ва ҳоказолар тоталитар тизим барбод бўлишининг яққол мисолларидир. Иқтисодиёт соҳасида бунга ўхшаш мисол қидириладиган бўлса, АҚШнинг тарихий тажрибасида бундай таназзулни (бирок анча кичик миқёсда) 1929—1933 йиллардаги «Буюк таназзул» даврига қиёслаш мумкин. Биз учун Г. Гувер ўрнига келган Ф. Рузвельт қуруқ мақтанчоқлик билан шуғулланмасдан, мамлакатни бўҳрондан босқичма-босқич олиб чиқишнинг муайян дастурини-ишлаб чиққани қизиқроқдир. «Фаровонлик сари ташланган маълум қадамлар» деб камтарона номланган бу дастур тезда ижобий натижа берди. 1940 йилнинг охирига келибоқ АҚШ халқ хўжалиги 1929 йил даражасига етди. «Фаровонлик сари ташланган маълум қадамлар» узун ибора, назария, сиёсий даъво ва қуруқ мақтанчоқлик намунаси эмас, энг аввало ишлаб чиқариш халоскори, бошга ташлаб юборилган «Фалаж қилиб даволаш» эмас, иқтисодиёт бунёдкори сифатида ўзини кўрсатди. Ўзбекистонда ҳам бўҳрондан чиқишнинг асоси сифатида МДХдаги кўпчилик мамлакатлардаги таназзулни янада чуқурлаштирган «демократия» ўйинлари эмас, ўз ишлаб чиқаришини ривож-

лантириш танлаб олинди. Ўзбекистонда ҳам ўша пайтда АҚШда юз бергани сингари бўҳрондан чиқишнинг ишончли йўли сифатида ягона стратегия — ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашга ҳамда маҳсулот ишлаб чиқаришга қодир корхоналарни сақлаб қолиш йўли танланди. Уларга хизматчиларга маош тўлаш, жиҳоз ва дастгоҳларни ишга яроқли ҳолатда сақлаб туриш учун зарур бўлган энг кам маблағ берилди. Кейин давлат корхоналарни улар ишлаб чиқарган маҳсулотга буюртма билан таъминлаш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Шунингдек, тўловлар масаласи ҳақида жиддий ўйланди. Чунки иқтисодий бўҳронлар, жумладан 1929—1933 йиллардаги «Буюк таназзул» ҳам, худди ана шу тўловлар туфайли келиб чиққан эди. Агар давлат бошқалар юрган нотўғри йўлдан юриб, турли молиявий «эҳром»лар барпо этилишига йўл қўйиб қўйганида, молия бозорини ўз назоратига олмаганида эди, яқин икки-уч йил ичида иқтисодиётимиз МДХдаги айрим қўшниларимизники сингари аянчли аҳволга тушиб қолган бўларди.

Ҳа, ўшанда «ўзбошимчалик», «зўравонлик» сингари анча-мунча айбномалар эшитилган эди. Бироқ, Президент Р. Никсон 70-йиллардаги нефть бўҳрони даврида нарх ва даромадларни икки марта изга солганида ҳеч ким унга ҳеч нарса демаган эди. Бунинг устига, ўша давр ҳозирги замон Америка тарихида «барқарорлик даври» деган ном олган. Президент Ф. Рузвельтнинг барча банк ва молия компаниялари бир текис тафтиш қилинган кескин назорат ўрнатган даврини ҳам эслаш мумкин. Ўшанда молия ҳисоблари ва бухгалтерия баланслари соғлом эмас деб эътироф этилган барча банклар ёпиб қўйилган эди. Бу ҳам етмагандек, Ф. Рузвельт қаршилиқ кўрсатган банкларни давлат ихтиёрига олиб қўяман деб кўрқитган ҳам эди. Бу чора бир ойдаёқ ўз самарасини берди. Унинг ҳукумат ғаллани тенглик асосида харид қилиши лозимлиги тўғрисидаги қарорини айтмайсизми? Агар у шу чорани қўлламаганида, америкалик фермерлар бутунлай хонавайрон бўлган бўларди. (Эҳтимол, шу ўринда Европада бугунги кунга қадар нархларнинг 10 дан 30 фоизигача Европа Иттифоқи ёки давлатларнинг ўзи бошқариб туришини ҳам айтиб ўтиш зарурдир).

Бундан мантиқий равишда қуйидаги хулоса келиб чиқади. Ўтиш давларида, бўҳрондан қутилиш пайтларида иқтисодиётни табиий равишда барқарорлашти-

риш — бажарилиши қийин бўлган ишдир. Бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш пайтида эса, давлатнинг иқтисодий вазият устидан назоратни йўқотиб қўйиши аянчли сиёсий оқибатларга олиб келиши мумкин. (Айни пайтда давлатнинг бозор устидан назорат ўрнатишини ибрат қилиб кўрсатмаслик керак. Бозор муносабатлари эндигина оёққа тураётган ўтиш даврида бундай назорат зарур, албатта. Бироқ назорат мавжуд номутаносибликнинг ҳам «умрини узоқ қилади». Шунинг учун ҳам, бундан буён ҳам тараққий этишни мўлжаллаган давлат бош ислохотчи сифатида ислохотларни тартибга солиш ҳамда тараққиётда бундай номутаносибликларнинг олдини олиш учун чора-тадбирлар ишлаб чиқиш хусусида ҳам ўйлаши лозим.)

Одатда ўтиш даври анчагина вақт талаб қилади. Бозор иқтисодиёти яхши йўлга қўйилган АҚШда «Буюк таназзул»дан чиқиш 10 йилдан ортиқ муддат давом этди. Фарбий Европа мамлакатлари Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўз ишлаб чиқаришини йўлга қўйиб олиши учун ҳамда уларга ташқи иқтисодий чегаралар очилганига қадар 13 йил керак бўлди. 1945 йилга келиб саноат ишлаб чиқариши 90 фоизга тушиб қолган Япония миллий иқтисодиётини 15 йил мобайнида тиклади.

Мустақилликка эришганимизга яқинда беш йил тўлади. Бироқ барқарорликнинг дастлабки натижалари иқтисодиётнинг сиёсатдан, мафкуравий бозордан устуворлиги тамойили — бўҳрондан чиқишнинг анча ишончли йўли эканини яққол кўрсатиб турибди.

Иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши — сиёсий ҳокимиятнинг ҳаққоний эканининг асосий шартидир. Яқинда АҚШга қилган сафаримиз пайтида биз мамлакатнинг иқтисодий аҳволи, фуқароларнинг фаровон ҳаётини танқидий назар, мутахассисларга хос «синчков»лик билан баҳолашга ҳаракат қилдик.

АҚШнинг ҳозирги ҳокимиятининг ҳаққонийлигини унинг ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида энг изчил сиёсат юргизаётган янги мустақил давлатлар — Болтиқбўйи мамлакатлари, Украина, Ўзбекистон Республикасини қўллаб-қувватлаётгани исботлаб турибди. Айни пайтда ҳозирги маъмурият ҳар бир минтақа келажакда ҳам ўзларининг ишончли шериклари бўлишидан жуда манфаатдор. Шу маънода анча барқарор ва табиий ривожланаётган, зўравонлик ва фундаментализмнинг ҳар қандай шаклини инкор қиладиган, дадиллик билан барқарор демократия асосларини барпо этаётган, ўзини



бутун Осиё қитъасида муҳим барқарорлик омили сифатида намоён қилаётган Ўзбекистон бу сафда алоҳида ўринга эга. Бугунги кунда Ўзбекистон тинчлик ўрнатиш ва уни мустаҳкамлаш ишида энг ишончли шерик бўладиган давлат сифатида ўзини кўрсатмоқда. Америкага ташрифимиз натижалари буни яққол исбот этди.

«Халқ сўзи» рўзномаси, 1996 йил, 5 июль

## АФФОНИСТОН УСТИДАГИ «БҮРОН»

Бугунги дунё ривожланиши фавқулодда мураккаб йўналишдан бормоқда. Фавқулодда мураккаблик — бу «совуқ уруш» туташ билан жаҳоннинг турли минтақаларида хавфсизликка эътиборнинг қонуний бир равишда кучайганлигидир. Давлатлар хавфсизлиги ҳақида гап кетганда шуни айтиш ўринлики, давлатлар чегаралари табиий аҳволига кўра ўз ҳудудлари хавфсизлигини белгиловчи жўғрофий шарт-шароитларнинг аҳамияти каттадир. Лекин 80-йиллар охиригача хавфсизлик борасидаги баҳсларда соҳа мутахассислари ўша шарт-шароитларнинг қитъа ичи ва анклав ҳолатдаги давлатларга хос хусусиятларгагина кўпроқ тўхталарди.

Бу бежиз эмас, албатта. Ўша даврлар халқаро муносабатлари тарихий-тадрижий тараққиётида, биринчидан, II жаҳон уруши ниҳоясигача бир давлатнинг бошқа бир давлатни босиб олиши; иккинчидан, урушдан кейин икки қутбли дунё шароитида «қутб»ларнинг ўз назорат доиралари учун курашиши ҳукмрон эди. 90-йиллар бошига келиб бундай жараёнлар ўз хотимасини топганлиги барчага маълум. XX асрнинг охирида жаҳон сиёсий тизими янги бир босқичга — кўп қутбли дунё шароитига ўтди. Бу эса назарий жиҳатдан юқорида давлатлар хавфсизлиги борасида айтилган «босиб олиш» ва «назорат доиралари учун кураш» даврларига ҳам яқун ясалиб, улар ўрнига халқаро муносабатларда давлатлар ўз таъсир доиралари учун кураши даври бошланганлигини билдиради.

Кўп қутбли дунё шароити давлатлар хавфсизлигини белгиловчи жўғрофий омилларнинг нафақат қитъа ичи ёки анклав ҳолатидаги давлатларни, балки ўша шарт-шароитларнинг барчасини — қитъа давлатлар, орол давлатлар ва қирғоқ бўйи давлатларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бу кенг қамровлилик ўз навбатида ўзига хос геосиёсий майдонда ўз таъсир доиралари учун кура-

шаётган томонларнинг геомафкуравий тўқнашувига олиб келиши табиий.

Агар маълум бир маконда ўз таъсир доиралари учун курашаётган етакчи хорижий давлатларни — субъектлар, ўша макон «эгаси» бўлган давлатларни — объект деб олсак, томонларнинг геомафкуравий қарама-қаршилиги асосида ҳар бирининг миллий манфаатлари номувофиқлигини кўришимиз шубҳасиз. Миллий манфаат, аниқроғи, давлатларнинг ўз ички сиёсати ва ундан келиб чиққан ташқи манфаатларига эга бўлиши жаҳон давлатчилиги тарихидан маълум бўлган давлатларга хос умумий бир қонуният. Аммо бугунги сиёсий муҳит миллий манфаатга ёндашув борасида янгича босқичга кўтарилгандир. Маълум бир минтақалар — макон учун юқорида таъкидланганидек «субъект»лар ва «объект»ларнинг мавжудлиги ёки объект — давлатнинг ташқи оламдаги манфаатий ҳаракатлари у ёқда турсин, унинг ички миллий манфаатларидаги амалий дастурларнинг шаклланишида «субъектлар» ўрнининг сезиларли бўлаётганлигининг ўзиёқ, кўп кутбли дунё шароитининг нечоғли мураккаб хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Демак, бугунги халқаро муносабатларда мавжуд ёки ўз ижроси пиллапоясида турган ҳар қандай умумбашарий концепциялар, уруш ва тинчлик муаммолари кўпроқ геосиёсатнинг ўзгармаган жўғрофий унсурлари-ю, ўзгарган инсоний унсурларидан тортиб дунё ва минтақа сиёсий куч марказларининг жўғрофий ва геосиёсий жойлашувидан келиб чиққан ҳолда, умумийликдан яққаликка томон тамойилига мос келаётганлигини кўришимиз мумкин.

Ана шу назарий асосларга таяниб бу борадаги амалий қарашларимиз йўналишини дунёнинг «оловли нуқта»ларидан бири бўлган Афғонистон муаммосига қаратсак.

Халқаро муносабатларда бугун консенсуснинг «Афғонистон варианты» ҳам пайдо бўлган десак муболаға бўлмайди. Консенсусда «афғон варианты»нинг характери шундан иборатки, унда томонлар келишуви юзакичиликка асосланган бўлиб, амалда ўз билган йўлларида қолмайдилар.

Шунинг учун ҳам Афғонистондаги гуруҳлар ўртасида шу вақтгача имзоланган ёки келишилган битимлар расмий ва назарий жиҳатдан бенуқсон бўлиши мумкин, бироқ уларнинг амалиётга ярамаётганлиги афғон

фожиасининг серқирралигини кўрсатиб турибди. Қарийб 20 йилдан буён жаҳон афкор оммасининг эътиборини ўзига тортиб келаётган Афғонистон воқеалари ўз кўлами жиҳатидан кўпқиррали характерга эга бўлса ҳам, улар бир-бирига боғланган Афғонистон ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида тўла акс эттиради. Афғонлар мана беш йилдан бери мамлакатни сиқувда ушлаб турган, узоққа чўзилган ўзаро урушда ҳаммадан кўп йўқотишга учрадилар. Аммо «русларни» чиқаришга муваффақ бўлингандан сўнг мамлакат жуда муҳтож бўлиб турган сиёсий тинчлик ва иқтисодий қайта қуриш даврига ўтолмади.

Ҳақиқатда, мамлакат ички мужоҳид — фуқаролар уруши даврида совет босқинчиларидан кўра каттароқ вайронагарчиликка йўлиқиб қолди.

Афсуски, Афғонистон инқироzi бошқа қўшни давлатларга ҳам, қайсисигадир кўпроқ, қайсисигадир камроқ бўлса-да таъсир кўрсатди.

Афғонистон ҳимоячилари номидан интервенция уларни бир-бирига гиж-гижлаб қўйди. Гап шундаки, ҳозирги кунда геосиёсий эътибор Афғонистонга эмас, балки бу воқеаларда Марказий Осиёнинг тутган ўрнига қаратилган. Бунинг чуқур сабаблари мавжуд.

Толибонларни Қобулдан чиқариб ташлаш стратегиясини ишлаб чиқиш мақсадида 11 август кунини Мозори Шарифда толибонларга қарши кучлар раҳбарлари йиғилишди.

Бирлашма расмий раҳбарларининг таъкидлашлари-ча, йиғилганлар кўпчилигининг мақсади толибонларга қарши учта фракция раҳбарлари иштирокида Қобул шаҳрини кўлга олиш стратегиясини амалга ошириш ва пойтахтни бошқара оладиган сиёсий ташкилотни шакллантиришдир. Шу билан бирга бирлашманиннг шимол-ий гуруҳи раҳбари Аҳмад шоҳ Маъсуд пойтахт учун қонли жангларнинг олдини олиш мақсадида Покистондан ташқари ҳар қандай ерда музокаралар олиб бориш учун ҳозир эканлигини билдирди.

Рейтер ахборот агентлигига берган интервьюсида Аҳмад шоҳ Маъсуд Америка Қўшма Штатлари ва бошқа Фарб мамлакатларини тинчликка қаратилган музокараларда иштирок этишга даъват этди. Унинг таъкидлашича, Фарб мамлакатлари «совуқ урушни тутатишга қўшган ҳиссаси учун ҳам Афғонистонга маънавий қарзларини қайтаришлари лозим».

Маъсуднинг «Рейтер» агентлиги томонидан берилган бир қатор саволларга ёзма жавобида айтишича, у пойтахтни хоҳлаган вақтда қўлга олиши ва толибонларнинг Қобулдаги ҳокимиятини ҳайдаб чиқариши мумкин.

Маъсуд тарафдорларидан бири журналистларга шундай деган: «Ҳозирги пайтда мен учрашув якунлари ҳақида ҳеч нарса билмайман, аммо унинг оқибати бир неча кундан кейин аён бўлади».

Собиқ ҳокимиятнинг расмий шахсларидан бири таъкидлашича, Қобулдан 120 км шимолда жойлашган Салангда бўлиб ўтган олий даражадаги учрашув бирлашма ичидаги келишувдан ижобий нишона бўлган.

Уч ҳафта давомида Қобулнинг шимолида оғир жанглар бўлди. Натижада Маъсудга қарашли кучлар шаҳар атрофини қўлга олиб пойтахтга яна 20 км яқинлашдилар. Лекин кейинги кунлар ичида кучли артиллерия ва пиёдалар жанги иккала томонга ҳам устун чиқишга йўл қўймади.

Бундай ҳолат Маъсуд кучлари фурсатни бой берди, дейишга олиб келмайди, дейди Маъсудга яқин шахслардан бири. «Биз Қобулни бунчалик тез қўлга олмоқчи эмасмиз, лекин қишгача пойтахтни қайтариб олиш ниятимиз бор» — деб таъкидлади расмий вакиллардан бири.

Маъсудга яқин шахслардан бири таъкидлашича, Афғонистоннинг 1/3 қисмини назоратга олган ва шимолдаги Саланг довомида жойлашган бирлашманинг устунлиги куршовдаги пойтахт учун сиёсий бошқаришни ташкил қилиб якунлашдадир. Аввалги йилнинг сентябр ойида Қобулдан чиқариб юборилган Маъсуднинг собиқ ҳукумати ўз хатоларидан хулоса чиқариб, уруш натижасида вайрона бўлган шаҳарга қайтишдан олдин ўзларининг ижобий ўзгаришларини кўрсатмоқчилар.

Агарда бирлашма Қобулни қўлга киритса, толибонларга қарши курашган фракцияларнинг барчаси ҳукуматга киради, — деб таъкидлади Маъсудга яқин шахс. Унинг айтишича, толибонларга қарши бирлашманинг пойтахтни қуролсизлантириш ёки БМТнинг тинчликпарвар кучларини киритиш ҳақидаги чақириқлари ижобий эътиборга сазовор бўлмаётгиди. Уларга қарши, деб таъкидлайди у, энди ҳарбий қарор қабул қилиш керак.

БМТнинг вакили Норберт Холл, Эрон Ташқи ишлар вазирининг муовини ва Покистоннинг ташқи сиёсий идораси ходимларининг Афғонистондаги гуруҳлар ва кучлар жойларига бир неча бор ташрифларига қара-

масдан ҳеч қандай натижага эришолмаяптилар. Афғонистон худудини толиблар ва Шимолӣ бирлашма ўртасида бўлиб олиш хусусидаги гаплар мамлакатни Шимол ва Жанубга ажралиб қолишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, иқтисодий рақобатчилик ва этник келишмовчилик каби факторлар Афғонистондаги ҳар хил этник жамоа ва қабилалар ўртасидаги ўзаро қарама-қаршиликларни чуқурлаштирмоқда.

1987 йил собиқ СССР кўшинларининг Афғонистон худудидан чиқиб кетганлиги ҳамда олиб борилган советлар сиёсатининг номақбуллиги ҳақида кўп ёзилди ва яна гоҳида бу борадаги узундан-узун муҳоҷасаларга дуч келишимиз мумкин. «Ғолиб» Афғонистон ҳақида эса реал ёндошувлар ўз ниҳоясини топмасданоқ баҳсу мунозаралар тўлқини бирдан давлатда юзага келган бирига қарама-қарши кўплаб мужоҳид гуруҳларга «урилди». Агар масалага шу тарзда ёндашсак, 1989 йил Афғонистонга ғолиблик нашидаси фақат давлат сиёсий ҳаётида қарама-қарши кучлар юзага келишинигина берди, десак ҳеч қандай лоф бўлмас.

Негаки Афғонистон ички ҳаётидаги бундай бўлинишлар ривожининг кейинги босқичи кўп кутбли дунё давлатларининг ўз таъсир доиралари учун курашишнинг дебочасига тўғри келганлиги Афғонистонни халқаро муносабатларда Евроосиё «нобарқарорлик ёйи»нинг таркибий қисмларидан бирига айлангирди ҳолос. Бу ҳолат Афғонистон билан кўшни давлатлар учун табиий равишда хавфсизлик муаммосини келтириб чиқарди ва Афғонистон нафақат Шимол ва Жанубнинг, балки Ғарб-Шарқ манфаатлари тўқнашадиган кенг бир геомафкуравий майдонга айланди.

Афғонистон жўғрофий жиҳатдан анклав ҳолатида бўлиб, шимолдан Туркманистон, Ўзбекистон, Тожикистон билан, ғарбдан Эрон билан, шарқдан эса Хитой ва шарқи-жанубдан Покистон билан чегарадошлиги маълум. Кўшни давлатларнинг барчаси Афғонистонда тезроқ тинчлик ўрнатилишидан манфаатдор. Аммо, Афғонистонда барқарорликни таъминлаш учун мавжуд ҳар бир гуруҳларнинг ўз «тинчлик модел»лари борлиги ва мазкур моделларнинг қайсидир хорижий давлатлар манфаатига мослиги ажабланарли ҳол. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, Афғонистонда тинчлик ўрнатиш томонларнинг асосий мақсади эмас, балки уларнинг ўз манфаатлари йўлидаги воситага айланиб қолмоқда.

«Тинчлик концепция»ларидан кўриниб турибдики, қайсидир моделнинг амалиёт юзини кўриши Афғонистон устидан етакчи хорижий давлатларнинг ҳам «хуфёна муносабат»ларини бутунидан-да чигаллаштирса чигаллаштиради-ки, лекин ундан ижобий натижаларни кутиш гумон.

Ўзбекистоннинг бир қанча халқаро ташкилотлар минбаридан, халқаро конференцияларда Афғонистондаги воқеаларга нисбатан объектив қарашларини баён этганлиги бутун жаҳон жамоатчилигига аён. Ўзбекистон давлати афғон муаммоси аввало Афғонистоннинг ички иши эканлигини таъкидлар экан, уни муроса йўли билан ҳал этиш тарафдори эканини билдирди. Бироқ Афғонистондаги уруш диний ва этник характерга эгаллиги Ўзбекистонни доимо ташвишлантириб келмоқда. Негаки Ўзбекистон ҳукумати диний ва этник хусусиятдаги минтақавий низолар чегара билмаслигини жуда яхши англайди. Шу боис Ўзбекистон учун хавфсизликнинг биринчи занжири — бу Афғонистондир. Афғонистондаги воқеаларни баҳолашда, уларга қандай муносабатда бўлишга биринчи навбатда, ўзимизнинг миллий манфаатларимиздан келиб чиққан ҳолда ёндошмоғимиз лозим. Бу ерда у ёки бу ортиқча мафкуралаштириш, ёки ҳис-туйғуларга берилиш — энг хавфли ишдир.

Афғонистон бугун мустақил давлат сифатида ташқи оламда ўзининг муштарак миллий манфаатларига эга эмас. Тўғри, бунинг сабабини қисқача қилиб давлатдаги ҳарбий гуруҳларнинг ўз фаолияти йўналишлари турли хорижий давлатлар измида эканлиги, уларнинг таъсирига тушиб қолганлигидир дейишимиз мумкин. Лекин муаммонинг сабаблари бу қадар оддий эмас кўринади. Бизнингча Афғонистон муаммосида кўшни давлатлардан ташқари ва асосан «четдан қатнашувчи»лар кўпчилигининг сабабини геосиёсий нуқтаи назардан давлатларнинг қуйидаги манфаатий йўналишларида кўришимиз мумкин, яъни:

— жуғрофий омилларга таянган манфаатлар йиғиндиси;

— сиёсий куч марказларига нисбатан йўналтирилган манфаатлар йиғиндиси;

— ислом омилига таянган манфаатлар йиғиндиси.

Манфаатлар мажмуасининг ҳар бири ўз навбатида иккита ёндашувдан иборат бўлиб, улардан биринчиси бевосита Афғонистон билан боғлиқ бўлса, иккинчиси

эса ҳар бир манфаатлар йиғиндисининг ўз ички қонуниятларига асосланади. Бироқ учала манфаатлар йиғиндиси ҳам томонлар қарашларининг қай йўсинда бўлишидан қатъи назар, бир-бири билан у ёки бу даражада боғлиқдир.

Жўғрофий омилларга таянган манфаатлар йиғиндиси бугунги кунда Афғонистон воқеаларига боғлиқ бўлса, тарихан қадимги Туркистон ҳудуди билан боғлиқдир. Қадимги Туркистон — бугунги Марказий Осиё давлатлари, Хитойнинг Шинжон -Уйғур вилоятини ҳамда Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига қамраб олган эди. Қадимдан машҳур жўғрофшунослар Туркистонни табиий қазилма бойликлар билан тўлиб тошган, ҳаттоки денгиз императорлари забт қила олмайдиган буюк бир табиий қалъа сифатида кўрар эдилар. 90-йиллар бошига келиб, ривожланган мамлакатларнинг бу давлатларга нисбатан қизиқишининг тобора ортиб боришига Х. Маккиндер, Н. Спайкмен ва бошқа олимларнинг геосиёсий концепциялари марказида минтақанинг аҳамиятли ўрни таъкидланганлиги йўналтирувчи тарихий восита бўлган бўлса не ажаб. Масалан Х. Маккиндер бир томондан қадимги Туркистонга ўз вақтида ташқи кучларнинг қўли етмаганлигини ўша даврларда «...ахборот ва технологиянинг кучсизлиги...» билан изоҳласа, иккинчи томондан минтақада тарихан таркиб топган туркий марказлашган давлатлар тизимининг мустаҳкамлиги то «ўз-ўзини туркчасига қириш» («тюркский самогеноцид» — Ч. Айтматов ибораси) давригача давом этганлигини уқтиради. XX аср ўрталарига келиб, Х. Маккиндер умумий «Асосий ўлка»га нисбатан фикрини ўзгартирган бўлсада, барибир «Асосий ўлка»даги табиий қазилма бойликларига нисбатан фикрини ўзгартирмади, яъни «...битмас-туганмас бойликларга ким ҳоким бўлса, у бутун дунёга ҳам ҳоким бўлади», — деганди.

Бироқ ўтган ва бугунги сиёсий муносабатлар ботиний олами Х. Маккиндернинг бир давлатнинг «Ҳокимлик қилиш» назариясини инкор этади. Фақатгина унинг қарашларига «Асосий ўлка»да табиий бойликлар учун «манфаатлар бозори» шаклланишидан дарак берувчи бир фикр сифатида қараш мумкин. Ёки бўлмаса, «Асосий ўлка»нинг жанубий қисмини ташкил этувчи қадимги Туркистондаги бугунги ўзгариш, ривожланишлар Маккиндер назариясини тарихий бир хоҳиш бўлишидан холи қилиб, узоқ муддатли амалий ёнда-

шувларга ишорат қилган ишонарли бир манба ҳолига келтирди дейишимиз мумкин. Савол туғилиши табиий. Марказий Осиё минтақаси давлатлари ва Шарқий Туркистон (Хитойнинг Шинжон-Уйғур вилояти)даги кечаётган турмушнинг Афғонистон воқеаларига нима даҳли бор? Ахир улар ҳудуди бир вақтлар «Туркистон» деб аталса-да, бугун ўз мустақилликларига эга бўлган давлатлар, қолаверса, халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъектлари-ку?!

Олдиндан айтишимиз керакки, саволларимиз билан Афғонистондаги нохуш воқеаларга Марказий Осиё минтақаси давлатларининг ва Шарқий Туркистоннинг ҳеч қандай бевосита алоқадорлиги йўқдир. Гап бу ерда Марказий Осиёнинг «битмас-туганмас бойликлари...» учун ҳар қандай хавфсизликни четга суриб, қулай иқтисодий йўлдан боришга интилаётган ташқи субъектлар — етакчи хорижий давлатлар фаолиятининг билвоситалиги ҳақида бормоқда. Масалага ёндашувдаги билвоситалик минтақа жўғрофий омилларига ва биринчи навбатда Афғонистон масаласида ҳам, минтақанинг умумий жўғрофий муҳитига нисбатан ҳам ранг-баранглигини кўришимиз мумкин. Етакчи хорижий давлатларнинг Афғонистон сиёсий майдонидаги манфаатий номувофиқликларини баён этишдан олдин шунини айтишни истар эдимки, бугунги халқаро муносабатларда ҳар қандай давлат учун ижтимоий ҳаётнинг коммуникациявий, алоқа, технологик қувват ва айниқса нефть-газ заҳираларига эгаллиги ёки алоқадорлигидаги ўрни аҳамиятлидир. Афғонистон муаммоси, у билан боғлиқ бошқа минтақавий муаммоларнинг ечими жўғрофий омилларга боғлиқлиги ва бунда томонлар манфаатларининг ҳар хиллигини айтганимизда айнан ушбу имкониятларни назарда тутган эдик. Томонларнинг Афғонистон муаммоси орқали минтақа жўғрофий муҳитидаги ва шу асосида жаҳон сиёсий куч марказларига нисбатан йўналтирилган манфаатий ҳаракатлари бизнингча қуйидагичадир:

Яқинда Клинтон маҳкамаси унча катта бўлмаган бир хабарни эълон қилди. Бу хабар АҚШнинг Марказий Осиё ва Эронга нисбатан сиёсатида янада реалистик силжишга катта туртки бўлди.

Айни вақтда сўнгги воқеалардан шу нарса равшан бўлмоқдаки, Толиблар ҳаракати ўзининг сиёсий қарashi бўйича таъсирини узоқ сақлаб тура олмайди.

Бу ўзаро боғланмаган ҳодиса биргаликда олиб қа-



ралганда, АҚШ манфаатлари учун муҳимлиги ошаётган жаҳоннинг бу қисмида энг қулай имкониятларга йўл очади.

Марказий Осиё мамлакатларининг собиқ Совет Иттифоқидан мустақиллиги эълон қилингандан қарийб 6 йил кейин, 21 июль куни Давлат котиби ўринбосари — Стрoуб Тэлботт АҚШнинг ушбу ҳудудни қандай тушуниши ҳақидаги баёнотини эълон қилди. У баъзи давлатларда мавжуд бўлиб келган «Буюк менталитетлар ўйини»нинг тугаганлигини эълон қилди. Маълумки, 19-асрдан буён бу қараш йирик давлатларнинг Ўрта Осиё мамлакатларига ёндошувларини белгилаб келди. Бир ҳафта ўтмасдан АҚШ Президенти маҳкамаси минтақада Туркменистондан Эрон орқали Туркияга ўтказиладиган, баҳоси 160 миллиард АҚШ доллариди белгиланган газ қувурининг ўтказилишига қаршилик қилмаслигини билдирди. Бу хабар Озарбайжон Президенти Ҳайдар Алиевнинг АҚШга сафари пайтида тарқатилди. 1991 йилда Конгресс бу мамлакатга ёрдам кўрсатишни тўхташи ҳақида қарор қабул қилган эди. Ҳ. Алиевнинг ташрифи ана шу қарорни бекор қилиш, Озарбайжон билан муносабатларни нормаллаштириш тарафдорларининг кучли босими даврига тўғри келди. Тақиқнинг бекор қилиниши Озарбайжон ва бошқа собиқ совет республикаларига демократик жамият қуриш ва бошқа расмий дастурларни амалга ошириш учун ёрдам кўрсатиш имкониятини беради.

Ўтган йилнинг май ойида Атлантика Кенгаши делегацияси таркибида Кавказ ва Ўрта Осиёга қилинган ташрифда биз бу муаммоларнинг бир-бирига алоқадорлигига ишонч ҳосил қилдик. Собиқ совет республикалари Россия, Эрон, Хитой Фарб давлатлари билан бирга ХХI асрнинг Евроосиё энергетик балансига қўшилишидан ташвишланмоқдалар. Ўрта Осиёнинг янги мустақил республикалари (Қирғизистон ва уруш давом этаётган Тожикистондан ташқари) ўзларидаги сув ва кўмир захираларидан тараққиёт ва мустақилликни мустаҳкамлаш мақсадларида фойдаланишнинг ҳисоб-китобини қилишмоқда.

АҚШнинг манфаатлари нуқтаи-назаридан Марказий Осиёнинг янги мустақил давлатлари Форс бўғозига нефть, газ ресурсларининг муқобил манбаи бўлиши жуда муҳим.

Бунга эришиш учун улар (Марказий Осиёнинг янги мустақил Республикалари) ўз энергетик хом-ашёларини кўптармоқли асосда — нафақат Шимолга — Россия-

га, балки Грузия, Қора денгиз орқали — Фарбга, Хитой орқали — Шарққа, Эрон, Афғонистон ва Покистон орқали — Жанубга тортилган қувурлар ёрдамида экспорт қилиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Бу минтақада «Мен ютдим, сен ютқаздинг» деган ёндашувнинг олдини олиш учун, С. Тэлботт фикри бўйича, америкаликлар, руслар, ғарбий европаликлар, хитойликлар, турклар, эронликлар, покистонликлар, ҳиндлар қўшма корхоналарда манфаатли ҳамкорлик қилишлари керак. Клинтон маҳкамаси Марказий Осиёда Америка манфаатлари ва глобал манфаатлар йўлида очиқ эшиклар сиёсатини тутса ҳам, Эрон орқали Туркияга газ қузури ўтказишга акс таъсир қиладиган таклиф киритди.

Жумбоқнинг якуний қисми ўз ўрнида қолади. Ҳозир Қўшма Штатлар БМТнинг Афғонистонда тинчлик ўрнатишга қаратилган ҳаракатларини бошқаришда ташаббусни ўз қўлларига олиш ниятида. Қобулда этник мутаносиб, ҳамманинг ишончини қозонган коалицион ҳукумат бўлиши нафақат Афғонистонга қўшни мамлакатлар, балки Афғонистоннинг ҳам манфаатларига хизмат қилади.

Хўш, Афғонистондан қўшни давлатларга кескин таъсир кўрсатадиган асосий фактор нима? Бу ислом фундаментализми хавфи билан бирга можароларнинг чўзилиб кетаётганлиги ички осойишталикка хавф солаётган таҳдиддир. Афғонистонда бораётган кураш нафақат Марказий Осиё давлатларининг газ ва нефтини Хўрмуз қўлтиғига элтувчи йўлни ёпиши билан, балки ёш, мустақил Марказий Осиё республикаларидаги этник мутаносибликни ишончли сақлаб туришга ҳам хавф солмоқда.

Мозори Шариф Толибонлар қўлига ўтган куннинг эртасига ҳамма Афғонистондан қочқинлар оқими кучайишини кутди. Бу қўшни Тожикистонда этник можароларнинг кучайиши, келажакда бутун худудда ҳаётни издан чиқариши мумкин эди.

Афғонистондаги низонинг йўналишидаги бу ўзгаришда, яхшиямки ундай бўлмади. Дунёвий, этник жиҳатдан мураккаб жамоаларни минтақадаги мавжуд чегаралар доирасида тутиб турган давлатлар даврида этник чалкашликлар сақланиб қолди. Афғонистондаги низога чек қўйилиши Марказий Осиёдаги барқарорликни таъминлаш калитидир. Буни АҚШ ҳам эътироф этмоқда. Куртис М. Ковард ва Чаз В. Фрименлар «Энди

америкалик дипломатларга толиблар ва Афғонистондаги бошқа кучлар ўртасидаги битимларни ортда қолдириб, Дейтонда ўз малакаларини намойиш қилиш вақти етди», деб ёзадилар. («Крисчен сайенс монитор». 01.08.97.)

Бу масалага АҚШнинг БМТдаги вакили Ричардсоннинг Ўзбекистонга ташрифи аниқлик киритиши эҳтимолдан холи эмас. (Ричардсоннинг Марказий Осиё республикаларига ташрифи вице-президент Альберт Гор томонидан «бизнинг икки томонлама алоқаларимизни» мустақамлаш ва «Афғонистондаги бошқарилиши қийин бўлган фуқаролар уруши» масаласини муҳокама қилиш учун таклиф қилинган эди.)

Совет қўшинларининг Афғонистондан чиқарилганидан то 1993 йил охиригача АҚШнинг бу ҳудуддаги манфаатлари давлат сиёсатида унчалик устувор йўналишда эмас эди. 1994 йилдан бошлаб АҚШ Давлат департаменти минтақани давлат ташқи сиёсатида муҳим геостратегик макон сифатида кўра бошлади. Бу геосиёсий жиҳатдан Каспий нефт шелфи ва жанубий «Асосий ўлка» — Марказий Осиёдаги янги хом ашё базалари билан боғлиқ бўлиб, АҚШнинг айнан шу «иқтисодий нуқтага» кириб келишига Афғонистоннинг (қарши уруш олови сўнаётган бўлса-да) энг мақбул «кўприк» вазифасини ўташи кутилди. Ва бугун шундай ҳам бўлиши учун АҚШнинг қилаётган ҳаракатлари ҳеч бир халқаро ҳуқуқ субъектига сир эмас.

Юникол — Калифорниянинг жаҳонга машҳур корпорацияларидан бири, аниқроғи АҚШ қуришга мўлжаллаётган Туркманистон — Қорачи — Мултон газ ва нефть қувурларининг айнан Афғонистон ҳудудидаги ҳаражатлари ҳомийси. Биринчи этапда режалаштирилаётган газ қувурининг узунлиги 1403 км бўлиб, қурилиш ишларининг баҳоси 2,7 млрд. бўлган йўлнинг қарийб 50 фоизи Афғонистон ҳудудидан ўтиши кутилмоқда. Бундан ташқари минтақада мўлжалланаётган нефть ва автомобил транспорти йўлларининг қуйидаги йўналишлари ҳам мавжуд: 1) Тежан — Серахс; 2) Термиз — Қобул — Пешовор — Қорачи; 3) Тоғли Бадахшон — Вахкон — Қорақурум; 4) Термиз — Мозори Шариф — Маймана — Ҳирот — Қветта — Қорачи.

Йўналишларнинг биринчисидан ташқари барчаси қатъиятлик билан АҚШ ва Покистон томонидан ҳимоя қилинмоқда. Тежан-Серахс йўлининг бундай ҳимоядан четда қолишига сабаб, йўналиш асоси Эрон ҳудудига тўғри келганлиги бўлиб, ҳамда Эрон олиб бо-

раётган сиёсат Покистоннинг минтақавий манфаатларига унчалик мос келмаслигидир. Афғонистоннинг ўзига ўз муаммолари етмаганидай, унинг устида кезаётган бундай «изғиринли бўрон»нинг қандай якуни топишида Юникол бошлиғи Жон Аймлиннинг дипломатик сўзлар билан журналистларга «...курилажак қувурлар тинчлик-парвар бўлиб, бундан толиблар ҳам ва уларга қарши курашаётган афғон жангчилари ҳам манфаатдордир» — дейиши, Афғонистонда ҳокимият тепасига қайси куч келишининг томонлар учун муҳимлигини кўрсатиб турибди. Хўш, бунга ким эришади — «Толибон»ми ёки бирлашган афғон жангариларими?! Балки, масалани бундай қўйиш тўғри эмасдир, балки америкалик тadbиркорнинг гапини чуқурроқ таҳлил этиш лозимдир?.. Бир нарса аён — тарафкашлик, ортиқча мафкуравийлаштириш унумли йўл эмас, бу йўлда тинчликка эришиш жуда мушкул иш.

Юқорида Афғонистон ички ҳаётидаги гуруҳларнинг «тинчлик модел»ларидан баҳс этган эдик. Уларни яна бир бор қайтариш ниятидан йироқмиз, бироқ жаҳон ахборот агентликларининг хабарларига асосланиб Афғонистон — икки асосий қарама-қарши томонлар — Афғонистонни кутқаришдаги бирлашган фронтни у ёки бу даражада Россия, Эрон, Ҳиндистон, Тожикистон, ва Хитой (1997 йил бошидан) маъқуллаётганини; «Толибон» ҳаракатига эса Покистон, АҚШ, Саудия Арабистони ҳамда Бирлашган Араб Амирликлари ва бошқа давлатлар ҳам ёрдам бераётганлигини айтиш ўринлидир.

АҚШ марказий разведка бошқармасининг минтақавий муаммолар билан шуғулланувчи 50 дан ортиқ зобитлардан иборат «Афғон» штаб-квартираси бугун Покистоннинг Пешовор шаҳрида жойлашган. Шу ўринда Американинг минтақага нисбатан ҳар соҳада бунчалик фаоллиги сабабларига АҚШ Давлат котиби ўринбосари С. Тэлботтнинг қуйидаги сўзларини келтирсак қисқача жавоб бўлар деб ўйлаймиз: «Марказий Осиё АҚШ учун жуда катта стратегик аҳамиятга молик ва ҳудуди шундай аҳамиятга эга минтақага эшик воситасини бажаради. Булар — шарқдан Хитой ва бутун Осиё давлатларига, жанубдан Эрон, Афғонистон ва бутун ислом дунёсига, шимолий-ғарбдан Россия ва Европага». Бундан кўриниб турибдики, АҚШнинг Марказий Осиёдаги манфаатлари олдида Афғонистоннинг геостратегик аҳамияти жуда катта.

Жаҳон сиёсий куч марказларига нисбатан АҚШнинг Афғонистондаги манфаатларига келсак, у ҳам бўлса «ягона учбурчак тизими» ўртасидаги алоқаларни узишга қаратилгандир, яъни Россия — Эрон — Хитой муносабатларини. Бу билан АҚШ Россиянинг минтақадаги анъанавий алоқаларини сусайтиришга, Эроннинг минтақавий сиёсий куч марказларидан бири бўлиб шаклланишига йўл қўймасликка, Хитойнинг Россия ва Эрон билан геосиёсий яқинлашувининг олдини олишга уринмоқда. Шунинг учун ҳам АҚШнинг Афғонистондаги сиёсий гуруҳлар ва Марказий Осиё минтақаси давлатлари билан муносабатларидаги режалаштирилаётган ўзгаришлар — АҚШнинг минтақага нисбатан ташқи сиёсати янги концепцияси вужудга келмоқда. Амалиётдаги олдинги концепцияларда эса ноизчиллик устувор бўлиб, улар Россия, Эрон ва Хитойнинг минтақага нисбатан қарашларини эътиборга олган ҳолда юзага келгандир. Бу янги концепция мутахассисларда катта қизиқиш уйғотмоқда.

Қадимги Туркистоннинг XIX асрдан то XX аср охирларигача Россиянинг назорати остида бўлиб келганлиги маълум. 90-йилларга келиб, минтақа давлатларининг ўз мустақилликларига эришуви билан боғлиқ геосиёсий ўзгаришлар Россия учун қутилмаган натижаларни олиб келди. Қолаверса, Марказий Осиё минтақаси давлатларининг икки қудратли қўшни давлатлар Россия билан Хитойни ўзларининг ташқи дунёга чиқишига дастак қилиб олмасдан, мағрибу машриқ давлатлари билан (шу жумладан Россия билан ҳам) халқаро ҳуқуқ нормаларига асосланиб муносабатлар ўрнатиши руҳан Россияга унчалик хуш келаётгани йўқ. Шунинг учун ҳам Россия ташқи сиёсатида XX аср ниҳоясига келиб, жаҳон давлатлари билан ўрнатилажак муносабатларида бинарлик сиёсати қонуний равишда амалиётга татбиқ этила бошланди. Бироқ Россиянинг Афғонистонга нисбатан олиб бораётган сиёсати очиқ-ойдин. Россия Афғонистонда ҳокимият тепасига «Афғонистонни қутқаришдаги бирлашган фронт»ни ёқловчи кучлардан бирининг келишидан манфаатдор. Негаки бу фронтга мансуб сиёсий кучлар нафақат «Толибон»га қарши, балки Россиянинг минтақадаги манфаатларига «зулм қилаётган Ғарб» ва баъзи ислом дунёси мамлакатларига ҳам қаршидир. Бу биринчидан. Иккинчидан, Россиянинг бирлашган фронтни маъқуллашидан яна бир асосий мақсади — бу

Россия учун жанубдан алангаланмоқчи бўлаётган ислом омили билан боғлиқ хавфсизлик чораларидир. Чунки шусиз ҳам Россияга ўз исломий федерацияларидаги муаммолари етарли. Учинчидан, бирлашган фронтни қўллаб-қувватлаш ёрдамида Марказий Осиёдаги мустақил ташқи сиёсат олиб борадиган давлатни (айниқса—Ўзбекистонни) Қандахорнинг агрессив ниятлари, ваҳшийликлари ва ҳоказолар билан кўрқитиш йўли билан Россиянинг ўз таъсир доирасида сақлаб қолиш мақсадини ҳам инкор этиб бўлмайди. Шу туфайли Россия оммавий ахборот воситаларида Аҳмад шоҳ Маъсудга ва унинг шерикларига нисбатан нейтрал, «холис», уларнинг рақибларига нисбатан эса кучли пропагандистик ёндашувларнинг вужудга келиши тасодифий эмас. Бу ерда «самарали» империя тамойили — «ажратиб, ҳукмронлик қил» қабилида тўла равишда Россия сиёсатдонлари томонидан ишлатилиб келинмоқда. Шимолликларга катта миқдорда қуроласлаҳа (Т-80 танклари, артиллерия, Калашников автоматлари ва ҳ.к.) етказиб берилиши ҳам шу мақсадга қаратилган.

Совет-афғон уруши даврида Покистон СССРга қарши АҚШ, Ғарбий Европа ва бир қатор араб давлатларидан катта молиявий ёрдам олган бўлиб, ғарб экспертларининг маълумотларига қараганда, кўрсатилган ёрдамлар ичида биргина АҚШнинг ўзига 3 млрд. доллар тўғри келар экан. Уруш туфайли Покистоннинг Афғонистон билан чегарадош провинцияларидан бошпана топган 3,5 млн. атрофидаги афғон қочоқлари эса Исломобод кароматлари туфайли икки босқичдан иборат махсус лагерларда сабоқ олишга мажбур бўлишади: аввало ҳарбий маълумотнинг сир-синоатларини, сўнгра Қуръони Каримни ўрганиш. Фавқулудда Афғонистон сиёсий майдонида 1994 йил ноябр ойида пайдо бўлган «Толибон» ҳаракатининг ҳам, Ҳиндистонда Покистонни ёқлаб ҳукуматга қарши курашаётган (Кашмир муаммоси назарда тутилмоқда) ташкилотчи «жиҳод»лар сафининг шу Исломобод ISI (махфий хизмати)нинг махсус лагерларида таҳсил олган «Толиб»лардан тузилганлиги (буни ҳозиргача Покистон тан олмасдан келмоқда) маълум бўлиб қолди. Бошқа кўплаб фактларни келтирмасак-да, А. Маъсуднинг кенг жамоатчиликка «...жангда ўнлаб Покистон фуқароларини асир олдик» деганлиги ва Покистоннинг биринчиларидан бўлиб, «Толибон»ни Афғонистон ҳокимияти те-

пасида деб расман тан олганлигининг ўзиёқ фикри-  
мизга исбот бўлар деб ўйлаймиз.

Исломободнинг «Толибон» лидерлари билан кели-  
шувиға мувофиқ толиблар шу йил ёзгача бутун Афғо-  
нистон устидан назорат ўрнатиши ва сентябр ойдан  
Юникол ва бошқа кўплаб ғарб фирмалари Афғонистон  
худудида газ-нефт қувурларини қуришга киришиши ке-  
рак эди. Буни генерал А. Дўстимнинг сўзлари («Озод-  
лик» радиоси, 7.06.1997 й. интервью) ҳам тасдиқлайди:  
«...Покистоннинг мақсади Туркменистон газини тезроқ  
Корачига олиб келишдир...». Бироқ юқоридаги режа  
белгиланган муддатда амалиётда ўз аксини топмади.  
Шундан кейин Покистон бош вазири Навоз Шариф  
ўртага янгича ойдинлик киритмоқчи бўлиб, Қандаҳор-  
нинг «қулоғини тортиб қўймоқчи» ва унга кўпроқ бир  
вақтлар Покистон ҳомийлигида мансаб отига минган  
Г. Ҳикматёрнинг ҳаракатлари маъқул келаётганлигини  
айтади. Кутилмаган бундай «совуқ шаббода»га Қан-  
даҳор томони ҳам ҳозиржавоблик кўрсатиб, Поки-  
стонга икки муҳим омилни ҳисобга олишини эслатиб  
қўяди:

— биринчидан, 1997 йилнинг биринчи ярмида Турк-  
менистон билан Деҳли ўртасида туркман газни бўйича  
мувоҳасалар бўлиб ўтганлиги маълум. Уларни боғловчи  
кўприк толиблар назоратидаги ерлардан ўтиши тайин.  
Демак, Исломободнинг бундай «совуқ шаббода»лари  
авжлантирилса «Толибон» — Деҳли музокаралари ҳам  
бошланиши эҳтимолдан холи эмас;

— иккинчидан, Покистоннинг Г. Ҳикматёрни ёқ-  
лаши «Толибон» олдига Афғонистоннинг ва Поки-  
стоннинг (Покистонда 10 млн.дан зиёд пуштунлар яшай-  
ди) пуштунлар яшайдиган провинциялари таркибида  
янги бир «Пуштунистон»ни ташкил этиш ғоясини қўйи-  
ши табиий. Негаки пуштунлар нафақат Афғонистонда  
миллий бирликка эга эмас, балки Покистонда ҳам пуш-  
тунлар ўзининг жангарилиги билан ажралиб, ҳалигача  
улар орасида Исломобод ҳокимиятини тан олмай ке-  
лаётганлар йўқ эмас. Яна унинг устига ягона «Пушту-  
нистон» тузилишини Покистоннинг минтақавий ра-  
қибларидан Ҳиндистоннинг ёқлаши турган гап. Буни  
қандай тушунмоқ керак?!

Бизнингча, жумбоқнинг занжири тарихий характерга  
эга. 1989 йилгача Қобулда ҳокимият тепасига келган  
ҳар қандай куч Покистонга душманларча қараб, бир  
вақтнинг ўзида Ҳиндистонни ўзининг минтақавий ит-

тифоқдоши сифатида кўриб келган. Покистон билан умматий жиҳатдан бир бўлган Афғонистоннинг Деҳлига нисбатан бундай илиқ сиёсати Исломободга хуш келмаслиги аниқ. Бироқ 1987 йилда Нажибуллонинг ҳокимиятдан кетиши ва Афғонистонда турли мужоҳид гуруҳларининг пайдо бўлиши тарихий зиддиятнинг Покистон ҳисобига ҳал бўлганлигини кўрсатар эди, шу билан Покистон Афғонистондаги жараёнларнинг «ташқи двигател»ларидан бирига айланиб қолганлигини яхши биларди. Айни вақтда вазиятлар ривожини Покистоннинг Афғонистон муаммосидан ўзини четга тортиб ололмаслигини кўрсатиб турибди. Хуллас, юқоридагиларга асосланиб айтиш жоизки, Покистон сиёсати Исломободнинг манфаатларини ифода этган сиёсий куч Афғонистон ҳокимиятига келишидан манфаатдор, акс ҳолда минтақада барқарор ва кучли Афғонистоннинг пайдо бўлишига қарши қаратилгандир.

Афғонистондаги ҳар бир сиёсий кучнинг асосий мақсадларида иккита ўхшашлик мавжуд бўлиб, булар ҳокимиятни қўлга киритиш ва Афғонистонда исломий бир режимни мустаҳкамлаш. Ҳокимиятга интилишни нафақат Афғонистон, бутун дунё мамлакатларидаги сиёсий гуруҳларга хос ижтимоий ҳодиса сифатида тушунилса бўлар. Аммо Афғонистондаги ҳар бир гуруҳнинг ўз исломий давлатчилик моделлари бўлишини қандай тушунмоқ керак? Бу борадаги бизнинг мулоҳазаларимиз:

— биринчидан, ислом ҳар қандай динлар каби фақатгина имон-эътиқоддан иборат эмас. У ўз фалсафаси ва энг мақбул турмуш тарзи ҳақидаги ўз тасаввурига эга бўлган дунёқарашлар тизими бўлиб, мафкура сифатида кўп қирралидир. Афғонистондаги бир-бирига қарама-қарши сиёсий гуруҳлар ислом ғояларини ўз фойдаларига ҳал қилиб, ўзларининг исломий давлатчилик концепциялари асосида «энг тақводор»лик муҳити ётганлигини пеш қилишмоқда. Ваҳоланки, ислом Афғонистонда қайсидир сиёсий куч марказининг таъсирида ҳокимият учун курашувчиларнинг қуролига айланиб қолган;

— иккинчидан, ислом сиёсатга нисбатан ўз исломий ҳаракатлар эволюциясига эга бўлиб, у тўрт босқичдан иборат:

1) Тинчлик-осойишталик — бундай давлатларда ислом ўз қонуниятлари асосида, давлат ҳокимияти билан ислом ажралган ҳолда ёки сиёсий муҳитда консенсус-тамойили устувор бўлади;



2) Сиёсатлаштириш — бундай давлатларда ҳам давлат бошқаруви ва ислом алоҳида-алоҳида, лекин бунда исломнинг қисман сиёсийлаштирилгани кузатилади;

3) Экстремистик оқимларнинг мавжудлиги — бундай давлатда гуруҳларнинг сиёсий, диний ва бошқа масалаларда кескин чора-тадбирлар кўриши ва шу каби хусусиятлар кўзга ташланади;

4) Милитаризациялашган бундай давлатда исломий мақсад ҳарбий воситалар орқали амалга оширилади, мамлакатда демократия ҳукм суради.

Афғонистондаги бугунги муддат тадрижий ислом ҳаракатларининг учинчи ва тўртинчи босқичларини ўзида қамраб олган. Бундай вазиятда ҳар қандай хорижий аралашувлар муаммони тобора кескинлаштирадики, унинг акси бўлиши қийин.

Афғонистонда ислом омилидан баҳс кетганда, гап афғон воқеаларига муайян даражада алоқаси бўлган баъзи исломий лидерларга бориб тақалади. Эътиборли томони шундаки, бу шахслардан айримлари бир вақтлар Афғонистон фуқароси бўлган бўлса-да, бугун хорижий давлатларда (масалан, Сигбатулло Мужодидий — Исломободда, Зоҳир шоҳ — Римда) кўним топган, айримлари эса хорижий давлат (масалан, Асам бин Ладин — Саудия Арабистони) фуқароларидир. Асам бин Ладин ўзига хос исломий ғояларни илгари суриши билан нафақат мазкур шахслар ўртасида, қолаверса бутун Афғонистон сиёсий лидерларининг қайси гуруҳга мансуб бўлишидан қатъий назар исломга нисбатан муносабатларида ҳам ажралиб туради. Хўш, бу шахс ким? Аниқроғи; унинг Афғонистондаги исломий муҳитга қандай алоқаси бор?

Асам бин Ладин асли Саудиялик миллиардер. Унинг олдида қўйган мақсадларидан бири — дунёда эзилаётган ва хор-зорликда яшаётган мусулмонларга кўмаклашиш. Шунга асосланиб, у 1979 йилдан бошлаб исломий «жиҳод»нинг ҳомийларидан бири сифатида Афғонистонда СССРга қарши курашаётганларга ёрдам бера бошлаган. Бу вақтларда Асам бин Ладинда АҚШга нисбатан ҳеч қандай қаршилик кайфияти бўлмаган, балки собиқ совет қўшинларини Афғонистондан қувиб чиқаришда Вашингтоннинг кўрсатажак ёрдамини олқишлаган. Асам бин Ладин ва АҚШ ўртасида «ҳамкорлик» то 1991 йилнинг январисидаги Форс кўрфази воқеалари ва бу муаммога Саудия Арабистонининг АҚШ «кўзи» билан қараганлигигача давом этди.

1991 йил Асам бин Ладин (1994 йил февралдан у Саудия Арабистони фуқаролигини тарк этган) ўз бизнесини тобора ривожлантириш учун Суданга келади ва у ерда ислом дунёси учун «миллий ислом фронтини» ривожлантириш мақсадида банк таъсис этиб, унга 50 млн. АҚШ доллари атрофида дастлабки сармоясини беради. Лекин кўп ўтмай Асам бин Ладин Судандан ҳам АҚШнинг зуғуми билан чиқиб кетади ва ўзига макон қилиб миллиардерларбоп кошоналарни эмас, айнан уруш оловида ёнаётган Афғонистоннинг тоғу тошларини танлайди. Хорижий ОАВларининг маълумотларига қараганда, айни вақтда жаҳоннинг турли чеккаларида «жиҳод банкири» ҳисобланган Асам бин Ладиннинг 60дан зиёд компаниялари (шу жумладан Фарбда ҳам) мавжуд бўлиб, унинг умумий бойлигининг миқдори 2,5 млрд. доллардан кўпроқ. Асам бин Ладин фикрича, АҚШ Фаластин ва Ливанда ўлдирилган ва ўлдириляётган мусулмонларнинг асосий айбдори. У АҚШнинг барча мусулмон давлатларидан чиқиб кетиши тарафдори бўлиш билан бирга Саудия — АҚШ муносабатларини «АҚШ сиёсати Саудия нефти қийматини сунъий туширишга қаратилгандир» деб ҳисоблайди. Бин Ладин журналистларга берган охириги интервьюларидан бирида ўз ватани — Саудия Арабистонига нисбатан мулоҳазаларини қисқача шундай баён этди: «Менинг Саудияга эътирозим унинг АҚШга бўйсунганлигидан келиб чиқади. Бугун Саудия раҳбарияти АҚШ измида ислом ва шариатга қарши чиқмоқда».

Шу ўринда яна бир мулоҳаза. Асам бин Ладин Саудия Арабистони ҳукмрон доиралари АҚШ олиб бораётган сиёсатга муносабатини бир «миллиардер шахс»нинг фикри ёки уни исломга «ўта тақводор» уммат сифатида изоҳлаш мумкин. Бироқ унинг Судан ва Шимолий Африка давлатларидаги, қолаверса Афғонистоннинг тоғу тошлари орасида ўнлаб тузган ҳарбий ўқув лагерларини Асам бин Ладиннинг қайси мақсадларининг ҳосиласи сифатида тушуниш мумкин?! Халқаро экспертларнинг маълумотларига қараганда, «жиҳод банкири»нинг фаолияти биргина Афғонистондаги «эзилган мусулмонларни ҳимоя қилиш»ни қамраб олмайди. Асам бин Ладиннинг фаолияти Афғонистон билан ташқи дунё ўртасида воситачилик бўлиб, воситачилик асосида қурол-аслаҳа, наркобизнес савдоси ва шу каби омилларнинг ётиши кўринади. Масалага шу асосда ёндошсак, Саудия монархиясининг муҳолифа-

ти ҳисобланган, мусулмон давлатларни АҚШ билан муносабатларини узишга ундаётган, қолаверса, жаҳондаги эзилган мусулмонларни ҳимоя қилишни ўзига мақсад қилиб Афғонистон тоғларида яшаётган «кенг қамровли манфаатлар» соҳиби Асам бин Ладин фаолияти ўзи интилаётган исломий шароитига тўғри келармикин? Бунга қисқача жавоб битта — «Йўқ!». «Нима учун?»лиги эса алоҳида мавзу.

\* \* \*

Бугун Афғонистонни Осиёнинг юрагига қиёслаш мумкин. «Осиё юраги» — Афғонистонда тинчлик қарор топмас экан, нафақат Осиё, балки бутун «Асосий ўлка» давлатларида хавфсизлик муаммоси доимий муаммога айланиши табиий. Шунинг учун баҳсимизга мухтасар хулосаларни келтирсак.

1. Афғонистондаги бирон бир гуруҳнинг ўз моделига таяниб давлат тепасига келиши хом хаёлликдир, қолаверса, бундай шароитда етакчи хорижий давлатларнинг манфаатлар бозорига айланган Афғонистон муҳитини назария ва амалиётда объектив акс эттириш қийин.

2. Тўғри, Афғонистон муаммосида этник, диний ва сиёсий гуруҳларнинг муросаси билан маълум даражада консенсусга келишиш мумкин (бироқ ҳисобга олиш керакки, келишилган аҳдларнинг амалиётга татбиқ этилмаслиги борасида Афғонистон 20 йиллик тажрибага эга). Бизнингча, ҳар қандай кўринишдаги консенсус давлат сиёсий тузумини федерация асосида шакллантиришни назарда тутиши керак. Шундагина Афғонистон етакчи хорижий давлатларнинг «манфаатлар тўқнашуви» майдонидан холи бўлиб (нисбий маънода, албатта), ўзига хос бир давлатчиликни тузишга юзланган бўлади. Акс ҳолда Афғонистон бугунгидек сиёсий тузилиши тарқоқ, иқтисодий жиҳатдан қолоқ бўлган ҳамда етакчи давлатларнинг сиқувидаги давлат бўлиб қолаверади.

3. Қандай имкониятга эга бўлишдан қатъи назар ўз ҳокимиятини бошқасига бериш Афғонистондаги сиёсий лидерларга ётдир. Баъзи афғон лидерларининг бутун Афғонистон ҳудудини ўзига бўйсундириш ниятининг йўқлиги, уларнинг Афғонистонда кўплаб майда давлатлар юзага келишидан манфаатдорлигини англатмоқда. Аниқроғи, ҳозир ҳамма яхши биладики, Қобул-

даги ҳукмронлик бутун Афғонистон устидан ҳукмронлик дегани эмас. Амалиёт ҳам буни тасдиқламоқда. Бу эса Афғонистондаги можароларнинг хорижий давлатлар таъсирида ҳали узоқ давом этишини кўрсатиб турибди. Афғонистонда етакчи давлатлар манфаатлари тўқнашуви бизнинг миллий манфаатларимизга путур етказишига йўл қўймаслигимиз — ташқи сиёсатимизнинг энг мураккаб ва долзарб вазифасидир.

«Халқ сўзи» рўзномаси,  
1997 йил 21 август, 174-сон.

## АСЕАН 2020 ЙИЛЛАРДА

### АСЕАНнинг 30 йиллигига бағишланган АСЕАН давлатларининг иккинчи норасмий саммити

Жануби-Фарбий Осиё миллатлар Ассоциациясининг ҳукумат раҳбарлари 1997 йилнинг 14—16 декабр кунларида Куала-Лумпур шаҳрига Ассоциациянинг 1967 йил 8 августда Бангкок Декларациясида қайд этилган мақсад ва мажбуриятларини қайтадан тасдиқлаш ва хусусан, тенглик ва ҳамжиҳатлик руҳида Жануби-Фарбий Осиё минтақасидаги мамлакатларни ҳамкорликка чақириш, қолаверса ушбу минтақада тинчлик, ривожланиш ва фаровонликнинг барқарор топишига ҳисса қўшиш мақсадида йиғилдилар.

Улар АСЕАНда бир-бири билан ва ўз навбатида бутун дунё билан тинч-тотувликда яшовчи, шу билан бирга халқларининг камолоти ва ҳаётларини мунтазам равишда яхшилаб боришга интилувчи Жануби-Фарбий Осиё миллатлар ҳамжиҳатлигини яратишга интилишларини алоҳида таъкидладилар.

Ҳозирги пайтда АСЕАН давлатлари 500 млн. аҳолидан иборат бўлиб, уларда 600 миллиард АҚШ долларлик ялпи ички маҳсулотга эга бўлган бозор мустаҳкамланмоқда.

Охирги йилларда бу давлатларда қашшоқликнинг мунтазам равишда камайиши, иқтисодиётнинг эса юқори даражада ривожланиб бориши ва ялпи ички маҳсулот ўсиши жараёнида яхши натижаларга эришилди. Ҳамжиҳатлик аъзоларининг қабул қилган қатъий либерализация сиёсати сезиларли даражадаги савдо ва инвестиция оқимиغا олиб келди.

Умуман олганда, Жануби-Ғарбий Осиё давлатлари етакчилари 21-аср бўсағасида, АСЕАН ташкил этилганига 30 йил тўлиши муносабати билан мазкур давлатларнинг бугунги кундаги ва келгуси 2020 йилларга олиб борувчи имкониятларга таянган ҳолда 2020 йилларгача мўлжалланган истиқбол режаларини тузиб олиш учун йиғилган эдилар. Ушбу режалар бир-бири билан дўстлик асосида бирлашган, ривожланиш ва барқарорликка интилувчан тинчликсевар Жануби-Ғарбий Осиё давлатларининг ҳамдўстлигига асосланади.

### **Жануби-Ғарбий Осиё давлатларида яшовчи миллатлар келишуви**

1971 йилда Куала-Лумпур Декларациясида қайд қилинганидек, Жануби-Ғарбий Осиё давлатларининг келишуви АСЕАН минтақасидаги давлатларнинг 2020 йилларга бориб тинч, озод ва бетараф зонага айланишининг асосий йўналишларини белгилаган. 2020 йилга бориб, АСЕАН Жануби-Ғарбий Осиё давлатлари орасида пайдо бўлувчи миллатлараро низоларни адолат ва қонун асосида ҳал этиш, давлат ичида ва давлатлар орасида тинчликни ташкил қила оладиган ҳолатни юзага келтиришни кўзда тутди.

Бу, биринчи навбатда, минтақавий ва бошқа турдаги низоларни Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатлари орасида тинч йўл билан ҳал этилишига имкон беради.

Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатлари дўстлик ва ҳамкорлик шартномасидан ҳокимиятлар ва халқларни бир-бирига боғлайдиган ва шу минтақага қизиқиши бўлган қайси бир бошқа мамлакат бўлмасин, ўзига асосий йўлланма сифатида фойдаланиши мумкин деб билади.

Саммитда давлат раҳбарлари АСЕАН регионал форумини превентив дипломатия ва низоларни ҳал этувчи восита бўлиб етишишига ишонч билдирдилар.

Улар «тоғлар, дарёлар ва денгизларимиз бизни бир-биримиздан ажратувчи эмас, балки Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатларини дўстлик, ҳамкорлик ва тижорат йўли орқали боғлайдиган восита бўлиб қолишига» ишонч билдирдилар.

## Динамик ривожланишдаги ҳамкорлик

Мазкур давлат раҳбарлари 2020 йилларгача «АСЕАН 2020» деб аталувчи янги ривожланиш режасини тузиш ниятини баён этдилар. Динамик ривожланишдаги ҳамкорлик режасида АСЕАН давлатларини иқтисодий жиҳатдан янада яқинроқ интеграцияга олиб келиш мақсади кўзда тутилган.

Давлатлар яқинроқ иқтисодий интеграцияга аъзо мамлакатлар орасидаги ривожланиш тафовутининг камайиши, ҳар томонлама савдо тизимининг очиқ ва ростгўй бўлиши, глобал рақобатга етишиши учун ҳаракат қилмоқдалар.

Улар эркин товар оқими, хизмат кўрсатиш тармоғи, инвестициялар, эркин капитал оқими ва қонуний иқтисодий ривожланишга эга, қашшоқлик ва ижтимоий-иқтисодий тенгсизликлардан холи бўлган барқарор, раванқ топаётган ва юқори даражадаги ҳамкорликда бўлган АСЕАН иқтисодий минтақасини яратишга киришиш ниятини баён этдилар.

Томонлар қуйидаги шартларни бажаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйдилар:

— макроиқтисод ва молия сиёсати йўналишида зарур музокаралар олиб бориш орқали минтақавий макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни бир меъёردа ушлаб туриш;

— қуйида кўрсатилган асосий стратегияларга таянган ҳолда иқтисодий интеграция ва ҳамкорликни кучайтириш;

— АСЕАН эркин савдо ғоясини амалга ошириш ва хизмат кўрсатиш соҳасида савдо либерализациясини тезлаштириш;

— 2010 йилгача АСЕАНни инвестициялар зонасига айлантириш ва 2020 йилгача инвестициянинг эркин оқимда бўлишини амалга ошириш;

— ҳозирги вақтда субминтақавий ҳамкорликни ва янги ўсиб бораётган субминтақавий районларни кенгайтириш ва тезлаштириш;

— бир-бирига фойда келтирадиган АСЕАН давлатлари ва районлари ташқарисидаги янги боғланишларни ташкил этилишига кўмаклашиш, кўп томонлама савдо тизимини мустаҳкамлаш учун ҳамкорлик қилиш;

— минтақанинг саноат ривожланиши ва сифатини ошириш мақсадида АСЕАНда замонавий, рақобат қи-

ла оладиган, кичик ва ўрта корхоналар секторини яратиш;

— минтақада профессионал ва бошқа хизматларнинг эркин оқимини тезлаштириш;

— макроиқтисодий ҳамда молия сиёсати пул ва бозор капиталини бир-бирига яқинлаштириш, солиқлар, суғурталар ва божхона иш тартибида либерализациялашган молия секторини яратиш;

— минтақавий инфор­мацион-технологик жараён ва илмий марказлар очиш ва улар орқали ахборотни тарқатиш ва қабул этишга имкон яратиш ва шу орқали фан, технология ва инфор­мацион технологиялар ривожланишини тезлаштириш;

— электр-энергия хизмати кўрсатиш, табиий газ ва сувни АСЕАН ичида АСЕАН электр тармоқлари, газ ва сув қувурлари орқали бир-бирларига боғлаш чораларини яратиш; шу билан бир қаторда электр энергиясини тежаш ва унинг янги ресурсларини ривожлантиришда ҳамнафасликни ташкил этиш;

— озиқ-овқат мустақиллигига эришиш ва озиқ-овқат, қишлоқ хўжалик ва ўрмончилик маҳсулотларини халқаро рақобат қила олиш даражасига етказиш; АСЕАНни айтиб ўтилган маҳсулотлар соҳасида етакчи давлатлар қаторига етказиш, ўрмончилик соҳасини намунавий бошқариш даражасига кўтариш;

— кун сайин ривожланаётган инфраструктура ва коммуникацияларга ўсиб бораётган эҳтиёжни АСЕАН транспортировка тармоғини ташкил қилиш; телекоммуникация ва инфор­мацион технологияларни ишга солиш орқали эришиш; хусусан режалаштирилган инфор­мацион-мультимедия коридорларни АСЕАН мам­лакатларига жорий этиш;

— иқтисоднинг барча жараёнларида инсон ресурсларини таълим-тарбиянинг сифатини яхшилаш, малака ошириш, ўқитиш орқали ривожлантириш;

— соғлиқни сақлаш, табиат муҳофазаси соҳаларида жаҳон стандартларига эришиш ва шу орқали эркин савдони АСЕАНда ривожлантириш;

— АСЕАН фондини қолоқ иқтисодий жараёнлар, қашшоқлик ва социал-иқтисодий камчиликлар йўлида ишлатиш.

Тўғри, сўнгги кунларда мазкур давлатларда вужудга келган иқтисодий инқирозлар кўрсатилган истиқбол режаларини таҳлил қилишда баъзи бир мутахассисларда шубҳа уйғотиши мумкин. Лекин ҳар бир инқироз на-

тижаси янги ривожланиш йўлларини ҳам белгилаб беради. Имкониятлардан тўғри фойдаланиш, хатолардан чуқур, объектив хулосалар чиқариш — стратегик ривожланишнинг асосий омилидир. Бу омилдан тўғри фойдаланишни АСЕАН аъзоси — Малайзия мисолида кўришимиз мумкин.

Малайзия мустақилликка 1957 йилда эришган бўлиб, нисбатан қисқа тарихий даврда жамиятнинг иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, маданий ривожланишидан катта муваффақиятларга эриша олди. Мамлакат иқтисодиёти кейинги ўн йилликда, айниқса саноат ишлаб чиқариши, хизмат кўрсатиши ва қурилиш тармоқларида тез суръатлар билан ривожланди. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) 1991—1996 йилларда 8,6%га ўсган, 1980—1996 йилларда инфляциянинг ўртача йиллик кўрсаткичи 3,7% атрофида бўлган, 1996 йилда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) 4.446 АҚШ долларини ташкил этган.

1987 йилдан бошлаб саноат ишлаб чиқариши иқтисодиётнинг пешқадам тармоғига айланиб, унинг ЯИМдаги улуши қишлоқ хўжалиги улушига нисбатан йил сайин ортиб бормоқда. Жумладан, 1957 йилда қишлоқ хўжалиги, ўрмончилик ва балиқчиликнинг ЯИМдаги улуши 40%ни ташкил этган ҳолда, саноат ишлаб чиқариш 8,2%га тенг бўлган, 1992 йилда тегишли равишда 16,5% ва 28,8%, 1996 йилда саноат ишлаб чиқаришнинг улуши 34,5%ни ташкил этган. Мазкур соҳа 1996—2005 йилларга мўлжалланган Иккинчи Саноат Мастер Режага мувофиқ иқтисодий ривожланишнинг асосий бўғини бўлиб қолиши кўзда тутилган. Қуйидаги макроиқтисодий кўрсаткичлар ушбу режанинг таркибий қисми бўлиши 1996—2000 йилларга мўлжалланган Еттинчи Давлат Режасидаги вазифаларни акс эттиради: ЯИМ ўсиш суръати 8,0%, инфляция даражаси 4%дан паст, 2000 йилга келиб, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ 5800 АҚШ долларига тенг бўлиши ва ишсизлик даражаси 2,8%ни ташкил қилиши режалаштирилган.

Иқтисодий ривожланишни таъминлашда давлат бошқарувининг таъсири катта аҳамият касб этиб келмоқда, бунда давлат ёки ҳукумат ўзини хусусий секторга қарши қўймайди, балки барча стратегик масала ва муаммоларни ҳал этишда унга суянади ва унга устуворлик беради.

Маълумки, кейинги йилларда хўжалик алоқаларини байналминаллаштириш жараёни кучайиб бормоқда. Ҳар қандай давлат иқтисодиётини ривожлантиришда ташқи



иқтисодий фаолият муҳим аҳамият касб этади. Бизнинг Малайзия Саноатни Ривожлантириш Агентлигига ташрифимиз шуни кўрсатдики, Малайзиянинг ташқи савдо обороти йил сайин ортиб бормоқда, хусусан 1997 йилда ташқи савдода ижобий сальдога эришилган. Экспорт 221,5 млн. ринггитга тенг бўлган ҳолда, импорт 219,4 млн. ринггитни ташкил этган. Ибратли томони шундаки, мустақилликнинг дастлабки даврида Малайзия экспортга асосан хом-ашё чиқарган бўлса (палма ёғи, каучук), кейинги йилларда асосий ўринни саноат маҳсулотлари ва турли хизматлар эгалламоқда. 1995 йилда мамлакат ялпи экспорти таркибида саноат маҳсулотларининг улуши 78,7%га тенг бўлган бўлса, 1996 йилда эса бу кўрсаткич 81%га етказилган. Экспорт номенклатурасида асосий ўринни электр ва электроника, кимё саноати маҳсулотлари, текстиль, мебель, металлургия маҳсулотлари эгалламоқда. Бугунги кунда Малайзия ярим ўтказгичлар, аудио-видео маҳсулотлар, маиший кондиционерлар каби юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш бўйича дунёда етакчи давлатлардан биридир. Малайзия Марказий Осиё давлатлари билан ҳам ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга катта эътибор бермоқда. Буни йил сайин ортиб бораётган тўғридан-тўғри сармоялар кiritишда кўrsa бўлади. Жумладан, Қирғизистонга 90 млн., Туркменистонга 37,2 млн., Ўзбекистонга 130,7 млн. АҚШ доллари миқдорида сармоялар қўйилган, Малайзия айниқса Ўзбекистон иқтисодиётига халқаро иқтисодий алоқаларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга катта эътибор бериб келмоқда ва бу соҳада ўзига хос тажрибага эга. Мазкур тажрибани ўрганиш мустақил тараққиёт йўлига ўтган республикамиз учун муҳим аҳамият касб этади.

«Правда Востока» рўзномаси, 1998 й.

## **ИЖТИМОЙ СИЁСАТ ВА ТАРАҚҚИЁТ**

Демократик тамойилларга асосланган барқарор жамиятни таъсис этиш аввало ислоҳотлар жараёнининг изчил ва мўътадил амалга оширилишига боғлиқ. Барқарор жамият ислоҳотлар жараёнининг тизимли ва босқичли амалга оширилиши натижасида ўз тараққиётига эга бўлади. Ислоҳотлар жараёни сусаяётган жамиятда эса турли қолиплар ва изинлар пайдо бўлади.

Бу ҳол жаҳон жамиятшунослиги тажрибаларида кўп кузатилган.

Бизда шакллантирилаётган барқарор фуқаролик жамияти тадрижий асосларига эга бўлган кучли ислохотчиликни ҳисобга олади. Аслида мутлақо янги бўлган жамият ана шундай ислохот жараёни билан тараққиёт йўлига киради. Бир даврдан иккинчи даврга ўтаётган жамият кучли ислохотчиликка асосланмаса, у янги жамият бўла олмайди. Таназзулга юз тутган эски жамият ўзининг меъёрлари, қолиплари ва изинлари билан яшовчанликка интилади. Чунки унда эски ижтимоий тузумнинг идеаллари ҳали мавжуд бўлади.

Айниқса тоталитаризмга асосланган жамиятнинг таназзули қанчалик тез рўй бермасин, барибир унинг йиллар давомида шаклланган стереотиплари асорат сифатида муайян вақт сақланиб қолади. Бироқ, ўзининг тағзаминига эга бўлган мутлақо янги жамият бу ҳолдан тез қутилиши мумкин. У ўзига эски жамиятнинг ақидавий тушунчаларини қабул қилмаслиги учун янги асосларини тақозо этади, оҳорли ғояларга эҳтиёж сезади. Бунинг учун янгича тафаккур тарзи лозим бўлади.

Янгича тафаккурнинг юзага келиши учун муайян ижтимоий муҳит лозимдир. Ҳозир бизда бу муҳит мавжуд. Жамиятда эгалик туйғуси, шахс бўлишлик ҳисси шаклланади. Кишиларнинг бир пайтлар узоқ муддатларга мўлжалланган ислохотлардан безган кўнгиллари қайтадан уйғонди. Шахс ва жамият орасида пайдо бўлган сунъий ғоя йўқолди. Бугунги кунга, бугунги ўзгаришларга бўлган ишонч ва муносабатлар шаклланди. Эътироф этиш лозимки, мустақилликдан кейин бизга мерос қолган жамият дунё тарихида кам кузатилган. Чунки бу жамият етмиш йил мобайнида қатъий тоталитаризм воситасида шакллантирилган эди. Ақидавий фикрлаш бу жамиятнинг бутун ўзакларига сингиб кетганди. Шу маънода мустақилликнинг дастлабки йилларида эски жамиятга нисбатан инқилобчилик муносабатида бўлиш ўзини оқламас эди. Айни пайтда юзага келаётган янги жамият учун реал асосларни беришда ҳам сусткашлик қилиш кечирилмас хатога олиб келган бўлар эди. Республикамиз мана шундай мураккаб бир ҳолатдан ўта олди. Бунинг учун эски тузум ва жамиятнинг асоратли хусусиятлари тадқиқ этилди, жаҳон тажрибалари кузатилди.

Тадрижий жараён танланди, натижада кишиларнинг бутун онгу шуурига сингиб кетган ақидавий тушунча-

лар аниқлаб олинди. Лекин бу жуда сермеҳнат ва машаққатли бир иш эди. Вақт лозим эди, бироқ шароит тифиз вақтни тақозо этарди. Ўшанда баъзилар тайёр, бутунлай ўзга ижтимоий муҳитда шаклланган моделларни таклиф қилишди. Бу моделларни бутунасига қабул қилиш эскича йўл тутиш бўлур эди. Бизнинг ижтимоий ҳолатимиз бутунлай янги бир йўлни таъсис этишни тақозо қиларди.

Бу янгича йўл куйидан юқорига қараб ҳаракат қилиш тамойилига асосланди. Чунки тоталитар жамиятнинг ўрта ва юқори ҳисобланмиш зиёли қатлами кўп ҳолларда ақидавий фикрлаб турарди. Аксинча, жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи, бўлмиш куйи қатлами турли стереотиплардан нисбатан холи эди. Айти пайтда бу қатлам халқ донишмандлигининг руҳидан бутунлай бебаҳра эмасди. Демак ана шу куйи қатламнинг фикрларини ҳисобга олиш муайян янгиликни юзага келтириши мумкин эди. Шу сабабли мустақилликнинг дастлабки йилларида дабдабали шиорбозликдан воз кечилди. Бу натижа берди. Бугун мутлақо янгича тафаккур тарзини шакллантириш учун шароит пайдо бўлди.

Янгича тафаккур тарзи мавҳум ёки идрокдан ташқари бўлган тушунча эмас. У ҳар бир кишининг, ҳар бир жамоанинг ва ҳар бир даврнинг ўз дунёқараши, ўз муҳити ва ўз қадриятига асосан яшаш тарзидир. Янгича тафаккур бу янги жамиятнинг, янги замоннинг ва янги авлоднинг сийрату суратини белгилайдиган тушунчалар жамидир. Унда шахс эрки, ҳуқуқи ва қарашларининг тўла намоён бўлуви рўёбга чиқади.

Президент И. А. Каримов жамиятнинг маънавий асоси бўлиб хизмат қиладиган янгича тафаккур тарзининг шаклланиш асосларини уч омилда кўрадилар.

Биринчиси. Ҳар бир кишида, жамоада ва замонда мустақил фикрлаш тарзини шакллантириш. Бунинг учун Шўро даври тоталитар жамиятидан мерос қолган иллат — маърифий ва сиёсий стереотиплардан қутулиш лозим. Бу Шарқ ижтимоий тараққиёт тамойилларига асосан амалга оширилади. Чунки Президент фикрича: «Бизларнинг инсоний табиатимиз, иймон-эътиқодимиз, диёнатимиз... инқилобчиликни, умуман коммунистик ғояларни қабул қилмайдиган табиат. Шу нуқтаи назардан бу ғоялар бизларнинг ҳаётимизга сунъий кириб келган ҳолатдир». Демак, Шарқ ижтимоий тараққиёт тадрижий ривожланиш тамойилларига асосланади. Ун-

га кўра, фикрламайдиган одам ожиздир. Фикрламайдиган жамоада ташаббус бўлмайди. Шунингдек, фикрлаш тўхтайдиган замон турғунликка маҳкум бўлади. Тоталитар жамият фикрни хуш кўрмас ва «жонсиз темир одам»ни қўллаб-қувватлар эди. Шу сабабли бу жамият кишиларига, айниқса, раҳбарлик тизимида ўтирганларга ташаббус эмас, кўр-кўрона бажаришлик, «есть» қилишлик тамойили хос эди. Юқоридан тушган ҳар қандай кўрсатмани итоатсиз бажаришга мажбур қилинар ва ижтимоий шароитидан келиб чиқиб ҳаракат қилишга изн берилмасди. Агар бундай кўрсатма бўлмаса-чи? Кўз тикиб ўтираверар эди. Бундай стереотипни Президент 1989 йилдаёқ рад этганди: «Биз раҳбарлар масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз, ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тўнкамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак». Ҳақиқатан ҳам раҳбар шахснинг мустақил фикрлаши жамиятда тезроқ янги тафаккур тарзининг шаклланишига таъсир этади. Афсуски, бу ҳол ҳозир ҳам учраб туради. Айниқса, раҳбарлик тизимидагиларда бу асорат кўзга ташланмоқда. Биз кураётган жамият шаблон кўрсатмаларга эмас, балки ташаббус ва ижодий фаолиятга асосланади.

Бунда фикрламайдиган одам, жамоа ва замон ютқазади. Бу жамият қуруқ расмиятчиликка эмас, жонли мулоқотга, мақсадли интилишларга ва виждон амри билан ҳаракат қилишга асосланади. Халқимиз ва биз кўп умид қилиб турган ёшларимиз фикрламоқда. Фикрлашни халқдан ўрганишни тавсия этардик. Фикрий қуллик, итоатбозлик ва виждоний сусткашлиқдан қутилиш учун халқ орасига киришни маслаҳат берар эдик. Лоақал, атрофимиздаги фикрлаётган кишилардан ўрнак олишга ундар эдим. Бу ўринда ўша фикримни яна бир бор эслатиб ўтишни истайман: тоталитар жамиятнинг фикр қилмаслик ва итоатбозлик иллатлари ўзи билан бирга ёниб кетган. Ҳамон ўша ноинсоний жамиятнинг асоратлари билан яшаш, бу худди гуноҳ иш қилиб жаннатдан умидвор бўлишга ўхшайди. Ўзининг мустақил фикрига эга бўлмаган кишининг, жамоанинг ва замоннинг на халққа, на жамиятга ёрдами тегади. Аксинча, ортиқча юк бўлади. Олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар жараёнининг тезроқ мева бериши ана шу мустақил фикрлаш тарзини шакллантиришга боғлиқ.

Иккинчиси. Ҳар бир кишида юксак даражадаги онгнинг шаклланишига эришиш. Илгари бу масала ҳам бирёқлама ҳал этилган эди. Дунёқарашда фақат оқ ва қорага асосланган коммунистик тушунчалар устувор эди. Инсоний ҳақиқатлар ва реал шарт-шароитлар ҳисобга олинмасдан идрок қилишга тақдим қилинаверар эди. Кишилар онгининг даражаси инқилобни тушуниш-тушунмаслигига қараб белгиланар эди. Натижада онгсиз онгли одамлар дунёга келтирилди. Лекин, юртбошимиз И. Каримов бундай ҳолатни рад этади. У бу борада шундай дейди: «Бизнинг вазифамиз ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш. Жисмоний баркамол, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом авлодсиз бунга эришиб бўлмайди... Соғлом деганда биз фақатгина жисман бақувват фарзандларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни ҳам кўзда тутганмиз. Чунки ҳар томонлама соғлом авлодга эга бўлган халқни ҳеч қачон енгиб бўлмайди».

Демак, юксак даражадаги онглилик бу «маънавий бой бўлиш»ликдир. Президент бу тушунчанинг бутун авлодларга тааллуқли эканлигини уқтиради ва «маънавий бой авлодни соғлом авлод» ҳисоблайди. Афсуски, Шўро даври тоталитар жамиятидан мерос қолган онгсиз онглилик изини ҳамон мавжуд. Биргина мисол. 1997 йилнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академиясида мамлакат олий ўқув юртларининг ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича 150 мутахассис-олимлари малака оширишди. Улар файласуфлар, тарихчилар, ҳуқуқшунослар ва иқтисодчилар бўлиб, 90 фоизи 15 йилдан кўп меҳнат стажига эга эдилар. Улар орасида сўров ўтказилди ва сўровнома ҳайратли даражадаги натижани берди.

Мана сўровномадаги муайян саволларга уларнинг жавоблари: «Сиз Шўро даврининг тарихдаги ролини қандай баҳолайсиз?» деган саволга сўровда иштирок этганларнинг 10 фоизи «Ижобий» деб жавоб берган. Сўров қатнашчиларининг 50 фоизи ватан тарихида КПССнинг туган ўрнини ижобий баҳолаган. Шўро давридаги Ўзбекистон халқининг ижтимоий аҳволини сўровда қатнашганларнинг 62 фоизи ўрта, 26 фоизи юқори, 12 фоизи паст эди, деб баҳолаган. Диққат қилинса, сўров қатнашчилари тоталитар жамиятнинг стереотипларидан бутунлай қутулганича йўқ. Ваҳоланки сўровда иштирок этганларнинг 90 фоизидан кўпроғи фан докторлари, кандидатлари, доцент ва профессор-

лар. Бу ҳолни онгсиз онглилик деб баҳолаш мумкин, холос. Айни пайтда тоталитар жамият тарихга турли ақидавий фикрларнинг ва изинларнинг юксак чўққисига кўтарилган бир давр сифатида кириши маълум бўлиб қолди.

Ҳа, бугун эса инсониятнинг идрок қилиш даражасига таъсир эта оладиган савиядаги онг керак. Бугунги жамиятимизда онгсиз одам ютқзади. Онгсизлик нима ўзи? Бу ўзингнинг, жамиятингнинг ва ўзинг мансуб бўлган замонингнинг ҳолидан беҳабарликдир. Онгли одам ўзини ҳам, ўзгани ҳам саодатга етаклайди. Онгсиз одам эса бунинг акси. Кўп кишиларда идрок қилиш туйғуси йўқолиб кетган. Бирор муаммо туғилса шунинг ечимини топишга интилиш йўқ. Оддийгина нарсаларни ҳам тушунмасдан қимматли вақтни исроф қилиш ҳоллари учраб турибди.

Кези келганда айтишимиз лозим: бизнинг ижтимоий фанларимизда ҳамон эскича, ақидавий нормаларни тақдим қилиш давом этиб келмоқда. Мисол учун, шу онглилик масаласи ҳам ўша даражада мавҳумлаштириб юборилган. Оддий ва тушунарли таърифлар ўрнига ҳаводан олинган ёки ўзга дунёқарашлардан экспорт қилинган фикрларга асосан ёзилган тушунчалар тақдим қилинмоқда. Онглилик бу — инсоннинг ўз қадрига етиб яшашидир, дея оддий таъриф бериш мумкин-ку! Тоталитар жамият онглиликни хуш кўрмасди, чунки у заиф ҳақиқатларга асосан барпо этилганди. Биз барпо этаётган жамият эса аксинча, онгли муносабатлар асосига қурилади. Бизга муте ва ҳар хил қолиплар асосида яшайдиган муҳит эмас, балки идрок билан тараққиётга хизмат қиладиган барқарор муҳит керак. Онглилик ижодий муҳитни яратади. Келгуси йилда таваллудига 680 йил тўладиган ҳазрати Баховаддин Нақшбанд (1318—1389) деган эканлар: «Фаолият бошлайдиганларнинг биринчи қадами бизнинг охирги қадамимиз бўлсин. Агар шундай бўлмаса биз буни кечирмаймиз». Бу фикрда Шарқона онглилик даражаси баён қилинган. Унга кўра, онгли одам нафақат бугунни, балки эртани ҳам кўра олади. Бугунни идрок қила олмаган одам эртани тасаввур ҳам қила олмайди. Онгли одамда лоқайдлик, ташаббуссизлик ва бепарволик бўлмайди. Онгли одам жамиятни турғунликка бошламайди. Шарқнинг машхур бир донишманди деган экан: «Идрок қилмасанг, идрок қилувчиларга кўшилиб бошингни тебрат, токи саодатга интилаётган замонга тўғаноқ бўлмагин».

Шу ўринда таъкидлашни истардим: бизда одамларнинг фикрини, онгини ва тафаккур тарзини зўравонлик билан ўзгартиришга йўл қўйилмайди. Бу инқилобчиликка хос усулдир. Бизда мулоқот ва муносабат усули билан, тушунишга ёрдам қилиш йўсини билан онгликка эришилади. Дарҳол идрок қилиб ололмаган киши айбланмайди. Балки унинг тушуниб етиши учун имкон берилади. Айни пайтда бу имкон суиистеъмол қилинмаслиги керак.

Ҳозир бизда онгли равишда ҳаракат қиладиган ўрта бўғин авлод шаклланмоқда. Ислохотларни поёнига етказиш масъулияти уларнинг зиммасида. Айни пайтда бу авлоднинг жамиятда ўз ўрнига эга бўлиши учун шароит яратиш лозим. Президент онглиликни инсоннинг ўз қадрига етиб яшаши ва бутун инсониятнинг глобал муаммоларини ечишда фидойий бўлишлик деб уқтиради. У онглилик деганда нафақат бутунни, балки эртани ҳам кўради. Унингча, «XXI аср маънавият асри, маърифат асри, илм-фан, маданият ва ахборот асри бўлади». Хўш, биз бунга тайёрмизми? Ҳар бир киши ўз-ўзига шундай савол бергандагина онглилик сари уйғониш ва уни тушуниш келиб чиқади.

Ҳа, ҳар бир ишда, ҳар бир қадамда онгли муносабат керак. Отдан тушилса-да, эгардан тушмай туришликдан воз кечилиши лозим. Барқарор жамият, тараққий этаётган жамият фақат онгли муносабатларга асосланади.

Учинчиси. Ҳар бир кишида шаклланган ва янги замон талабларига жавоб берадиган дунёқарашни шакллантиришга эришиш. Президент бу масалани кун тартибига қатъий қилиб қўяди: «Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг икки қанотидир».

Демак бизнинг таъсис этаётган жамиятимизда дунёқараш масаласи муҳим ўрин тутади. Дунёқараш бу инсоннинг жамиятдаги ўз ўрни, воқелик ва ўз-ўзига бўлган муносабати ҳақидаги тасаввурлар тизимидир. Ўзгача айтганда, дунёқараш бу — инсоннинг дунёни маънавий-амалий ўзлаштиришининг асосий усулидир.

Шу сабабли Президент дунёқараши шаклланган кишини «маърифатли инсон» деб атади. Бунинг замирида жиддий бир ғоя фарз бўлган. Унга кўра, дунёқараши юксак бўлган одам замин ва замоннинг, Ватан ва инсониятнинг тақдири учун масъул шахсдир.

Президент таърифича, дунёқараш «ақлий заковат ва руҳий салоҳият» унсурларини бирлаштириш билан-

гина ҳосил қилинади. Диққат қилинса, Президент Шўро даври тоталитар жамиятида удум бўлган мафкуралаштирилган дунёқарашни рад этади. Аксинча, бундан фарқли ўлароқ Шарқ ва инсоният тажрибаларини уйғун ҳолда ўзлаштирувчи дунёқараш назариясини илгари суради. Бу янги тафаккур тарзини шакллантиришнинг энг ўзак масаласидир. Маълумки, тоталитар жамиятда дунёқарашни мафкуралаштиришга зўр берилди. Оқибатда ҳамма қолипли қарашларнинг қулига айланди. Лекин, биз барпо этаётган жамиятда муайян дунёқарашни ёппасига тикиштиришга интилмаслик лозим.

Бизда дунёқарашлар ранг-баранглигига ва умуминсоний масалаларда уларнинг уйғунлигига эришишга асосланилади. Баъзилар дунёқарашнинг ранг-баранг бўлишидан чўчидилар. Бу эскича фикрлашдир. Ваҳоланки, дунёқарашлар ранг-баранглиги жамиятни турғун ҳолатга тушиб қолишдан сақлайди.

Мустаҳкам тизимли дунёқараш билан мафкуралаштирилган ақидаларни фарқлаш лозим бўлади. Эътиборли дунёқараш ўзида инсониятнинг ўтмиш ва бугунги тажрибаларини уйғунлаштиради, мафкуралаштирилган ақидалар эса фақат муайян муҳитнинг эҳтиёжларига хизмат қилади, холос. Шу маънода тизимли ва шакланган дунёқараш асосида барқарор ривожланиш ва инсон фаровонлигига йўналтирилган фалсафий тушунчалар ётади.

Бизнинг узоқ муддатли ўтмиш ва истиқлолдан кейинги қисқа даврдаги тажрибаларимиз кўрсатадики, мустаҳкам дунёқараш дарҳол ҳосил қилинмайди. У тизимли равишда, инсоният тажрибаларини уйғун тарзда қабул қилиш ва ўзлаштириш натижасида юзага келади. Бунинг учун йўналтирувчи маънавий асосларни тақдим қила бориш лозим бўлади. Ҳозир биз икки тажрибани кузатиш имкониятига эгамиз. Биринчиси, асрлар мобайнида шарқда кечган дунёқараш тизимини кузатиш. Бу билан халқимиз табиати, орзулари ва руҳияти кашф қилинади. Иккинчи, бугун инсоният тажрибасида кечган дунёқараш тизимини кузатиш. Бу билан жаҳон тараққийчилиги аҳволдан хабардор бўлинади. Демак, бизда тажрибаларнинг илғор жиҳатларини уйғун ҳолда ўзлаштириш ва ўрганиш имконияти мавжуд. Дунёқараш масаласида айниқса қолипли изинлардан чекилиш лозим бўлади. Дунёқарашни шакллантиришда инсоннинг маънавий дунёсини ҳисобга олиш муҳимдир.



Заминдан узилган, ҳавойи қарашларнинг тизими ҳеч кимга керак эмас.

Ҳаётнинг ўзи дунёқарашдаги сохталикларни ислоҳ қила боради. Айниқса соғлом жамиятнинг ўзи ноинсоний ҳаракатларга йўналтирилган дунёқарашни дарҳол рад этади. Бу инсоният тажрибаларида кўп кузатилган. Шу маънода бизнинг жамиятимизда гуманистик ғояларни бирламчи манба сифатида қабул қилувчи дунёқараш тизими шакллана бошлади. Бу ҳол бизнинг ҳозирги саъй-ҳаракатларимизда ҳам кўриниб турибди.

Буларнинг барчаси янгича тафаккур тарзини шакллантириш учун йўналтирувчи унсурлар бўлиб хизмат қилади. Бунда кишининг фикрлаш, онгли ҳаракати ва мустақил дунёқарашидан жамият тараққиётига қараб борилади. Жонли шахслар жами соғлом жамиятни ташкил қилади. Инсонда яратувчанлик ҳисси бўлгандагина тараққиёт юзага келади. Шу сабабли янгича тафаккур — тараққиётнинг эҳтиёжи сифатида қабул қилинмоқда.

Кези келганда таъкидлаб ўтиш жоизки, бизда инсоний маданиятга асосланган тафаккур тарзи шакллантирилиши зарур. Зеро, инсон камолоти ва фаровонлигига хизмат қиладиган ҳар қандай фикрлар тизими назардан четда қолмаслиги лозим. Лекин ўзга ижтимоий муҳитлар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқилган турли моделларга ошуфта бўлиш билан иш битказиб бўлмайди. Ҳар бир халқнинг ўз тажрибасида тараққиётнинг турли моделлари асрлар давомида шаклланган. Бизнинг халқимиз ҳам бундан бебаҳра эмас. Унинг тафаккурий меросида бугунги муаммоларни ҳал этишда асқотадиган, тажрибада синалган ҳақиқатлар кўпдир. Фақатгина уни сезиш, ўрганиш ва ўзлаштириш лозим бўлади. Халқимиз табиатан ҳушёр ва зийрак халқ. Шу маънода унинг овозига кулоқ солиш тафаккур бобида турли ёқларга ўтлаб кетишдан сақлайди.

Биз истиқлолдан кейинги йиллар давомида анча ишларни амалга оширишга муваффақ бўла олдик. Ҳаётнинг ўзгариши билан кишиларнинг тафаккур тарзи, муаммоларга ёндашиши ва уларга муносабати ўзгара бошлади. Президентимиз жамиятни тўғри йўналтира олди. Ўзликни англаш, турли ғаразли мақсадларга йўналтирилган тушунчаларни рад этиш ва ғоялар ёмғирига дучор бўлишдан сақланиш борасида анча ишларни амалга ошира олди. Бироқ қилинадиган ишлар жуда кўп. Биз ҳам эркин ва озод яшашимиз учун дунё муаммоларини ҳал этишга ҳисса қўша олишимиз лозим. Миллий та-

факкур бу — мутлақо янги тушунчаларни, қарашларни қабул қила олувчи фикрлар тизимидир. Мутелик, хўжа-кўрсинлик ва лоқайдлик иллатларини рад этувчи турмуш тарзи миллий тафаккур тарзига замин ҳозирлайди.

Гап янгича тафаккур тарзи хусусида борар экан, бир ҳолатни қайд этиб ўтиш лозим. XX аср инсоният тарихида руҳий, ахбор муносабатлар асри бўлиб қолди. Айниқса аср ниҳоясига етган сайин бу муносабат фаоллашиб бормоқда. Албатта мазкур муносабатларда ижобий жиҳатлар устувор. Айни пайтда муайян муҳит ва ижтимоий табақаларнинг манфаатларини ифодаловчи фикрларни экспорт қилишга уриниш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Айниқса бу ҳол янги мустақил давлатларнинг ҳудудларига олиб киришга уринилмоқда. Баъзан фикрий гегемонликка интилиш ҳолатлари сезилмоқда. Эндигина янги бир жамият қуришга киришган халқларнинг ўтмиши бошқа мақсадларни кўзлаб тафтиш қилишга уринилмоқда. Дунё миқёсида бундай фикрий хаосларни тарқатишга мўлжалланган турли марказларнинг ишлаб турганлиги сир эмас. Матбуот воситалари орқали ва турли адабиётларни тарқатиш билан муайян фикрий гегемонликка интилишдек салбий ҳолатлар ҳам кузатилмоқда. Бундан ташқари, муайян халқларнинг тафаккурий тажрибаларини худди бугун ўзлари кашф этган ҳақиқатлар тарзида тақдим қилиш ҳоллари ҳам йўқ эмас.

Бугун бир гуруҳ зиёлиларимизнинг XX аср ғарб фалсафаси тамойилларини мутлақ ва янги тушунчалар сифатида тақдим қилишга мойиллиги бор. Шу асосда ўнта эски диссертациядан ўн биринчиси ҳам баъзида «яратилади». Бу тарихан шаклланмаган ўз тафаккур тарзидан беҳабарликдир. Чунки XX аср тафаккур тарзи кўп ҳолларда ўтмиш, айниқса Шарқ тафаккур тарзининг тажрибаларини ўз тилида баён қилиш билан шуғулланди. Бундай салбий ҳолатларнинг шаклланаётган янгича тафаккур тарзига бўладиган таъсири эҳтимолдан холи эмас. Бундан сақланишдаги энг таъсирчан восита тафаккурда миллий ва умуминсоний тушунчаларга асосланишдадир. Фикрий маҳдудлик ҳам, фикрий лўттибозлик қилишлик ҳам ўзини оқламайди.

Жамиятда тараққий ҳолатнинг тадрижини таъминлаш учун берилган имкон ва мавқелардан ўринли фойдаланиш лозим бўлади. Ҳар бир кишининг фаолиятини умумманфаатларга йўналтиришга эришиш шарт. Лоақал инсон нима учун яшаётганлигини ва ўзгалар учун қандай манфаат келтираётганлигини ҳис қилмас экан, тарақ-

қиёт тўғрисидаги тушунчалар ва ҳаракатлар ғоялигича қолиб кетаверади. Тажрибаларнинг илғор жиҳатларини ўзлаштириш инсоний кайфиятларни эътибордан соқит қилмасликдан бошланади. Тоталитар тузумдан кўп ҳолатлар ва тушунчалар мерос қолган. Шулардан бири сиёсий маданият тушунчасини тўғри англай олмасликдир. Оддий инсоний ахлоқдан бошланувчи бу тушунча ҳам ўз вақтида ўша даражада мафкуралаштирилган эди. Бугун эса янгича бир шакл билан ўзлаштирилиши керак бўлади. Сиёсий маданият тушунчаси энди жамиятда фаол ҳаракатда бўлишни ифодалаши керак. Бунда ахборотлар жараёнини кузатиб бориш ва уни таҳлил қила олиш катта аҳамиятга эгадир. Ҳозир дунёда ахборот алмашилиши тажрибаси оммавийлашиб бормоқда. Бизнинг жамиятга ҳам ахборотлар тўлқини кириб кела бошлади. Лекин ҳамма гап уни таҳлил қила олишга боғлиқдир. Шу маънода сиёсий маданиятга эга бўлиш фикрлашга, воқелик ва ҳодисаларга онгли муносабатда бўлишликка ҳамда тизимли дунёқараш ҳосил қилишга бошлайди. Бу ҳар бир кишининг мақсадли ҳаракат қилиши учун замин ҳозирлайди.

Янгича тафаккур тарзи ўша сиёсийлашиш ёки мафкуралаштиришдан холи бўлган тушунчадир. Унинг замирида жамият аъзоларининг ҳар бирининг манфаатлари ўз аксини топган бўлмоғи керак. У жонли турмуш тарзига, кишилар орасида жонли муносабатларнинг юзага келиши учун замин ҳозирлайди. Эски тоталитар тузумнинг ҳавойи ғояларини, қолипларини байроқ қилиб олишдан сақлайди. Ҳеч ким пайғамбарона қараш билан туғилмайди. Айни пайтда барча лоқайдлик ҳислари билан ҳам дунёга келмайди. Киши ўз устида ишласагина, муайян мақсадларга интилсагина, Аллоҳ баракат беради.

Бировни дарҳол тафаккурли қилиб қўйиш мушкул. Шунингдек, бировнинг тафаккурини шаклланишига кўмаклашиш ҳам осон иш эмас. Шу маънода манфаатлар муштараклигига эришиш зарурий бир ишдир. Ҳар бир киши ўзини жамиятнинг бир бўлаги, аъзоси ва шу билан бирга шахс сифатида ҳис қилгандагина, янгича тафаккур тарзини мавҳум тушуниш ёки уни сунистеъмом қилишдан сақланади. Бу тушунча фақат жамият ва инсон манфаатларини қониқтирувчи эҳтиёжларга айлангандагина, у тез шаклланади ва яшовчанлик касб этади. Бу тушунча фақат жамият ва инсон манфаатларига хизмат қилсагина реалликка айланади. Шунда инсон бугун ва эртани бирбутунликда кўради.

Ўтган ҳавойи тушунчалар таъсиридан тез қутула боради. Бу инсониятнинг тадрижий ривожига асосий омилларидан биридир.

Шундай қилиб, Президент томонидан илгари сурилган, жамиятда ўзига хос янги тафаккур ғояларида жамиятда кечаётган ислохотлар жараёнининг ҳар бир кишига манфаат келтириши тамойили фарз бўлган. «Ислохот инсон учун» мазмунидаги тамойил буни янада ойдинлаштиради. Бунинг учун албатта жамиятнинг маънавий асоси бўлиб хизмат қиладиган, ҳар қандай маънавий ва сиёсий стереотиплардан бутунлай холи бўлган янги тафаккур тарзи зарурдир.

Президент томонидан ишлаб чиқилган, кишиларнинг фикрлаши, онгли ҳаракати ва мустақил дунёқарашидан жамият тараққиёти сари бошлаб борадиган янги тафаккур тарзини шакллантириш назариясини ўрганиш ҳозирги кун заруратидир.

«Халқ сўзи» рўзномаси,  
1997 йил 8 декабрь

## ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ВА ТАРИХ

Макс Планк «Инсон ўз эътиқодини ўзгартирмайди, у билан бирга ўлади», деган фикрни билдирган эди. Айрим замондошларимиз фаолиятини кузатар экансиз, наҳот ана шу фикр рост бўлса, наҳотки инсон аён тарихий ҳақиқатлардан кўз юмиб бўлса-да, ўз фикр-эътиқодини ўзгартиролмаса, деб ўйланиб қоласиз.

Яқинда Республика олий ўқув юртлари ижтимоий фанлар ўқитувчилари ўртасида ўтказилган сўровда «тарихимизда собиқ совет даври ўрнини қандай баҳолайсиз?» деган саволга сўралганларнинг 10 фоизи «ижобий» дея жавоб қайтарган.

Инсон суяклари устига қурилган собиқ совет жамияти тарихидан беҳабар кишилар ҳақида гап кетганда, бу ҳолни тушуниш мумкиндир. Бироқ гап Октябрь тўнтариши орқали ҳокимият тепасига келган большевиклар диктатураси оқибатида нафақат авлодлар, балки тугал халқлар қатағон қилинганидан, очарчилик, жазо механизмларидан миллионлаб кишилар қирғинбаротга учратилганидан анча боҳабар кишилар ҳақида бормоқда. Улар 70-йиллар охирларидаги сохта «фаровонлик»нигина хотирга келтираётгани аянчлидир. Хўш, бундай кўр-кўроналик сабаби нимада?

Файласуфлардан бири «Биз учун марҳумлар ҳақида ҳам, тириклар ҳақида ҳам фақат ҳақиқат муҳимдир» деган эди. Айримлар ўтмиш раҳбарлар ҳақида фақат ижобий гапларни гапирганда икки хил мулоҳазага борасан киши. Аввало, Шарқда марҳумлар ҳақида фақат яхши гаплар айтиш одат тусига кирган. Буни тушуниш мумкин. Бироқ, маълум шахс ҳақида яхши гапларни гапириб, унинг фаолиятидаги бошқа хусусиятлари ҳақида гапирмаслик, ҳақиқатдан кўз юмиш унинг ҳақиқий қиёфасини сохталаштириш эмасми? Айниқса, ўз ижтимоий мавқеига кўра бутун бир миллатнинг узок йиллар давомида кечган ҳаётига бевосита дахлдор бўлган шахслар тўғрисида сўз кетганда.

Яқинда, 1959—1983 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказқўмига, демак, республикага бошчилик қилган Шароф Рашидов таваллудига 80 йил тўлди.

Шу муносабат билан ўтган ҳафтада мамлакатимиз оммавий ахборот воситаларида бир қатор чиқишлар қилинди. Жойларда қатор тадбирлар уюштирилди. Ва, табиий равишда, Шароф Рашидов номи ёдга олинди, истиқлол шарофати билан қайта тикланган удумларимизга кўра, тиловатлар қилинди, марҳумнинг руҳига дуолар айтилди. Буларнинг бари яхши, албатта. Аммо биз шу баҳона масаланинг бошқа бир томонига диққатни қаратмоқчимиз.

Ўтган ҳафтанинг бошларида «Известия» газетасида (4 ноябрь) «Социализм қашшоқликни кафолатлайди» номли мақола эълон қилинди. Унда диққатимизни тортган ва ушбу мулоҳазаларни қоғозга туширишга тўртки бўлган қуйидаги маълумотлар келтирилди. 1950—1991 йилларда «иттифоқдош республикалар»да ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичи бўйича Ўзбекистон хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ўн тўртинчи ўринни эгаллаган экан. Биздан қуйида, яъни охириги ўринда Тожикистон. Ушбу ҳужжатли далиллар, бир томондан, ҳар биримизда собиқ совет тузумига нисбатан нафрат уйғотса, иккинчи томондан, кишида бир ҳаққоний савол уйғотмай қолмайди.

«Ривожланган социализм» ва баъзилар бугун истеҳзо билан эслаётган «коммунизм» замонлари бўлмиш 70—80-йилларнинг бошларида йилига 5—6 миллион тонналаб пахта, ўнлаб тонна олтин, миллиардлаб куб метр газ, минглаб қорақўл, тонналаб пилла, уран ва бошқа қазилма бойликлар етиштирган республика наҳот шундай аҳволга тушган бўлса?

Хўш нега шундай бўлди? Жавоби қийин эмас. Чунки бу бойликларнинг барчаси Москвага дарёдай оқиб турган. Ё бўлмаса, ўша йилларда Газли, Бухоро, Муборак газ конлари ишга тушганлиги ҳақида кўп гапирармиз-у, аммо айтайлик, Муборак газ кони жойлашган Қашқадарё вилояти сўз кетаётган йилларда атиги 4 фоизга газ билан таъминланганини эсламаймиз. Қашқадарё, Жиззах, Сирдарё вилоятларида минглаб гектар ерлар ўзлаштирилганини қандайдир ютуқ сифатида таъкидлаймиз-у, аммо буларнинг бари Ўзбекистонда пахта яккаҳоқимлигини янада чуқурлаштиришга, янги ўзлаштирилган ерларда етиштирилган пахтанинг ҳақиқатан ҳам оқ олтин — валюта сифатида Москва чўнтагига тушишига хизмат қилганини айтмаймиз. Янги ерларни ўзлаштириш кезлари оддий ўзбекни, унинг оғир меҳнати эсламаймизми?

Қизилқум чўлида Навоий, Учқудук, Зарафшон каби шаҳарлар пайдо бўлгани рост ва бор гап. Мазкур шаҳарларнинг бунёд бўлиши тўғридан-тўғри шу ҳудудда очилган қимматбаҳо қазилма бойликлар билан боғлиқлигини ҳам ёдда тутиш лозим. Бошқача айтганда, агар ушбу «қазилма бойликлар» омили бўлмаганда эди, Москва ҳеч қачон чўл-у саҳрода бутун бир шаҳарларга асос солинишига изн бермасди. Бундан ташқари, бундай саноат шаҳарлари метрополиянинг азалий руслаштириш сиёсати ҳам хизмат қилгани сир эмас. У ердаги корхоналарда миллий вакиллар учун эшик тақа-тақ берк бўлганичи? Зилзиладан сўнг Тошкентни тиклаш жараёнида ва кейинги йилларда ҳам шаҳардаги янги уй-жойларга «интернационализм» элтувчиларнинг ўрнашиб олганичи? Йиллар давомида рус тилининг тарғиботи-чи?

Халқимизнинг яқин ўтмишда бошдан кечирган ушбу фожиавий савдоларини келтиришдан мақсадимиз уларнинг барида Шароф Рашидовни айблаш эмас, албатта. Биз асло бундай хулоса қилмоқчи эмасмиз. Бундай ёндашувга мутлақо қаршимиз. Бизнинг мақсадимиз бошқа. Яъни ўтмишимизнинг у ёки бу босқичига, бирор бир йирик шахсга баҳо бераётганда мавзунинг ҳамма томонини қамраб олган ҳолда фикр юритиш, таҳлил қилиш. Шахсга баҳо бераётганда у яшаган даврни назарда тутмоқ лозим ва аксинча. Шу маънода Шароф Рашидов ўз замонасининг кишиси эди. Ўша замон сиёсати, мафқурасига хизмат қилган. Аксинча ҳам бўлиши мумкин эмасди. Чунки Москва, Сиёсий бюро учун унинг мақсадига тесқари хизмат қиладиганлар керак

эмас эди. Бу борада озгина шубҳа туғилса, бундай кишилар у хоҳ раҳбар бўлсин, хоҳ оддий «совет» кишиси, дарҳол чораси кўрилар эди. Ф. Хўжаев, А. Икромов қисматларини эслайлик. Улар миллати учун қайғуриб айтган уч-тўрт оғиз сўзлари туфайли 1937 йили қатағон бўлганлари бугун ҳаммага маълум. Чунончи, А. Икромов, Ф. Хўжаевларни суд қилиш жараёнида уларнинг 1924 йил «Совет Туркистонининг чор Туркистонидан ҳеч бир фарқи йўқ-ку», деган сўзлари айбнома ўрнида ишлатилганини бугун яхши биламиз. Ўзбекистонга кейинги ўн йилларда раҳбарлик қилган миллий етакчиларнинг ўз халқини ҳимоя қилиш борасида журъатсизлик қилганларини, бир томондан, айнан 1937 йил «сабоқлари» орқали тушунтириш мумкин деб ўйлаймиз. Шунингдек, уларнинг барчаси коммунистик мафкура, «Совет иттифоқи», «миллатларнинг ягона оиласи» ғояларига онгли равишда ишонганликларини ҳам инкор қилиб бўлмайди, бунинг учун уларни бугун айблаб ҳам бўлмайди. Худди шунингдек, Шароф Рашидов икки марта «Социалистик Меҳнат Қаҳрамони» унвонига, Ленин мукофотиغا сазовор бўлганида чин юракдан хурсанд бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Чунки ушбу мукофотларни у ҳалоллаб, партия ва совет давлати олдидаги хизматлари учун олганди. Бизнинг мазкур сўзимизда ҳеч бир киноя йўқ. Ишонаверинг. Зеро, замон шундай эди. Давр қадриятлари, тартиблари шундай эди. Тузум ҳар бир фуқарога, жумладан, раҳбарга ҳам расмий ва давлат сиёсатидан келиб чиқиб баҳо берарди. Шу билан бирга яна бир баҳо меъёри борки, у олдингисига қараганда адолатлироқ, абадийроқдир. Сўз халқ, тарих берадиган баҳо тўғрисида. Агар эътибор берган бўлсангиз, бугун Шароф Рашидов номи тилга олинганда ёзувчилар Шароф Рашидовнинг ёзувчиларга, умуман олганда, ижодга муносабати, ўқитувчи эса у кишининг мактабга муносабатини ёдга олиб, илиқ сўзлар айтади. Метро қурилиши, Халқлар дўстлиги саройи хотирга олинади. Аминмизки, агар кекса пахтакордан Шароф Рашидов ҳақида сўралса, ул зот номини у албатта яхши сўзлар билан тилга олади. У ҳеч қачон «олти миллион пахта етиштириб, читга зор бўлганмиз» демайди. Чунки унинг учун ҳам ўша замонлар воқелиги табиийлик касб этганди, шунга кўниккан эди, аниқроғи, кўниктирилганди. Шундай бўлиши керак, ҳаёт шу-да, деган дунёқараши шаклланганди.

Аммо бугун-чи, бугун? Мустақилликка эришиб, эркин жамият қураётган бир шароитда, бундан буёнги ривожимиз замон ва цивилизацияга мос дунёқарашни талаб қилаётган бир пайтда эски давр тафаккуридан воз кечиш палласи етилмадимикин? Хусусан, ўтмишга, ундаги йирик шахсларга баҳо беришда қотиб қолган ақидаларнинг (ё бутунлай қоралаш, ё осмонга олиб чиқиб қўйиш) умри ўтмадимикин? Агар биз бугунги кунимиз қадрига етиш, эртаминини салоҳиятли тасаввур қилишга бел боғлаган эканмиз, энг аввало, ўтмишга тўғри баҳо беришга ўрганмоғимиз зарур. Бунинг учун эса дунёқарашимиз ўзгармоғи лозимлиги ҳам сир эмас. Дунёқарашимизнинг ўзгараётгани ё ўзгармаётгани, хусусан, ўтмишга бераётган баҳоларимизда ҳам билинади. Зеро, дунёқараш сифати турли масалалар, муаммолар, тушунчалар, қадриятларга бўлган муносабатда билинади. Ўтмишга бир томонлама баҳо беришга қодир дунёқараш бугунга нисбатан ҳам шу «касали»дан қутула олмайди. Юқорида келтирилган сўров натижалари орқали фикр қилсак, совет даври яхши эди, деган ўн фоиз ҳеч қачон мустақилликнинг қадрига ета олмайди. Агар улардан, нега шундай хулоса қиляяпсиз, деб сўралса, чунки у пайтларда нон ўн тийин, автобус эса беш тийин эди, деб жавоб беришади. Агар улардан, Шароф Рашидов ҳақида фикрингиз қандай, деб сўрасангиз, албатта, ижобий жавоб оласиз. Лекин Шароф Рашидовни гўрдан олиб, гўрга тикқан, унинг муборак номини ва шу йўл билан ўзбек халқи шаънини булғаган ўша «ўн тийин ва беш тийинлик» тузум бўлган эди-ку, саволи кўндаланг қўйилса, «тўғри, шундай эди, аммо нон барибир ўн тийин бўлган эди-да» дейишлари ҳам аниқ.

Шу ерга келганда яна бир саволни ўртага ташламоқчимиз, балки бу саволларнинг энг асосийсидир. Яъни «Шароф Рашидовга меҳримиз шунчалар баланд бўлган экан, ул зотнинг хизматларини қадрлай биларканмиз, нега 1986 йили бу жафокаш инсоннинг ҳимоясига отланмадик?». Ушбу ҳаққоний саволга қандай жавоб бўлишини билиш қийин эмас: «Замон шундай эди, журъатсизлик қилдик, сотқинлик қилдик» ва ҳоказо. Бироқ ана шу замонасозликни, журъатсизликни, хиёнаткорликни шакллантирган ўша советча дунёқарашимиз эмасми?

Юқорида биз Шароф Рашидов тузумга садоқат билан хизмат қилгани борасида сўз айтдик. Лекин бу, у баҳоли қудрат ўз халқини ўйламаган эди, дегани эмас.



У, албатта, миллати тўғрисида қайғурган. Ва бу борадаги ҳаракатларини амалга ошираётганда доимо Москва омилини сергаклик билан ёдда тутгани ҳам аниқ. Шунинг учун ҳам, бир томондан, миллий адабиёт, санъат, бунёдкорлик соҳаларида жонбозлик қилган ҳолда, иккинчи томондан, рус тили, рус халқи, «катта оға»ни улуғлаган. Замона посангисини жойига қўймоқчи бўлган. Аммо бу посанги охир-оқибатда, барибир, Москва фойдасига ишлашини англаб етолмаган. Ҳатто, англаб етган бўлса ҳам бирдан бир тўғри йўл шу, деб ўйлаган. Ана энди бир тасаввур қилайлик. 1991 йил биз мустақилликка эришмадик. СССР, коммунистик мафкура сақланиб қолди. Хўш, бу ҳолда бугунги аҳволимиз қандай бўлар эди? Киши ҳатто тасаввур қилишни ҳам хоҳламайди. Даҳшат!

Биз бу билан нима демоқчимиз? Ҳар қандай жамият аҳволини пировардида, унинг дунёқараши, ўзига, замонасига, инчунин ўтмишига нисбатан баҳо бериш салоҳияти белгилаб беради. Миллий етакчилар, турли даражадаги раҳбарлар, ижодкорлар ва бошқалар ана шу дунёқарашлар, баҳолар, меъёрлар мужассамлашган макон ва фазо — жамиятда етилади. Шу маънода, мингдан бир имкондан ўз вақтида фойдалана билиб, бундан олти йил бурун истиқлолга эришиб, ҳозирда улкан мақсадлар сари интилаётган, жамиятимиз олдида турган қатор асрий муаммоларни ечиш йўларини ўйлаётган эканмиз, бир тарихий ҳақиқатни англамоғимиз лозим. У ҳам бўлса, мақсадларга етишиш, муаммоларни бартараф қилиш дунёқараш омили орқали амалга ошадди. Бу тараққиёт талаби, замон эҳтиёжи. Шу йўлда Шароф Рашидов «омили» орқали биз ўз камчиликларимиз ва ютуқларимизни кўра олсак, улардан тўғри хулоса чиқара олсак ва ҳаракатларимиз хоҳишларимизга мос равишда мева берса, аминмизки, ул зот руҳи ҳам шод бўлғай.

«Хуррият» рўзномаси,  
1997 йил, декабрь.

## ДЕМОКРАТИЯ — УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР МАЖМУАСИ

XX аср инсоният тарихида жуда катта ҳодисаларни келтириб чиқаргани билан алоҳида ўрин эгалламоқда. XX аср жаҳон сиёсатида янги даврни — юксак маъна-

виятга таянган, ақл-идрокка суянган, энг чигал муаммоларни ҳал этишда ҳам тафаккур куч-қудратини кўрсатиш даврини бошлаб бермоқда.

Тарих нуқтаи назаридан қараганда, куни кеча мустақилликка эришган Ўзбекистон икки аср оралигида серташвиш ва муаммолар қуршовида қолган эски дунёга янгича тафаккур, воқеа-ҳодисаларга янгича ёндашиш, аниқроқ қилиб айтганда, шарқона донишмандлик ва шарқона муносабатлар устунлигини кўрсатиб, ўзлигини намоён этмоқда.

Дарҳақиқат, тарихан ниҳоятда қисқа даврда — олти йил муддатда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрни ва ўз нуфузига эга бўлди. Дунё муаммоларини ҳал этишда «Ўзбек модели» вужудга келди.

Ўзбекистон ҳукумати, хусусан, Президент Ислом Каримов эски дунёнинг янгидан-янги муаммоларини бутунлай янги назар билан ўрганди. Унинг ўзи шахс сифатида жаҳон сиёсий майдонида мутлақ янги ҳодиса бўлгани учун ҳам дунё можароларини янгича тафаккур билан идрок қилиш, уни янгича тушуниш, бутунлай янги йўналишларга буриб юбориш йўлини тутди. Худди шундай ёндашув Президент Ислом Каримовнинг жаҳон сиёсатидаги ўзига хос йўлини, ўзбек миллий давлатчилигининг нодир хусусиятларини, қолаверса, дунёвий муаммоларни ҳал этишда ва инсоният тақдирини белгилашда ўзбек моделининг тобора шаклланиб бораётганини кўрсатади.

Демократия — сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисагина эмас, айни пайтда у юксак маънавият, бой маданият, шахс камолоти билан боғлиқ бўлган, ҳар бир фуқаро маънавий-ахлоқий ва руҳий ҳолатини белгилайдиган олий қадрият. Президент И. Каримов ўзининг «XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида демократик жараёнларни чуқурлаштириш хусусида гапирар экан, демократия эркинликларини, жамият маънавий қиёфасини ва шахс озодлигини ана шундай яхлит ҳолда, бир бутун жонли организм шаклида тасаввур этади.

Иккинчидан, демократияни чуқурлаштириш омилларидан бирига алоҳида тўхталади ва ўз фикрини аниқлунда қилиб партиялар сони демократия кўламини, миқёсини, даражасини ва қадриятларини белгилай олмаслигини кўрсатиб беради. Турли ижтимоий гуруҳлар манфаатини ҳимоя қила оладиган турли партиялар ва бошқа жамоат ташкилотлари ўз фаолият доирасидагина

Ўз аъзолари манфаатини ҳимоя қилиши мумкин, холос. Бироқ умумий манфаат — халқ, жамият, мамлакат манфаати сингари энг олий ва энг қимматли эҳтиёжлар ҳам борки, бу барча сиёсий партияларнинг умумий йиғиндисидан, турли ва хилма-хил қарашларнинг уйғунлигидан келиб чиқади. То ана шунга эришилмас экан, демократия шунчаки русумга айланиб қолаверади. Ана шундай нуқтаи назардан, «Партияларнинг пайдо бўлиши, уларнинг сони, дастури, йўл-йўриқлари, ўзига хослиги ва ҳоказолар эса ижтимоий манфаатлар йиғиндиси ва жамланиши орқали табиий йўл билан белгиланмоғи керак. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирдан-бир принципи давлатнинг конституциявий меъерини ҳурмат қилиш ва уларга риюя этишдан иборат бўлмоғи лозим», — дейди Президент И. Каримов ўз асаридан.

Учинчидан, мухолифат ҳақида. Муаллиф тасаввурда мухолифатнинг мавжудлиги демократик жамият учун зарурий ҳодиса ва нормал ҳолатдир. Бироқ бу шахсий манфаатлар заминидан униб чиққан, ўз орзумидларига эришиш учун интилган ёки жамиятнинг орзу қилинган амалларидан маҳрум этилган бир ҳовуч норози, нолинчоқ шахсларидан иборат бўлган аламзадалар «армия»си эмас, аксинча, ташкилий жиҳатдан расмийлашган, ҳуқуқий мақомга эга бўлган, Конституция ва амалдаги қонунларга бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирган, ўз хатти-ҳаракати билан давлат ва жамиятдаги барқарорликка масъул бўлган юксак даражадаги сиёсий маданият кўригидир.

Ҳақиқий мухолифат том маънода давлат ва жамият тараққиётига ёрдам берадиган, ҳукумат фаолиятининг такомиллашишига кўмаклашадиган, конструктив, илмий ва амалий жиҳатдан асосли бўлган, ҳаётий жиҳатдан халқ томонидан маъқулланган хулосалар билан яшайди. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, жамоатчилик фикрининг қай даражадалигини билиш, уни шакллантириш ва такомиллаштириш, жамият ва шахс, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириш катта аҳамиятга эга. Бунда оммавий ахборот воситалари ролини ошириш зарур. Айниқса, ўтиш даврида, туб ислохотлар амалга ошириляётган бир пайтда турли тоифа, савия ва дунёқарашга эга бўлган халқ фикрини бир нуқтага жамлаш, уни асосий йўналишга буриб туриш ислохотлар тақдирини ҳал қиладиган энг муҳим омиллардан бири-

дир. Шунинг учун ҳам оммавий ахборот воситаларининг жамиятда тутган ўрни ва ролини аниқлаш, уни «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтариш зарурдир.

Демократияга ҳаддан ташқари ружу қўйиш, унга ортиқча эрк бериш жамиятни анархияга олиб келади. Демократик анархиянинг олдини олиш учун кучли давлат керак. Бунинг учун эса ҳокимиятнинг барча тармоқларини кучайтириш лозим. Чунончи, кучли ижро ҳокимияти, кучли суд ҳокимияти ва кучли қонунчилик ҳокимиятини йўлга қўйиш керак.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Аҳоли дунёқарашини, унинг маънавий-руҳий эҳтиёжларини ҳамда жамият сиёсий қатлами имкониятларини ҳисобга олмасдан, демократияни зўрлаб жорий этиш демократик диктатурага олиб келади. Табиийки, демократик диктатура, демократик тоталитаризм демократик тамойилларнинг умуминсоний қадриятларга дахлдор бўлган мезонлари мазмунини пасайтиради. Унга монелик қилади.

Агар сиёсат ҳақиқий халқчиллик, барқарорлик, миллий қадриятларга дахлдорлик касб этса, ўз-ўзидан табиий равишда демократик шакл ва мазмунга эга бўлади. Бундай сиёсат халқ тақдирини, турмуши ва келажагини кафолатлаган, унинг яшаш эрки ва бутун озодлигини таъминлаган бўлади. Зотан, унинг замирида соф умуминсоний қадриятлар ва шахс баркамол турмуш тарзининг тўла кафолати мавжуддир.

Таниқли давлат ва сиёсат арбоби Черчель демократияни ҳокимият бошқарувининг энг яроқсиз шакли, лекин инсоният ҳозирча унинг мақбулроқ шаклини топа олганича йўқ, деб айтган эди.

Сиёсатшуносларнинг айримлари буни парадокс сифатида тушунишади. Бироқ, демократиянинг бундай черчелча талқинининг ҳам мантиғи бор.

Аслида эса демократиядан келиб чиқадиган таҳдид, Президент Ислон Каримовнинг фикрича, XXI асрда демократия қандай шаклда бўлади? У XXI асрда яшайдими ёки умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашиб, унга сингиб кетадими? — деган саволларга жавоб излаганда аниқроқ кўзга ташланади.

Халқимизда «Қарс икки қўлдан чиқади», деган нақл бор. Ёки одатда икки ва ундан кўп ғоялар мавжуд жойдагина ўзаро кураш, фикрлар хилма-хиллиги ва қарама-қаршилиги юз беради. Дейлик, ер юзидан социализмнинг емирилиши билан капитализм ўз қийма-

тини йўқотди. У умрини ўтаб бўлган, эски мафкурага айланиб қолди. Икки қарама-қарши томоннинг бири йўқолса, иккинчи томон ўз моҳиятини йўқотиши табиий ҳодиса. Ана шу мантиқдан келиб чиқиб ҳам айтиш мумкинки, ҳозир ҳеч қандай «изм»ларнинг қиймати қолмади.

Хўш, тоталитаризм ҳам, диктатура ҳам бутунлай барбод этилгач, инсон озодлиги ва яшаш эрки тўла таъмин этилгач, қонунлар билан кафолатланган демократияга эҳтиёж қоладими? Демократия бундай шароитда одамларнинг ҳам, жамиятнинг ҳам қон-қонига сингиб кетган бўлади-ку? Ана шу хулосалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, демократия — бу умуминсоний қадриятлар тантанасининг остонасидир!

Агар японлардан «Нимага сизларда демократия ҳақида мунозаралар йўқ!» деб сўрасангиз, улар «Биз нормал яшаяпмиз. Бу демократия эмасми?», — дейишади. Чунки улар учун демократия кундалик ҳаётнинг оддий хусусиятига айланиб қолган.

АҚШда эса демократия миллий, анъанавий рамзга айланган. Бу ҳақдаги мунозалар тор илмий доиралардагина дунёнинг бошқа минтақалари билан қиёсий тарзда ўрганилади, холос.

Шундай ҳаётий ҳақиқат борки, фақат тоза ҳавога муҳтож одамгина тоза ҳаво етишмаслигини муаммо қилиб кўтаради. Оламга жар солади. Ўзига ўхшаган одамлар орасидагина мунозаралар, асабий тортишувлар авж олади. Унга етишгач, кишини ҳайратга солувчи осойишталик пайдо бўлади ва у кундалик турмушнинг оддий ҳолатига айланиб қолади.

Эскича фикр юритиш, эскича тафаккур тарзи ҳамма вақт янгиликнинг йўлини тўсади, унга ғов бўлади. Президент Ислом Каримов «Эски сарқитлардан жудо бўлиш дунёқарашлар, психологиялар, турли даъволар ўртасидаги кўзга кўринмайдиган, лекин тинкани қуритадиган курашлар билан бирга бормоқда. Ҳаётнинг ўзи ана шу дунёқарашлар, психологиялар, даъволар орасидан ўтишга мажбур қилмоқда», — дейди. Дарҳақиқат, бугун Ўзбекистон ана шундай мураккаб, зиддиятли курашлари орқали янги асрга қадам қўймоқда. Бу курашлар қанчалик қийин бўлмасин, эскича тафаккурни синдириш, янгиликни қабул қилиш қанчалик машаққатли бўлмасин, айти пайтда у миллионлаб кишиларни ўзига эргаштириб, келажакка қатъий ишонч билан қарашга ундамоқда.

Жамиятни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказишдек туб ислоҳотлар ҳеч қачон осон кечмаган. Ана шундай тарихий жараёнларда Ўзбекистонда демократик жараёнларни чуқурлаштириш ва жаҳон тажрибасини бойитишда янги «Ўзбек модели» вужудга келмоқда. Мазкур асарнинг қадрияти ана шу билан ўлчанади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида бўлиб ўтган Президент И. Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг тақдимот маросимида ўқилган маъруза, 1997 йил.

## ТАЪЛИМНИНГ ЯНГИ ТИЗИМИ ҲАРАКАТДА

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти юксалиб, унинг жаҳон ҳамжамияти билан ўзаро халқаро алоқалари мустаҳкамланиб, обрў-эътибори тобора ортиб бормоқда.

Бу эса, давлатнинг ижтимоий-сиёсий тузуми ва анъаналари ҳисобга олинган ҳолда танланган ва бутун жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган Ўзбекистон ривожланиш моделининг нақадар тўғри ва беҳато эканлигининг далолатидир.

Бугунги кунда халқимизнинг бой интеллектуал мероси ва маданияти, замонавий технология, фан ва техника ютуқлари асосида мутахассис кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш мамлакат ривожланишининг муҳим шarti эканлиги кўпчиликка аён бўлиб қолди.

Келажакда шундай тизимни яратиш керакки, мазкур тизим энг аввало ўз касбини севадиган, профессионал назарий, фундаментал билимларни пухта эгаллаган ҳозирги замон мутахассисларининг янги бўғинини шакллантиришга қаратилган бўлиши лозим. Бундай мутахассислар назарий билимини амалда қўллай оладиган, ўз билимини узлуксиз равишда замон талабига мос равишда тўлдириб боришга қодир, юксак маданиятли, ватанпарвар, умуминсоний хислатларга эга бўлиши шарт. Тўғри, мустақиллик йилларида мамлакатимизда таълим тизимини ривожлантириш ва юксалтириш борасида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Лекин шу ўринда таъкидлаш жоизки, кадрлар тайёрлаш жараёнидаги ижобий ўзгаришлар асосан жорий таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган бўлиб, шахс, давлат ва жамият эҳтиёжи билан жорий профессионал тайёрлаш тизими ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишга қодир эмасди.

Яқин ўтмишдан мерос қолган таълим тизими, шунингдек кадрлар тайёрлаш тизими республикада амалга оширилаётган демократик ва бозор иқтисодиётига оид ўзгаришлар талабига жавоб бермасди.

Бу соҳада ҳам тараққий этган мамлакатлар даражасидан хийла орқадамиз.

Ривожланган демократик давлатларнинг кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳотлаштириш тажрибасини таҳлил қилиш натижасида таълим соҳасидаги ижобий ўзгаришлар асосан жорий таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган бўлиб, шахс давлат ва жамият эҳтиёжи билан жорий профессионал тайёрлаш тизими ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишга қодир эмаслигининг гувоҳи бўлди. Жамиятимизда юз бераётган туб ўзгаришлар туфайли тайёрланаётган мутахассис кадрлар сифатига бўлган талаблар ортиб бораётган айни пайтда яқин ўтмишдан мерос қолган таълим тизими, шунингдек мутахассис кадрлар тайёрлаш тизими республикада амалга оширилаётган демократик ва бозор иқтисодиётига оид ўзгаришлар талабига жавоб бераётганлиги табиий ҳолдир. Кадрларни тайёрлаш ва улардан самарали фойдаланишнинг муҳим иштирокчилари бўлмиш шахс, давлат ва жамият институтлари, ишлаб чиқариш, фан эътибордан четда қолиб кетган. Бундан ташқари бу борада ўтказилаётган ислоҳотлар давлат томонидан ташкил этилмаган ва кафолатланмаган, айниқса уларнинг илмий асосланмаганлиги, қолаверса барча жабҳаларни қамраб олмаганлиги ҳам ғоятда ачинарлидир.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг моҳияти ва ўзига хослиги унинг тузилмавий бирбутунлигидадир. Қуйидагилар «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг таркибий қисмига киритилган:

шахс — кадрлар тайёрлаш тизимининг асосий объекти ва субъекти, таълим хизматининг бажарувчиси ва унинг истеъмолчиси;

давлат ва жамият — кадрлар тайёрлаш ва талаб қилиш кафолатчилари, таълим тизими ва кадрлар тайёрлаш фаолиятини йўлга солувчи ва назорат қилувчи;

узлуксиз таълим — юқори малакали, рақобатга бардошли кадрлар тайёрлаш асоси, таълимнинг барча турларини, давлат таълими стандартларининг тизимлари ва фаолият муҳитини ўз ичига қамраб олади;

фан — юқори малакали мутахассисларни тайёрловчи ва истеъмолчи илғор педагогик ва инфор­мацияларни ишлаб чиқарувчи;

ишлаб чиқариш — асосий буюртмачи, кадрларга бўлган эҳтиёж, уларни тайёрлаш сифати ва савиясига



баҳо бериб, белгиловчи ва кадрлар тайёрлаш тизимини моддий-техника ва молиявий таъминотида иштирок этувчи.

Давлат ва жамият кадрлар тайёрлаш тизими ва узлуксиз таълим фаолиятини ҳаммага мансублигини ва ўзгарувчанлигини таъминлайди. Ўзбекистон томонидан инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, таълим соҳасидаги халқаро битим ва конвенцияларнинг бажарилиши, кадрлар тайёрлаш соҳасида ривожланган давлатларнинг илғор тажрибаларидан, фойдаланиш республика ривожининг омилларидан биридир.

«Кадрлар тайёрлаш миллий модели»нинг бажарилишини таъминлаш мақсадида жорий этилган «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур» ўзгаришларнинг меъерий-ҳуқуқий асоси бўлиб, таълим тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини, мақсад ва вазифаларини, шунингдек истиқболларини аниқ белгилаб беради.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг ҳар бир қисми ўзига хос мавқега эга. Айниқса узлуксиз таълим тизими алоҳида ўрин тутди. Ундаги туб ўзгаришлар қуйидагича:

— тўққиз йиллик ўрта умумтаълим, янги, мустақил бўлган ўрта махсус таълим, икки поғонали олий таълим, таълим берувчи ва мутахассисларни тайёрловчи дастурларнинг жорий этилиши;

— кадрлар тайёрлаш ва таълим жараёнида иштирок этувчилар фаолиятини шакллантириш, ўзаро муносабатларни белгиловчи замонавий меъерий базани яратиш, илғор фан ва техника, технология талабларига жавоб берадиган узлуксиз таълим муассасаларининг моддий-техника таъминотини мустаҳкамлаш механизминини ташкил қилиш;

— таълим муассасаларини юқори малакали педагогик ва инженер-педагогик кадрлар билан таъминлаш, фан, маданият ва санъат арбобларини, амалиётчи мутахассисларни жалб этиш, профессор-ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакаларини ошириш ишларини (жумладан «Устоз фонди» орқали) олиб бориш;

— таълим сифатини назорат қилиш ва бошқариш; мунтазам фаолият кўрсатувчи тизимни жорий этиш; таълим дастурлари стандартларини ишлаб чиқарувчи институтларни ташкил қилиш;

— давлат, жамият, оила олдида ўз масъулиятини ҳис қиладиган, таълим дастурларини онгли равишда

ўзлаштирадиган, жамият ҳаётида ўз ўрнини топа оладиган, умумий ва юқори малакали маданиятга эга бўлган шахсларни шакллантириш учун ташкилий, услубий, психологик-педагогик шарт-шароитлар яратиш.

Миллий дастурнинг жорий қилиниши натижасида юқори малакали, рақобатга бардошли кадрлар тайёрлаш тизимининг ташкил этилиши шубҳасиздир. Бу эса Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маънавий-эҳтиёжини қондирадиган, тараққиётини таъминлашга дунё ҳамжамиятида республиканинг сиёсий ва иқтисодий ролини мустаҳкамлашга қодир кадрлар потенциалининг пайдо бўлишига олиб келади.

Халқаро ташкилот ва экспертлари томонидан эътироф этилган кадрлар тайёрлаш миллий дастури шу кунларда йирик миқёсдаги ўзаро ҳамкорликка, шунингдек чет эл инвестицияларининг Ўзбекистонга оқиб келишига сабаб бўлаётганлиги эзгу ният билан бошланган ишнинг илк натижаларидан биридир.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг давлат ва жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланиши ҳам унинг амалда жорий этилишини таъминлашга кенг уфқлар очиб беради.

Бугунги кунда истиқлолни мустаҳкамлаш талабларига ҳар томонлама жавоб берадиган, фан ва маданиятнинг халқаро андозаларига муносиб, айни пайтда юрт ва миллат учун фидойи мутахассис кадрлар тизimini шакллантириш ва камол топтириш вазифаси ҳар биримизга жуда кескин масъулият юклайди.

Зеро истиқболимизнинг нурафшонлиги ана шу камол топаётган ёш авлодга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Олдимизда турган юксак масъулиятни ҳис қилган ҳолда бутун куч-ғайратимизни, билим ва имкониятларимизни мана шу ишга сафарбар этмоғимиз лозимдир. Улуғвор ишнинг масъулияти биздан шуни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида ўқилган маъруза.

1997 йил, сентябрь.

## ХУЛОСА

Президент И. А. Каримов томонидан мустақил давлат тизимини тубдан ўзгартиришнинг асосий тамойиллари ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. Булар қуйидагилар:

1. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг конституцион асосларини амалга ошириш, уларнинг қонуний базаси ва институтларини вужудга келтириш;

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва таъминлашнинг таъсирчан механизминини яратиш;

3. Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш, жамият ҳаётининг бу муҳим соҳасини давр талабига мос келадиган босқичга кўтариш.

Бу бошқарувни демократлаштиришнинг барча поғоналаридаги алоқаларни кучайтиришни, давлатнинг фуқаролик жамиятига нисбатан мухтор, мустақил мавқеини бартараф этишни билдиради.

Бошқача айтганда, ҳозирги вақтда республикада мажбурлаш ва зўрликка асосланган ҳокимиятни амалга оширишдан ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳокимиятни амалга оширишга ўтилмоқда. Бу нимани билдиради? Фақат давлатнинг фуқаролик жамияти эҳтиёжларига мумкин қадар кўпроқ яқинлашувигина, фақат иложи борича демократияни кучайтиришгине сиёсий тартибга солишнинг кенг ижтимоий асоси билан, ихтиёрийлик ва профессионализм билан уйғунликда Ўзбекистоннинг ҳозирги сиёсий тизимини узоқ муддатга барқарорлаштира олади.

Пировардида ҳамма нарса сиёсий тизимнинг, ҳокимиятни амалга оширишнинг субъекти ва объекти бўлган инсонга боғлиқ.

Ҳар бир ўзбекистонлик манфаатларини кўзлаган мамлакатимиз сиёсий тузуми келажаги чинакам буюк бўлган давлат ва жамият талабларига мос келади. Биз мустабидлик замониде шаклланиб қолган тафаккур тарзи таъсирида давлатни, бутун мажбурлаш ва тазйиқ ўтказиш механизмлари билан бирга, бизни бир қолипга

солиб қўядиган, турли кодексларнинг — ахлоқ, жиноят кодекслари ва стандартлар остида бараварлаштириб қўйган аллақандай баҳайбат ҳайкал сифатида тасаввур этишга одатланиб қолганмиз. Ҳокимият атамасининг ўзи ҳануз зўрлик, мажбурлаш аппарати деб тушунилиб келинмоқда. Ўйлаймизки, ҳатто шаклланиб бораётган ҳокимият тузилмалари билан фуқаролик жамияти ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатишини тушунишда мажбурлаш ҳолларига йўл қўйилиши, бир томондан, ижтимоий назариянинг ўзини обрўсизлантириб юборади, унда сохта кўрсатмалар ва нотўғри шарҳлар берилишига сабаб бўлади ва булар пировардида нотўғри назарий хулосаларга олиб келади. Иккинчи томондан, фуқаролик жамиятининг амалда шаклланиш жараёнининг ўзини бир чеккага суриб қўяди.

Шунинг учун, яна бир бор таъкидлаймизки, ҳокимиятнинг моҳиятини амалий жиҳатдан ҳам, концептуал жиҳатдан ҳам муайян умумий мақсадни амалга ошириш йўлида жамиятнинг барча компонентларининг (таркибий қисмларининг) биргаликда фаолият кўрсатишидир деб тушуниш биз учун ғоят зарур ва муҳимдир. Бу ўринда Ўзбекистон истиқлолини мустақкамлаш ва ривожлантириш, минтақада ҳам, бутун дунёда ҳам тинчлик ва барқарорликни сақлаш, республикада яшовчи барча халқларнинг фаровонлиги, маънавий тикланиши ва равнақ топишига эришиш мақсадлари назарда тутилмоқда.

Бу мақсадларни амалга ошираётган ҳокимиятнинг моҳиятини бундай тушуниш фуқаролик жамияти моҳиятига зид келмайди. Айнан шу фуқаролик жамияти давлатда барқарорликни таъминлашга қодирдир. Чунки унда устуворлик шахслар ўртасида вертикал алоқаларга эмас, балки горизонтал алоқаларга берилади. Хўш, бунинг маъноси нима?

Фуқаролик жамияти муайян ижтимоий макон ва кишилар ўртасидаги мустақил институционал муносабатлар тизими тарзида бўлиб, инсоннинг мустақиллигини, унинг дахлсизлигини ҳимоя қилишга даъват этилган. Шу сабабли кишилар ўртасидаги соғлом алоқалар турли ҳаракатлар, уюшмалар, муассасалар билан биргаликда, энг аввало, конкрет ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилишни ифодалайди. Ўзбекистон Республикасида шундай ижтимоий ўзаро алоқаларни қонуний асосда таъминлаш йўлида қатъий қадам қўйилганлиги қувончли ҳолдир. Биз фуқаролик жамиятининг аҳамия-

тини алоҳида кўрсатсак-да, лекин уни давлат фаолиятдан ажратмаймиз. Давлат қанча кучли бўлса, фуқаролик жамияти шунча мустақкам бўлади. Ушбу қоида алоҳида исбот талаб қилмайди. Бу гап сиёсат соҳасига ҳам тааллуқлидир. Давлат сиёсатида алоҳида ўринга қўйилган конкрет шахс манфаатлари фақат сиёсий тузумнинг ўзини қонуний деб эътироф этишни таъминлабгина қолмай, балки келажаги буюк бўлган адолатли, демократик фуқаролик жамияти вужудга келиши учун мустақкам асос ва шарт-шароит яратади. 1997 йилнинг инсон манфаатлари йили деб эълон қилиниши, бу манфаатлар амалга оширилишининг ўзи жамиятимиздаги барча манфаатлар тизимини уйғунлаштириш учун асос бўлиб хизмат этмоғи керак:

Президент И. Каримов мустақил давлат сиёсий тизимини қуйидагича белгилайди:

1. Келажаги буюк мустақил давлат қуриш ғояси Ўзбекистон сиёсий тузумини белгиловчи бош омилдир, бундай давлатда барча фуқаролик ҳуқуқлари ва шахс эркинлиги, тинчлик ва фаровонлик уйғун тарзда камол топиши имконияти таъминланиши шарт;

2. Бундай давлат тараққиётининг асосий йўналиши, мақсади конкрет Инсон, унинг эҳтиёжлари ва манфаатлари, унинг фаолияти ва ҳаёти, психологияси, урф-одатлари, маънавий дунёси бўлиши керак;

3. Ўзбекистонда сиёсий тизимнинг амал қилишини конкрет фуқароларнинг сиёсий фаолияти белгиламоғи лозим. Фуқаро сиёсий тизим, давлат учун яшамайди, балки бу тизимлар инсонга хизмат қилиши, инсон учун яшаши керак. Фақат шундай сиёсий тизимгина қонуний, деб тан олинади, фақат шундай давлатгина чинакам мустақкамдир;

4. Сиёсий тизимнинг ривожланиш ва амал қилиш мақсадларини бундай тушуниш таркиб топаётган ҳаётий зарур муносабатларни англашда янгича ёндошиш имконини беради. Бундай муносабатлар республикадаги барча конструктив кучларнинг Ўзбекистон мустақиллигини мустақкамлаш, тинчлик ва фуқаролар тотувлигини таъминлаш йўлида ҳамжиҳатликда ишлашдан бошқача тасаввур этилмаслиги керак;

5. Бу вазифани амалга оширмақ учун ҳокимиятнинг барча шохобчалари ва поғоналари бундан буён ҳам сиёсий, иқтисодий ислоҳотларнинг барча дастурларини изчиллик билан, босқичма-босқич, оғишмай амалга ошира оладиган даражада кучли бўлмоқлари лозим;

6. Ўзбекистон сиёсий тизимини демократлаштириш барча конструктив сиёсий кучларнинг кучли давлат ҳокимияти тизими билан ўзаро ҳамкорликда самарали иш олиб боришини тақозо этади. Бу давлатнинг яхлитлигини, барқарор амал қилиб туришини таъминлайди. Инсонларнинг, қайси миллат, дин, ирққа мансубликларидан қатъи назар, ҳуқуқий ва ижтимоий тенглигини баҳолашнинг яккаю-ягона мезони вазифасини фақат Қонун бажариши керак.

Қонун барча ижтимоий муносабатларнинг норма ва принципларини белгиловчи асосий омилдир. Шу туфайли жамиятда рўй бераётган ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг боришини фақат қонун белгилаши мумкин. Қонун устуворлигини таъминлаш, унинг таъсирчан амалда тадбиқ этиш механизминини мустаҳкамлаш фақат ҳуқуқшуносларнинггина эмас, балки барча Ўзбекистон фуқароларининг муқаддас бурчидир. Давлатимиз томонидан эълон этилган улкан мақсадлар — демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти яратишни, инсон эркинликлари ва ҳуқуқларини қонун устуворлигигина таъминлашга қодирдир. Профессинал жиҳатдан бу механизмни яратиш, мустаҳкамлаш — олдимизда турган муҳим вазифалардан энг асосийси. Сир эмас, кўп ҳолларда қабул қилинган қонунлардаги ноаниқ моддалар, уларнинг баёний, шиорий хусусияти, мавҳумлиги ҳаётда қонунларни ҳар хил талқин этишга олиб келмоқда. Шу туфайли қабул қилинган қонунларнинг 30 фоизига аниқликлар, қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди. (Шу билан бирга, қонунларга ўзгартиришлар киритиш, фикримча, тўғри тушунилиши лозим. Инсон манфаатлари, эҳтиёжлари доимий равишда ўзгариб, ривожланиб боради. Уларни абадий қонунларда акс эттириш — хомхаёл. Инсон манфаатлари ва қонунчилик ўртасида мавжуд бўлиши мумкин номуносивбликни бартараф қилиш қонунларга ўзгартиришлар киритишнинг асосий мақсади бўлиши керак). Баъзи ҳолларда қонун яратиш жараёнида бошқа давлатларнинг қонунлари сал номлари ўзгартирилиб, лойиҳа сифатида тақдим этилишини ҳам кўришимиз мумкин. Мен ўйлайманки, бундай усулда қонунлар «яратиш» самарасиз иш. Қонун ҳуқуқий нормалар, ахлоқий принциплар ва умуминсоний қадриятларни ифодалаши билан эмас, балки улар асосида ўз ҳақиқийлигини, ҳуқуқийлигини намоён этиши билан мазмунан ва шаклан яхлит бир ҳодисага, феноменга айланиши керак.

Яна бир муҳим масала, бу — биринчидан, халқимизнинг қонунга бўлган талаби, эҳтиёжи; иккинчидан, қонунларнинг фуқаролар онгига етиб боришидир. Президентимиз шу йил июн ойида бўлиб ўтган кенгашда бу масалаларга алоҳида эътиборни қаратди. Ҳа, афсуски, ҳозирча, баъзи социологик сўровлар натижаларига кўра, аҳолининг 80 фоизи қабул қилинган қонунларни юзаки биледи ёки умуман билмайди, бу қонунларнинг кўпи ҳалигача бевосита ижрочиларга етиб бормаяпти, 40 фоизи ҳокимиятнинг қуйи ва ўрта бўғинларида нотўғри қўлланилаяпти ва 30 фоизи умуман амалга оширилмаяпти. Аҳолининг ҳуқуқий ва сиёсий саводхонлигини ошириш, қонунга, ким бўлишидан қатъи назар, риоя қилиш, бу — ҳозирги кунда, Президентимиз таъкидлаганидек, асосий дастурий вазифаларимиздан бири бўлиши ҳам табиий. Чунки бир қўл билан қонунни ижод қилиш, иккинчиси билан эса, уни бузиш — мустақиллигимиз олдида пайдо бўлиши мумкин бўлган асосий таҳдидлардан биридир.

Фикримча, қонунчилик сиёсати, бу — қонун устуворлигига, Инсон манфаатлари ва эҳтиёжларига, ҳар хил сиёсий кучлар ва ижтимоий гуруҳларнинг муносабатлари мувозанатига, энг асосийси, Ўзбекистон миллий манфаатларига асосланган сиёсатдир.

Ўтган олти йил ичида Ўзбекистонда янги тузум учун ишончли пойдевор яратиш борасида муҳим натижаларга эришилди. Иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичлари тарихга иқтисодий соҳада очилган кенг имкониятлар босқичларигина эмас, балки республика фуқаролари шууридаги эскича тафаккур тарзини, эски психологияни изчил равишда бартараф этиш босқичлари ҳам бўлиб киради. Ислохотларнинг навбатдаги поғонасида сиёсий ҳаётни демократлаштириш энг долзарб вазифага айланиши табиий. Олий Мажлиснинг VI сессиясида таъкидланганидек, сиёсий тизимни ислоҳ қилмай туриб иқтисодиётни олға қараб ривожлантириш мумкин эмас. Бу эса, ўз навбатида, муаммоларни ечишнинг объектив заруратини вужудга келтиради.

И. А. Каримов таъкидлаганидек, «биз фуқаролик жамияти қуришга интилоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўз-ўзини бошқариш ва ҳоказоларни талаб қилади». Шу туфайли сиёсий тизим мазкур ресурс

имкониятларига эга бўлган ва улардан фойдаланган, уларни ўз мақсадларини кўзлаб такомиллаштириб борган тақдирдагина бундан буён ҳам изчиллик билан фаолият кўрсата олади. Бунда инсон потенциалининг ақлий, ахлоқий ва жисмоний сифатларидан, Ўзбекистоннинг жамики бой табиий, моддий ресурсларидан оқилона, омилкорлик билан фойдаланиш устувор аҳамиятга эгадир. Уларнинг ишга солиниши маънавий ва моддий рағбатлантиришнинг кўпқиррали тизимини қўллаш, фуқаролик жамияти аъзоларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, бурчни ҳис этишлари ва ватанпарварликларига эътиборни қаратиш билан таъминланади. Бу имкониятдан қанчалик самарали ва кенг фойдаланилса, Ўзбекистоннинг мавжуд сиёсий тизимининг шаклланиб бораётган фуқаролик жамиятига боғлиқлиги шунча кучли бўлади, ҳар қандай тоталитар ҳукм ва ўзбошимчаликнинг олдини олувчи кафолатлар шунча кўп бўлади.

Айни вақтда сиёсий тизимнинг тартибга солувчи имкониятлари кенгайиб бормоқда. Бу тизим ўзининг индивидлар ва гуруҳларни бошқариш, уларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солиш, мувофиқлаштириб туриш, фуқаролик жамиятига таъсир ўтказиш қобилиятини мумкин қадар кўпроқ рўёбга чиқара олган тақдирдагина кучли бўла олади. Фуқаролик жамияти билан биргаликда фаолият кўрсатувчи кучли давлат қонунлар, фармонлар, меъёрий ҳужжатлар орқали бевоҳита таъсир кўрсатишнинг ҳам, нарх-наволарни, иш ҳақини тартибга солиш, жамоатчилик фикрини ўрганиш, қарзларга фоиз миқдорини белгилаш ва солиқ солиш механизмлари орқали билвосита таъсирнинг ҳам маданий шаклларини эътибордан четда қолдира олмайди.

Ҳозирги замондаги ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси, илмий-техникавий жиҳатдан замонавийлаштириш эҳтиёжлари ишлаб чиқариш субъектларини такрор ишлаб чиқаришга сифат жиҳатдан янги талаблар қўймоқда. Ўзбекистон жамиятининг муттасил ривожланиб бориши, унинг сиёсий тизимининг ишга лаёқатли бўлиши учун ҳар турли мақсадли ижтимоий дастурларнинг, ижтимоий давлатнинг таълим, фан, соғлиқни сақлаш устидан самарали ҳомийлигининг (патронаж) аҳамияти ошиб бормоқда. Бунда давлат ўзининг миллий бойликни қайта тақсимлаш соҳасидаги мавқеини кучайтирмоғи лозим, акс ҳолда, фуқаролик



жамиятининг ўзлаштириш ва тақсимлаш дастакларини эгаллаб олган бюрократик қатлам, эртами-кечми, бу бойликни ўзининг аҳоли эҳтиёжлари тўғрисидаги хаёлий тасаввурларига мувофиқ тақсимлай бошлайди, ҳатто бевосита жамият ҳисобидан яшовчи текинхўрларга айланади. Фақат кучли демократик давлатгина ривожланган фуқаролик жамияти билан биргаликда фаолият кўрсатган ҳолда тақсимлаш имкониятидан самарали фойдалана олади. Бинобарин, қайта тақсимлашга эҳтиёж қанча кўп бўлса, уни амалга оширувчи сиёсий тизим шунчалик демократик бўлмоғи лозим.

Давлат билан фуқаролик жамияти баҳамжиҳат фаолиятининг қанчалик самарали бўлиши жамоатчиликнинг ҳокимиятни қай даражада қўллаб-қувватлашига боғлиқ. Имкониятлар рамзи бўлган сиёсий тизимнинг аҳамияти шу билан белгиланади. Давлат ҳамиша жамоатчилик фикридан боҳабар бўлиб туришга, Ўзбекистон аҳолиси орасида ҳам, чет элларда ҳам ўзига муносиб сиёсий обрў-эътибор қозонишга интилмоқда. Бу эса, жамоатчилик фикрини тартибга солиш ва ўрганишнинг стратегик тизимларини ишлаб чиқишни, «Public relation» соҳасидаги сиёсий, фалсафий, социологик тадқиқотларни кучайтиришни талаб қилади. Бу соҳада дастлабки амалий қадамлар қўйилди, улар тез орада ўз самарасини бериши керак. Умуман олганда республикада шуни тушуниб етдиларки, популизм (арзон шухрат қозониш) фақат қисқа муддатли муваффақият келтириши мумкин, зеро пировардида ҳамма нарса сиёсий тизим эълон қилинган мақсадларни амалга оширишга қай даражада лаёқатли эканлигига боғлиқ. Шунинг учун жамиятга таклиф этилаётган мақсадлар тизими жамият тараққиётининг реал шароитига мослаштирилган, улар сиёсатчиларнинг мақсадларига ҳам, сиёсий тизим субъектлари кўпчилигининг мақсадларига ҳам мос келади. Фақат шугина сиёсий тизимнинг ҳақиқий барқарорлигини таъминлайди.

Шундай қилиб, бундан сиёсий тизимни тартибга солиш имкониятининг аҳамияти ҳам равшан кўриниб турибди. Бошқача айтганда, сиёсий тизимнинг ташқи шароит ва ички ҳолатнинг ўзгаришларига аниқ муносабат билдира олиши уни чинакам барқарор, ўзини ўзи ривожлантиришга лаёқатли тизимга айлантиради. Бунда ҳозирги босқичда Ўзбекистон сиёсий тизимининг мослашув қобилиятини оширишнинг қатъий усули ўлароқ, сиёсий тизим яхлитлигини сақлаб қолган ҳолда,

кичик тизимларининг — маҳаллий ҳокимият тизимлари, ўз-ўзини бошқарув органлари, сиёсий партиялар, жамият ташкилотлари, жамиятлар, ижодий уюшмалар ва шулар кабиларнинг мустақиллигини кучайтириш ҳисобидан эркинлик даражаларини босқичма-босқич, секин-аста ошириб бориш тақозо этилади. Сиёсий ислохотларнинг навбатдаги босқичини айнан шу мақсадлар белгиламоғи объектив заруратдир.

## МУНДАРИЖА

|  |     |
|--|-----|
| Кириш . . . . .  | 3   |
| Жойлардаги давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш ислоҳотларининг ўзбекона тажрибаси . . . | 10  |
| Сиёсий тизимларни демократлаштириш . . . . .   | 31  |
| Ноҳукумат ташкилотлари: халқаро тажриба ва ҳамкорлик .   | 50  |
| Тараққиёт таомили . . . . .  | 61  |
| «Устав» — мустақилликни бой бериш эмасми? . . . . .  | 65  |
| Мустақиллик ғояси: изчиллик ва қатъийлик . . . . .   | 71  |
| НАТО ва Шарқ . . . . .   | 77  |
| Барқарорлик — муваффақиятли алоқалар гарови . . . . .  | 80  |
| Афғонистон устидаги «бўрон» . . . . .  | 85  |
| Асеан 2020 йилларда . . . . .  | 104 |
| Ижтимоий сиёсат ва тараққиёт . . . . .   | 109 |
| Янгича фикрлаш ва тарих . . . . .  | 120 |
| Демократия умуминсоний қадриятлар мажмуаси . . . . .   | 126 |
| Таълимнинг янги тизими ҳаракатда . . . . .   | 131 |
| Хулоса . . . . .   | 135 |

РУСТАМ ЖУМАЕВ

ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ:  
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ЙЎЛИДА

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни  
Бош таҳририяти  
Тошкент — 1998

Нашр учун масъул *М. Умирова*  
Рассом *Е. Андреева*  
Муҳаррир *З. Мирзоҳакимова*  
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*  
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*  
Мусахҳиҳлар *Ш. Хўжаҳмедова, Х. Ҳожиматова*

Босмахонага берилди: 10.06.98. Босишга рухсат этилди: 10.07.98.  
Бичими 84x108 <sup>1</sup>/<sub>32</sub> Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма  
табоғи 7,56. Нашр босма табоғи 7,5. Адади 5000 дона. Буюртма  
№ 2289. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси  
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.